

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ
ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ
ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

Қўлёзма ҳуқуқида
УЎК 398.51(=512.133)
821.512.133'04.09

ДЖАББОРОВА МАТЛУБА РУСТАМОВНА

**ЎЗБЕК МУМТОЗ АДАБИЁТИДА ЖАМШИД ОБРАЗИНИНГ
БАДИИЙ ТАЛҚИНИ**

10.00.02 – Ўзбек адабиёти

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини
олиш учун тақдим этилган**

ДИ С С Е Р Т А Ц И Я

**Илмий раҳбар: филология фанлари доктори,
профессор Х.ҲОМИДОВ**

Тошкент – 2020

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
-------------------	----------

I БОБ. ЖАМШИД ОБРАЗИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДАГИ АДАБИЙ-ЭСТЕТИК ОМИЛЛАР

1.1. Жамшид образининг “Авесто” ҳамда қадимги мифлардаги талқини.....	12
1.2. Тарихий ҳамда бадиий асарларда Жамшид мавзусининг ёритилиши.....	30
Биринчи боб бўйича хулоса.....	57

II БОБ. ЖАМШИД ОБРАЗИНИНГ ЎЗБЕК АДАБИЁТИДАГИ ИНЪИКОСИ

2.1. Ўзбек мумтоз шеъриятида Жамшид образи.....	61
2.2. Алишер Навоий “Хамса”сида Жамшид ва жоми Жам талқини.....	80
Иккинчи боб бўйича хулоса.....	91

III БОБ. “ҚИССАИ ЖАМШИД”ДАГИ БОШ ҚАҲРАМОН ОБРАЗИ

3.1. Қиссадаги Жамшид образи талқинида анъана ва ўзига хослик...	94
3.2. “Қиссаи Жамшид” асарининг поэтик хусусиятлари.....	118
Учинчи боб бўйича хулоса.....	128

ХУЛОСА.....	130
--------------------	------------

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	135
--	------------

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон адабиётшунослигида қадим тарихга эга анъанавий образларнинг генезисини аниқлаш, эволюцион тарихий тараққиёт такомилени белгилаш ҳамда мифологик тимсолнинг ёзма адабиётга кириб келиш ҳодисасини кузатиш бўйича эришилган натижалар муҳим илмий қиммат касб этади. Ушбу жараён образнинг пайдо бўлиши, шаклланиши, анъанавийлик ҳамда адабий таъсир орқали бошқа асарга кўчиб ўтиши, ижодий ишлов берилиши, муаллифнинг образни ўз ғоя ва мақсадларига кўра қайта гавдалантириши натижасида юзага келган мавзу ва образлар оламини қиёсий-тарихий ўрганишни тақозо этади.

Дунё адабиётшунослигида анъанавий образлар ўша халқнинг тарихан босиб ўтган залворли кечмишидан нишона ва бугун уларни қайта абадийлаштириш зарурати фахр ҳисси билан юзага чиқаётган бир пайтда бадиий образнинг анъанавийлиги ва ўзига хос хусусиятларини назарий жиҳатдан белгилаш ва мифологик қаҳрамоннинг ёзма адабиётга трансформациясини ўрганиш борасида кўламли ишлар олиб борилмоқда. Хусусан, Жамшид образининг пайдо бўлиши, тарихий ривожланиши, тадрижий такомил масаласини ўрганиш ҳам Марказий Осиё ҳудудида яшаган қадим халқларнинг тарихи, маданияти, этнографияси, этнологик яшаш тарзини генетик аспектда тадқиқ этишга йўналтиради.

Республикамизда миллий адабиётимизнинг ғоявий, адабий-эстетик оламини янгича нуқтаи назар билан илмий тадқиқ этиш, «ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётини халқаро миқёсда ўрганиш ва тарғиб қилиш, кўп қиррали бу мавзуни дунё адабий маконида юз бераётган энг муҳим жараёнлар билан узвий боғлиқ ҳолда таҳлил этиб, зарур илмий-амалий хулосалар чиқариш катта аҳамиятга эга»¹ бўлиб бораётган бугунги кунда анъанавий Жамшид образининг ўзбек мумтоз адабиётидаги ўрнини асослаш,

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг «Ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётини халқаро миқёсда ўрганиш ва тарғиб қилишнинг долзарб масалалари» мавзусидаги халқаро конференция иштирокчиларига йўллаган табриги // Халқ сўзи, 2018 йил 8 август.

унинг генезиси, тарихий шаклланиши ва бадий талқинини аниқлаш заруратини тақозо этади. Зеро, Жамшид образи ҳақида ўзбек халқ китоби «Қиссаи Жамшид»нинг қўлёзма, тошбосма ва халқ оғзаки вариантлари мавжуд бўлишига қарамай, асрлар маҳсули бўлган бу адабий ҳодиса – қисса махсус ўрганилмаган. Шунингдек, адабиётшунос олимларнинг бу каби халқ китобларини ўрганиш фольклоршунослик ва адабиётшунослик учун муҳим илмий қимматга эга эканлиги², халқ қиссалари «икки ижод боғининг меваси» сифатида адабиётшунослик ва фольклоршуносликнинг ўрганиш объекти бўла олиши³, халқ китобларини адабиёт тарихи нуқтаи назаридан ўрганиш зарурати юзасидан қайд этган фикрлари мазкур ишнинг долзарблигини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ4797-сонли «Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети фаолиятини ташкил этиш тўғрисида»ги Фармони, 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сонли «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2017 йил 7 февралдаги ПФ4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги, 2017 йил 13 сентябрдаги «Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида»ги, 2019 йил 21 октябрдаги ПФ5850-сон «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисидаги» Фармон ва Қарорлари, Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги «Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир» ва БМТ Бош Ассамблеяси 72сессиясида сўзланган нутқларидаги ҳамда мазкур фаолиятга тегишли

² Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – Б. 254–256.

³ Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1967. – Б. 130.

бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялар ривожланишининг устувор йўналишларига боғлиқлиги. Мазкур диссертация республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий маданий, маънавий-маърифий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни шакллантириш» устувор йўналиши доирасида бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Ўзбек адабиётшунослигида Жамшид образининг тарихий-бадиий асарлардаги талқини юзасидан бир қанча олимларнинг илмий кузатишлари мавжуд. Жумладан, Н.Маллаев Алишер Навоий ва халқ оғзаки ижоди масаласи доирасида туркий ва форсий тилли халқлар адабиётида анъанавий яшаб келган образ – Жамшид мавзусига тўхталиб, уни эзгулик мифлари қаторида қайд этади⁴. «Шоҳнома»нинг туркий таржималари ҳақида махсус тадқиқот олиб борган Ҳ.Ҳомидов Жамшид образининг ўзбек адабиётига кириб келиши ҳақида «Шоҳнома» ва «Авесто» сюжетларига таяниб кенг маълумот беради⁵. Шунингдек, фольклоршунос олим М.Жўраев томонидан ёритилган «Авесто»даги Каюмарс, Жамшид, Заҳҳок, Фаридун каби образларнинг халқ оғзаки ижодидаги ўрни масаласи ҳам муҳим илмий қимматга эга⁶.

Жамшид образининг пайдо бўлиши, қадимги диний-тарихий асарлардаги талқини хорижлик олимларнинг тарих, маданият, адабиётшунослик соҳаларига доир тадқиқотларида ҳам кузатилади⁷. Уларда

⁴ Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – Б. 103–111.

⁵ Ҳомидов Ҳ. Фирдавсий ва ўзбек адабиёти. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2012. – Б. 109–118.

⁶ Жўраев М., Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхона нашриёти, 2006. – Б. 8–29; Ипак йўли афсоналари. Тўпловчи: М.Жўраев. – Тошкент: Фан, 1993. – Б. 59–61.

⁷ Лобанкова И. Опыт реконструкции культуры протогорода: на примере историко-археологического памятника Аркаим: дисс. канд. культ. н. – Екатеринбург, 2009. – С. 58–101; Пикалов Д. Космогонические воззрения в символике и обрядности скифо-савроматских и сарматских племен Северного Кавказа: дисс. канд. ист. н. – Ставрополь, 2000. – С. 41; Кириченко В. Культурно-исторические процессы на территории Центрального Предкавказья в скифское время: на материалах Ставрополя: дисс. канд. ист. н. – Ставрополь, 2008. – С. 273; Мылников В. Деревообработка в эпоху палеометалла: Северная Азия: дисс. докт. ист. н. –

«Авесто»даги Йима ва «Веда», «Маҳабҳорат»даги Яма қаҳрамонлари Жамшид образига мувофиқ келиши⁸, Жамшид сўзининг этимологик маъноси⁹, Жамшид образининг тарихий, бадий ва мифологик қиёфаси¹⁰, Сулаймон ва Жамшид бир образ деган баҳсли ўринлар турли даражада ёритилади¹¹. Шунингдек, Тураж Зайниванд Жамшид мавзусидаги форс халқ эртаклари ва афсоналарини¹², Жон Ҳайнелс форс мифологиясидаги Жамшид мавзусини ўрганган¹³. Зарринқўб «Шоҳнома» ва қадимги афсоналардаги Жамшид ва Заҳҳок образларини қиёслаб, фарқли хусусиятларини қайд этади¹⁴.

Ўзбек мумтоз адабиётида анъанавий Жамшид образининг бадий талқини монографик тарзда махсус тадқиқ этилмаган. Шунингдек, мавжуд тадқиқотларда «Қиссаи Сиёвуш», «Қиссаи Барзўи Шер», «Қиссаи Афросиёб» каби асарлар қаторида Жамшид қиссаси ҳам кўрсатилади¹⁵, бироқ «Қиссаи Жамшид» асари алоҳида тадқиқот объекти сифатида ўрганилган эмас.

Новосибирск, 2003. – С. 61; Medvedov A. The Avestan «Yima's Town» in Historical and Archaeological Perspective. 2002. – P. 58; Джурабаев Дж. Из истории жилищной культуры таджиков: дисс. канд. ист. н. – Худжанд, 2002. – С.42–43; Силаева В. Подмена реальности как социокультурный механизм виртуализации общества: дисс. канд. филос. н. – Москва, 2004. – С. 115; Омид Шива. Поэма «Шахнаме» Фирдоуси как источник по изучению этногеографии, истории и культуры ираноязычных народов: автореф. дисс. канд. ист. н. – Душанбе, 2013. – С. 20; Рак И.В. Мифы Древнего и ранне средневекового Ирана. – Москва: Летний сад, 1998. – С.156–183; Yuhān Sohrāb-Dīnshaw Vevāina. Studies in Zoroastrian Exegesis and Hermeneutics with a Critical Edition of the Sudgar Nask of Denkard Book 9. Doctor of Philosophy in the subject of Iranian and Persian Studies. Harvard University Cambridge, Massachusetts, 2007, – P. 304.

⁸ Лушникова А. Модель универсума древних календарей: На материале языков разных семей: дисс. докт. филол. н. – Москва, 2006. – С. 233; Самозванцев А. Мифология Востока. – Москва: Алтейа, 2000. – С. 198; Абулқосим Исмоилпур. «Шоҳнома»да Кайхусрав афсонаси: // Сино. – 2011. – №41–42. – Б 6; Macdonell A.A. Vedic Mythology. – Strassburg, 1897. – P. 42.

⁹ Лосева И., Капустин Н., Кирсанова О., Тахтамышев В. Мифологический словарь. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – С. 231; Козлова Н. Восточнославянские мифологические рассказы о змеях. Систематика. Исследование. Тексты: дисс. докт. филол.н. – Москва, 2007. – С. 70; Ouseley W., Efq. Epitome of the ancient history of Persia. Extracted and translated from the «Jehan Ara». – London, 1799. – P. 7.

¹⁰ Толстов С.П. Древний Хорезм. – Москва, 1948. – С. 292; Самозванцев. А.М. Мифология Востока. – Москва: Алтейа, 2000. – С. 198; Ghazzal Dabiri. The Origins and Development of Persian Epics. A dissertation submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree Doctor of Philosophy in Near Eastern Languages and Cultures University of California, – Los Angeles, 2007. – P. 46.

¹¹ Огудин В. Природные места поклонения в религиозных представлениях современного населения Ферганы: дисс. докт. ист. н. – Москва, 2003. – С.166–179; Edward G. Browne. A Literary History of Persia from the Earliest times until Firdausi. – London: Fisher Unwin Ltd, 1909. – P. 112.

¹² تحلیل نمادین افسانه ملک جمشید. تورج زینی وند/فصلنامه فرهنگ و ادبیات عامه/سال ۴، شماره ۸، بهار ۱۳۹۵ – ص. ۹۴.

¹³ John R. Hinnells. Persian mythology. – London: Chancellor PRESS, 1973. – P. 34–38.

¹⁴ عبدالحسین زرینکوب. نامورناما. – تهران، ۱۳۹۲. – ص. ۹۹.

¹⁵ Ўзбек насри тарихидан. – Тошкент: Фан, 1982. – Б.16; Жалолов А. Ўзбек маърифатпарвар-демократик адабиёти. – Тошкент: Фан, 1978. – Б.168; Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: 1980. – Б. 32; Ҳомидов Ҳ. Фирдавсий ва ўзбек адабиёти. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2012. – Б. 110.

Диссертация мавзусининг диссертация бажарилган олий таълим муассасаси илмий тадқиқот ишлари билан боғлиқлиги. Тадқиқот мавзуси Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети «Ўзбек адабиёти тарихи ва фольклор» кафедраси илмий ишлари режаси асосида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади ўзбек мумтоз адабиётида Жамшид образининг бадий ва тарихий асарлардаги талқинларини ёритиш, образнинг пайдо бўлиш омиллари, тарихий тараққиёт йўли, мумтоз лирикадаги муайян маънони англатишдаги поэтик вазифасини белгилаш ҳамда халқ китоби «Қиссаи Жамшид»даги бош қаҳрамон қиёфасини қиёсий-тарихий тадқиқ этиш ва қиссанинг ўзбек насри тараққиётидаги ўрнини асослаб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

қадимги манбалардаги Жамшид образи билан боғлиқ сюжетлар ҳамда тарихий-бадий асарлардаги Жамшид тимсолини қиёсий-тарихий аспектда текшириш ва улардаги образнинг шаклланишига асос бўлган омилларни гуруҳлаш, тавсифлаш;

мумтоз шеърятдаги ҳамда Алишер Навоий «Хамса» дostonларидаги Жамшид ва жами Жам образининг маъно кўламини таҳлил қилиш, лирикадаги адабий-эстетик вазифасини белгилаш;

«Қиссаи Жамшид» асарининг оғзаки ва ёзма вариантларини қиёсий-тарихий аспектда тадқиқ этиш, анъанавий образга хос жиҳатларни таснифлаш орқали ўзбек мумтоз адабиётида бадий образнинг тадрижий такомиллиги, ўзига хос маъно юки, бажарадиган вазифаларини очиб бериш;

қиссанинг анъанавий сюжет асосида яратилган мустақил асар эканлигини далиллаш, бадий тил хусусиятларини таҳлил қилиш орқали ўзбек насрчилиги тарихидаги ўрнини белгилашдан иборат.

Тадқиқотнинг объекти ЎзР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасида сақланаётган «Қиссаи Жамшид» асарининг 2та қўлёзма ва 9та тошбосма нусхаси ҳамда ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори

институтининг фольклор архивида сақланаётган «Жамшид қиссаси» (84, 102-инвентарь рақамли магнит тасма) ташкил этади. Шунингдек, образнинг генезисини аниқлаш, эволюциясини белгилаш жараёнида манбаларга қиёслаш учун Дийнаварийнинг араб тилидаги «كتاب الاخبار الطوال» – «Китоб ал-ахбор ал-тавол» асари (ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди 17049-инвентарь рақамли тошбосма), Табарийнинг усмонли турк тилидаги «تاريخ الطبري» – «Тарихи Табарий» китоби (ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди 18038-инвентарь рақамли тошбосма), Саолибийнинг араб тилидаги «غرر احبار ملوك الفرس وسيرهم» – «Эрон подшоҳлари ҳақида хабарлар ва уларнинг тарихи» ва асарнинг Зотенберг томонидан таржима қилинган француз тилидаги «Histoire des rois des Perses» – «Форс подшоҳлари тарихи» китобининг факсимил нусхаси, Мирхонднинг «Равзат ус-сафо» асарининг Давид Шея томонидан таржима қилинган инглиз тилидаги «History of the Early kings of Persia» – «Дастлабки форс подшоҳлари тарихи» номли 1-жилди ҳамда жорий нашрлардаги «Авесто» китоби, Фирдавсийнинг «Шоҳнома», Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», Алишер Навоийнинг «Тарихи мулуки Ажам» ва «Хамса» дostonлари ҳамда ўзбек мумтоз шеърияти намуналаридан иборат.

Тадқиқотнинг предмети доирасига шоҳ Жамшид ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ барча маълумотларни қиёсий-тарихий аспектда солиштириш, ўзбек мумтоз адабиётида Жамшид образининг бадий талқини масаласи ва «Қиссаи Жамшид» асарини тадқиқ этиш киради.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқот мавзусини ёритишда қиёсий-тарихий, қиёсий-типологик, генетик таҳлил усулларидан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

Тарихий манбалардаги Жамшид мавзусини қиёсий ўрганиш орқали мазкур образнинг генезисига доир маълумотлар мисоллар асосида аниқланган;

мумтоз шеъриятдаги ҳамда Алишер Навоийнинг «Хамса» дostonларида Жамшид ва жоми Жам тимсолининг бадий тасвири ва

ифодаси асосида мазкур образнинг ўзбек мумтоз адабиётидаги ўрни, бадиий-эстетик вазифаси очиб берилган;

Жамшид сиймосининг тарихий-бадиий асарлардаги таҳлили орқали образнинг шаклланиб бориши, сюжетларнинг такомиллашуви ҳамда анъанавий сюжет замирида мустақил халқ қиссасининг яратилишига асос бўлгани далилланган;

«Қиссаи Жамшид»нинг оғзаки ва ёзма вариантларида бош қаҳрамон ҳақидаги сюжетнинг ўзида кўхна унсурларни сақлагани ва тадрижий такомилли, поэтик хусусиятлари ҳамда қиссанинг XIX аср ўзбек насри тарихида тутган ўрни аниқланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

Жамшид образининг генезиси, мифологик образнинг бадиий образга трансформацияси диний, тарихий, бадиий манбалар асосида тасниф этилган;

лирикада подшоҳ Жамшид ва жоми Жам тимсолининг шоир мақсадини юзага чиқаришдаги вазифаси ва маъно кўлами ўзбек мумтоз шоирлари ижоди асосида таҳлил этилган;

«Қиссаи Жамшид»нинг 2 та қўлёзма ва 9 та тошбосма нашри қиёсий ўрганилган, нисбатан мукаммал деб топилган 118 инвентарь рақамли тошбосма нусха жорий ёзувга ўтирилиб, нашрга тайёрланган;

қисса сюжети генетик асосларига кўра қиёсий текширилган, асар тўқимасидаги мотивлар, деталлар изоҳланган, бадиий тил хусусиятларига кўра қадим ўзбек насрининг барча хусусиятларини ўзида жамлаган асар эканлиги далилланган;

қиссанинг оғзаки ва ёзма вариантларини қиёсий ўрганиш натижасида асарнинг жангнома-саргузашт типидagi ўз даври китобхонлари эҳтиёжини қондириш мақсадида майдонга келгани ёритилган ва ўзбек насри тараққиётида тутган ўрни белгиланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги диссертацияда муаммонинг аниқ қўйилгани ва тадқиқот ишини юзага чиқаришда бирламчи манбаларга таянилгани билан асосланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти ўзбек мумтоз адабиётида анъанавий образнинг бадиий талқини масаласини ёритишда, адабиётшуносликда бадиий образнинг генезиси, қўлланиш доираси, сюжетларнинг келиб чиқиши ва давр адабиётидаги ўрнини белгилашда, «Қиссаи Жамшид»нинг XX аср ўзбек насри тараққиёти, хусусан, ўзбек адабиётида қисса жанрининг пайдо бўлишига замин бўлган манбаларни ўрганишда муҳим назарий манба бўлиб хизмат қилиши билан белгиланади.

Тадқиқот натижалари ва хулосаларидан олий ўқув юртларида ўқитиладиган мутахассислик фанлари: «Халқ оғзаки ижоди», «Ўзбек адабиёти тарихи», «Ўзбек мифологияси», магистратура босқичида ўқитиладиган «Мумтоз тарихий поэтика», «Адабиётшунослик тарихи» фанларидан маърузалар тайёрлаш ҳамда шу йўналишда олиб борилаётган тадқиқот ишларида назарий қўлланма бўлиб хизмат қилади, шунингдек, Ўзбек адабиёти фан сифатида ўқитиладиган олий таълим муассасаларида махсус курслар яратишда фойдаланиш мумкин.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Жамшид образининг ўзбек мумтоз адабиётидаги бадиий талқинини тадқиқ этиш бўйича олинган илмий натижалар асосида:

анъанавий Жамшид образининг пайдо бўлиши, мумтоз лирика ва Алишер Навоий асарларидаги Жамшид образининг бадиий талқини каби мавзуларнинг мазмун-моҳиятини ёритишда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтида бажарилган ФА – Ф1-ГО39 «Алишер Навоий (2 жилдлик) ва Абдулла Қодирий қомусларини яратиш» мавзусидаги (2012–2016) фундаментал лойиҳада фойдаланилган (Фанлар академиясининг 2020 йил 7 февралдаги 3/1255-400-сон маълумотномаси). Натижада Алишер Навоийнинг тарихий асарларида, «Хамса» дostonларида ва ғазалларидаги анъанавий Жамшид образининг бадиий талқини масаласи аниқлаштирилган ҳамда Алишер

Навоийнинг анъанавий образдан фойдаланишдаги ўзига хослиги ва маҳорати масалаларини илмий баҳолаш имконияти яратилган;

«Қиссаи Жамшид»нинг қўлёзма ва тошбосма нусхалари ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтининг Фольклор архивида сақланаётган «Жамшид» достонининг халқ варианты билан қиёсий-тарихий усулда ўрганиш ҳамда халқ китоби «Қиссаи Жамшид»нинг XIX аср ўзбек насри тарихида тутган ўрни аниқлаш билан боғлиқ тадқиқот натижаларидан ЎзР Фанлар академияси давлат Адабиёт музейида бажарилган Ф1-ФА-055746 «Марказий Осиё халқлари қўлёзма ёдгорликларини тадқиқ этиш. Ўзбекистон шоир ва муаллифлар архивини илмий тавсифи ва нашр қилиш» мавзусидаги (2012–2016) фундаментал лойиҳада фойдаланилган (Фанлар академиясининг 2020 йил 7 февралдаги 3/1255-400-сон маълумотномаси). Натижада халқ китоби «Қиссаи Жамшид»нинг 118-рақамли тошбосма нусхаси жорий имлога табдил қилиниб, нашрга тайёрланган ҳамда мазкур киссанинг XIX аср ўзбек насри тарихида тутган ўрни аниқланган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари 13 та илмий-амалий анжуманда, жумладан, 4 та халқаро ва 9 та Республика илмий-амалий анжуманида муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Диссертация мавзуси бўйича жами 22 та илмий иш нашр қилинган бўлиб, шулардан, 1 та монография, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий журналларда 8 та, жумладан, хорижий журналда 2 та, республика журналларида 6 та мақола эълон қилинган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловалардан ташкил топган бўлиб, умумий ҳажми 142 саҳифадан иборат.

I БОБ. ЖАМШИД ОБРАЗИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДАГИ АДАБИЙ-ЭСТЕТИК ОМИЛЛАР

1.1. Жамшид образининг “Авесто” ҳамда қадимги мифлардаги талқини

Турон ва Эрон халқлари адабиёти тарихи қадимдан умумий манбалардан озиқланиб, ривожланиб келган. Шу сабабли Шарқ халқлари адабиётидаги анъанавий образларнинг келиб чиқиш илдизлари бир манбага бориб тақалади. Шарқ адабиётидаги анъанавий сюжет ва образларнинг илдизини “Авесто”дан излаш мумкин. Хусусан, бадиий адабиётдаги Жамшид образи ҳақидаги дастлабки маълумотлар илк бор мазкур манбада қайд этилган ва кейинчалик оғзаки ҳамда ёзма манбаларга кўчган. Қадимги Эрон манбаларида ҳам Жамшид номига алоҳида урғу берилади. Манбаларда Жамшид номи Йима ёки Яма шаклида учрайди. Чет эл олимларининг тарих, маданият, адабиёт, социология соҳалари бўйича қилинган тадқиқотларида “Авесто”даги Жамшид фаолияти бевосита қаҳрамон номининг этимологик маъносига боғлаб таҳлил этилади. Эътиборли жиҳати шундаки, барча тадқиқотларда Жамшид ҳақидаги илк маълумотлар “Авесто”дан бошланган ва сўнг халқ оғзаки ижоди орқали ривожланганлиги қайд этилган.

Жамшид – Йима номининг этимологияси. “Авесто”да Жамшид номи “Йима Хшайатийа” шаклида қайд этилган ва у “ёруғлик” деган маънони билдиради. Жамшид сўзи икки қисмдан иборат ҳамда “Жам” жамлик, жамланган маънода; “Шид” ёрқин, порлаб турувчи, ёруғлик сўзидан келиб чиққан¹⁶.

Йима – Жамшид ҳақидаги дастлабки қарашлар эркак ва аёл ўртасидаги илк муносабатлар билан боғлиқ равишда пайдо бўлган. Илк яралиш ҳақидаги мифларнинг эгизаклар ўртасидаги қўшилиш билан боғланиши Ригведадаги Яма ва Ями ҳақидаги миф билан далилланади. Тадқиқотчи Н.Козлова фикрича, “Йима” номининг пайдо бўлиш тарихи қуйидагича: “Йима”

¹⁶ Ouseley W., Efq. Epitome of the ancient history of Persia. Extracted and translated from the “Jehan Ara”. – London, 1799. – P. 7.

сўзининг ўзаги қадимги ҳиндча исм бўлиб, бу эгизаклар тўғрисидаги мифларда акс этган. Мазкур ҳодиса “Жам” сўзининг этимологик маъноси билан боғлиқ. “Латишча “жумт”, яъни “том ёпмоқ” ва “жумис” – “иккиланган ҳомила” сўзлари рус тилидаги “покрыт” сўзига жуда яқин. Чунки бу сўзнинг рус тилидаги эквиваленти эротик символика бўлиб, уруғлантирмоқ, оталантирмоқ маъноларига ҳам эга. Покрова байрамида айтиладиган мурожаат қўшиғи айнан шунга бориб тақалади: “Ерни қор билан қопла, мени хотин билан” (Покрой землю снежком, а меня – женишком). Мазкур байрамдан бошлаб тўйлар бошланган ¹⁷. Демак инсонлар тасаввуридаги дастлабки никоҳ, тўй ва эр-хотинлик муносабатлари қадимги Йима номи билан боғланади ва Йима инсонлар тасаввуридаги илк яратилиш мотиви билан боғлиқ образ сифатида ривожланади. Натижада Йима ёки Яма дастлабки яратилган *эгизак* ва унинг синглиси Йамака ёки Ями билан бўлган муносабати – эр-хотинлик ўртасидаги *дастлабки муносабат* деб баҳоланади.

Эгизаклик ва инцестлик мавзусини ҳинд мифларида келтирилган ака-сингил – эгизаклар Яма ва унинг синглиси Ями бошлаб беради. Умумевропадаги “эгизак” номи, яъни “iemo” сўзининг келиб чиқиши қуйидагича: қадимги ислом мифологиясида биринчи одам – Ймир (Imir), яъни ирландча “e(a)-main” – “эгизак”; финдча “eamna” – “уч эгизак Фин” – “уч ака-сингиллар” маъносини билдиради ва синглиси уларни ўзи билан жинсий муносабатга киришишга кўндирган. Шунингдек, бу каби ўхшаш мотивларни ўрта эрон солномаларида Йима ва унинг синглиси Йимакнинг никоҳ қурганида ҳам кўриш мумкин. Унга кўра ака-сингил ўртасидаги никоҳ – зардуштийларнинг никоҳларига андоза бўлган. Қадимги ехетликларда Кониса қироличасининг 30 ўғли ўз эгизаклари 30 сингиллари билан никоҳ қурганликлари тўғрисидаги маълумотлар бор ва буларнинг барчаси Йима қаҳрамонига бориб тақалади ¹⁸. Мазкур далиллар Жамшид образининг

¹⁷Козлова Н.К. Восточнославянские мифологические рассказы о змеях. Систематика. Исследование. Тексты: дисс. докт. филол. н. – Москва, 2007. – С. 71.

¹⁸Козлова Н.К. Кўрсатилган асар, 2007. – С. 70.

кейинги даврлардаги анъанавий қиёфаси қандай пайдо бўлгани, қай тарзда шаклланиб боргани ҳақида мулоҳаза билдириш учун асос бўлади.

Жамшид номи билан боғлиқ изоҳларда яна шундай қараш ҳам мавжуд: “Йима Хшайатийа”нинг биринчи қисми Йима “жуфт”, “эгизак” ва Хшайатийа қадимги умумҳинд – Европада “куёш” деган маънони англатади, шу боисдан Жамшид куёшнинг эгизаги деб талқин этилади¹⁹. Эронлик олим А.Исмоилпурнинг изоҳлашича, “Жамшид аслида куёш наслидан бўлиб, нур ва ёруғлик билан боғлиқдир. “Веда”ларда илк инсон бўлмиш Яма шаклида тасвирланган ва у синглиси Ями билан биргаликда биринчи эркак ва аёлни ташкил этишади²⁰.

Рус олимаси И.Лобанкова Жамшид номининг келиб чиқиш этимологиясини бир тизимга солиб таҳлил этади. “Орияларнинг эрон-орийлар анъанасига кўра биринчи подшоҳ; ҳинд-орияликларнинг анъанасига кўра эса ўлувчиларнинг биринчи подшоҳининг номи – *Йима* дейилади. Бу сўз фин тилидаги *Йумала* – худо, *коми Йома* – касаллик ва ўлим тарқатувчи иблис (*кати Имро*, *ашкун Имра*, *прасун Йумра* – худо, *кумауни Жуйра* – ўлим, *маратхи Жавра* – қабристонлар иблиси) каби номлардан ўзлашган бўлиб, барчаси *Йама-Раж* – яъни, подшоҳ *Йамага* бориб тақалади”²¹. Демак, мифологик афсоналарда Жамшид номининг эгизак, ёруғлик, худо ёки подшоҳ маъносида қўлланилиши “Жам”, “Шид”, “Йима”, “Яма” сўзининг турли тиллардаги этимологик маъносига ҳам боғлиқ бўлган. Анъанавий Жамшидга хос сифатлар, у билан боғлиқ таърифу тавсифларнинг кенг ёйилиши қаҳрамон номининг турли тиллардаги этимологик маъносидан келиб чиққан.

“Авесто”да Жамшид ҳақидаги лавҳалар турли ўринларда тарқоқ ҳолда келтирилади. Китобда унинг дастлаб беҳисоб йилқи ва сурувлар соҳиби бўлганлиги, кейинчалик подшоҳлик фаолиятини юритиши, ҳукмронлик

¹⁹ Рак И. Мифы Древнего и ранне средневекового Ирана. – Москва: Летний сад, 1998. – С. 157.

²⁰ Абулқосим И. “Шохнома”да Кайхусрав афсонаси // Сино. – Тошкент, 2011. – № 41-42. – Б. 6.

²¹ Лобанкова И.П. Опыт реконструкции культуры протогорода: на примере историко-археологического памятника Аркаим: дисс.канд. культ. н. – Екатеринбург, 2009. – С. 58.

даврида турли кашфиётларга асос солгани ва фожиали ҳалокати қайд этилган ²². “Авесто”даги Жамшид образи билан боғлиқ маълумотлар қуйидагича таснифланди:

1. Жамшиднинг туғилиши билан боғлиқ лавҳалар. “Авесто”нинг “Ясна” қисмида Зардушт ва ўлимни узоқлаштирувчи Ашаван Хум ўртасидаги савол-жавоб берилган. Унда Ашаван Хум одамлар орасида биринчи бўлиб Жамшиднинг отаси Вайвангхонга муқаддас ичимликни бергани ва бунинг мукофоти сифатида унга фарзандли бўлиш насиб этгани баён этилади. Жамшиднинг дунёга келиши билан боғлиқ мазкур тафсилотлар замирида туғилажак қаҳрамоннинг толеъига ишора қилинади. Биринчидан, Ашаван Хум соҳиби Вайвангхоннинг фарзанди – Жамшид узоқ умр кўради. Манбаларда Жамшиднинг етти юз йил яшагани ҳақида маълумотлар мавжуд; иккинчидан, Жамшид одамлар орасида илк ҳукмдор сифатида фаолият юритади; Жамшиднинг кашфиётчилик иқтидори халққа наф келтиради. Демак, “Авесто”да маздопарастликнинг “ҳаёт илдизи” ҳисобланган мўъжизали шарбат – Хум Жамшиднинг отасига насиб этиши ва шундан сўнг қаҳрамоннинг дунёга келиш воқеаси туғилажак фарзандининг буюк келажагига ишорадир.

Жамшиднинг туғилиши кўпгина ўзбек халқ эртаки ва достонларидаги туғилиш мотивига ўхшайди. Халқ достонларида фарзанд туғилишидан олдин унинг отасига сеҳрли ашё (кўпинча олма) берилади ёки туш кўради, натижада туғилажак фарзанд ғайритабиий ҳислат эгаси бўлади. “Алпомиш” ёки “Тўрўғли” туркумидаги халқ достонларида ҳам шу каби алпмик мотиви мавжуд. Демак, бу нодир маънавий обида Шарқ халқлари бадий тафаккури тараққиётида алоҳида босқич бўлган. Хусусан, ўзбек халқ оғзаки бадий ижоди эпик анъаналарининг ривожига “Авесто” сюжетлари, унинг мотив ва образлар тизими салмоқли таъсир кўрсатганини кўриш мумкин²³.

²² Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Таржимон: А.Маҳкам. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 14.

²³ Жўраев М., Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. – Б. 9.

2. *Жамшиднинг подшоҳлик фаолияти билан боғлиқ воқеалар.*

“Вендидод”нинг иккинчи фаргарди Жамшидга бағишланади. Ушбу ўринда Жамшиднинг подшоҳлик фаолияти нисбатан батафсил ёритилган. Унда нақл қилинишича, Аҳура Мазда Зардуштдан ташқари одамлар ичида биринчи бўлиб, Жамшид билан мулоқот қилади ва “Сен жаҳонда менинг динимдан огоҳ этгувчи ва динимни элтувчи бўл” деб буюради. Жамшид унга “Мен жаҳонда сенинг динингдан огоҳ этгувчи ва динингни элтувчи бўлиб туғилмадим ва ўрганмадим” деб қабул қилмайди*. Жамшид Аҳура Мазданинг таклифини рад этгач, Аҳура Мазда унга оламни ва одамларни асрагувчи ҳукмдор бўлишни буюради. Жамшид рози бўлади ва унинг подшоҳлик фаолияти бошланади. Қаҳрамоннинг мазкур подшоҳ сифатидаги қиёфаси анъанавий тарзда барча манбаларга кўчган.

“Авесто”да Жамшид образининг ҳукмдорлик ва ҳомийлик сифатлари кенг ёритилган. Аҳура Мазда подшоҳлик даражасига эришган Жамшидга *заррин сувра* ва *зарнишон аштра* тухфа қилади. Чунки Жамшид мамлакатада – бутун заминда одамлару ҳайвонлар, паррандаю даррандалар кўпайиб, ер юзида бўш жой қолмайди. Бунинг устига “куйдиргувчи қизил олов” – ёнғин пайдо бўлиб, жонзотларга қирон келтиради. Шунда Жамшид заминга заррин сувра воситасида ҳаво пуркаб, аштра қамчиси билан савалайди ва Сипандормазга илтижо қилиб, ер юзини бир одим кенгайтиради.

Кейинчалик Жамшид салтанатига олти юз ва тўққиз юз зимистон бостириб келади. Одамлар ер юзига сиғмай қолади. Жамшид яна заминга зарринсувра воситасида ҳаво пуркаб, аштра қамчиси билан савалайди ва Сипандормазга мурожаат қилади. Шунда ер икки ва уч одим кенгаяди. Бу кенгликларга одамлару ҳайвонлар жойлашиб, кўнгиллари тусаган ерларни макон қилишади. Шу орқали Жамшид одамлар ва ҳайвонларни офатдан сақлаб қолади; уларнинг бутунлай қирилиб кетишига йўл қўймайди. Яъни

* Манбаларда Жамшиднинг авлиё даражасида эътироф этилишининг сабаби ушбу мулоқотга бориб тақалади. Чунки Аҳура Мазда инсонлар орасида Жамшидни Зардуштдан кейинги пайғамбар этиб сайлаш учун танлайди. Бироқ Жамшид бундай муқаддас мақомга ўзини муносиб кўрмагани учун бу таклифни қабул қила олмайди (изоҳловчи – М.Ж.).

“ҳар гал қаҳратон киш бостириб келганида, барча мавжудотларни фақатгина Жамшид қутқара олади”²⁴. Натижада одамлар Жамшидни барча бало-казоларни даф қила оладиган буюк қутқарувчи, деб ишонишади. Унга Тангрига сиғингандек эътиқод боғлашади.

Мифологик афсоналарда “Йима эзгулик Тангриси” дея мадҳ этилади, у инсонларга яхшилик қилади, одамларни тинч ҳаёт учун интилишга ундайди, ёвузликни эса қоралайди. Мифологияга кўра, Жамшиднинг Тангри сифатида тасвирланиши табиий ҳодиса ҳисобланади. Чунки мифларда подшоҳларнинг дастлабки кўриниши Тангри сифатида намоён бўлган. Қадимда одамлар подшоҳларга худодек сиғинишган. Узоқ тарихий давр давомида мана шу мифологик худоларнинг моҳияти ҳам, тузилиши ҳам ўзгариб борган. Трансформация натижасида мифлардаги образлар, яъни “худолар давр ўтиши билан подшоҳларга айланган”²⁵. Бу фикрнинг ҳақиқатга яқинлигини Жамшид образида кузатиш мумкин.

“Авесто”да Жамшиднинг подшоҳлик сифатлари бўрттириб кўрсатилган: “жасоратли Жамнинг шахриёрлиги замонида на қаҳратон бор эди, на саратон; на касаллик бор эди, на ўлим, на девлар яратган рашк. Ота-ўғил ҳар бири бир-бировига ўн беш яшар навқирон бўлиб кўринарди”²⁶. Китобда Жамшид одамларга бахт келтирувчи шоҳ сифатида талқин этилган. Унинг ҳукмронлиги вақтида ўлим, касаллик, очлик бўлмаган. Халқ ташвишсиз, шоду хуррамликда ҳаёт кечирган. Асарда шоҳ Жамшид яхши сурувлар соҳиби, одамлар орасида энг эътиборли, хур чехра, ўз шахриёрлигида жониворлар ва гиёҳларни қуримайдиган ва емишларни мўлкўл айлади, дея таърифланади.

“Авесто”нинг “Оша алқови” бобида ҳам Йима Хшайатийа дунёга ҳукмронлик қилган биринчи подшоҳ сифатида тилга олинади. Унда Йиманинг Ошага ибодат бағишлагани ва дуолар қилиб, семиз подалар

²⁴ Yuhan Sohrab-Dinshaw Vevaina. Studies in Zoroastrian Exegesis and Hermeneutics with a Critical Edition of the Sudgar Nask of Denkard Book 9. Doctor of Philosophy in the subject of Iranian and Persian Studies. Harvard University Cambridge, Massachusetts, 2007, – P. 304.

²⁵ Жалолов Ғ. Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1976. – Б. 98.

²⁶ Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Таржимон: А.Маҳкам. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 51.

сўрагани, инсониятдан очлик, ташналик, қарилик ва ўлимни узоқлатишни, изғирин ва гармселдан сақлашни сўрагани қайд этилган. Шунда Оша унга яқин келади ва уни ниятига етказди. Ушбу лавҳа китобнинг “Дравоспа қасидаси”, “Ром қасидаси” бобларида ҳам такрорланади. Уларда ҳам Жамшид қурбонликлар бағишлайди ва эзгу ниятига етади. “Авесто”да Йиманинг шоҳлик даври минг йил, деб кўрсатилади. Йимадан сўнг Трайтаона, яъни Фаридун тўрт бурчакли Варнада Ошага дуч келади ва Заҳҳокни енгишни ва ёвузликни даф қилиш учун куч сўрайди. Оша уни ниятига етказди.

Китобнинг “Ардвисура Анаҳита қасидаси”да Йима ҳақида шундай маълумот бор: гўзал Йима Ҳукарийа чўққисига чиқиб, юзта қўй, мингта мол ва беҳисоб қўю подани қурбонлик қилади. Сўнг Ардвисурадан одаму девларга, алвастию жинларга, кова мустабидларга, қабих карапанларга ҳукмдор қилишини сўрайди. Агар орзусига етишса, барча бойликларни девлардан асрашини таъкидлайди. Ардвисура уни ниятига етказди. “Авесто”нинг ушбу қасидасида тасвирланган Жамшиднинг энг семиз подалар соҳиби, айниқса, “юзта қўй, мингта мол ва беҳисоб қўю подани қурбонлик қила оладиган” сифатлари кейинчалик ҳинд-эрон мифологиясида Жамшид образининг подачилар ҳомийси ва ҳукмдори, ҳаттоки, молбоқарлар худоси тарзида эътироф этилишига сабаб бўлган.

3. Жамшиднинг кашфиётчилик сифатлари ҳақида. “Авесто”да Жамшид номи бевосита кўпгина кашфиётларнинг яратилиши билан боғлиқ тарзда қайд этилган. Жумладан, у оловни кашф этади, одамларга таом пишириб ейишни ўргатади. Бу даврда инсонлар ташвишсиз, фаровонликда яшайди. Бир қанча касб-ҳунарлар Жамшид томонидан жорий этилади. Натижада Жамшид одамларга тинчлик ва фаровонлик бахш этувчи подшоҳга айланади ва унинг ҳукмронлик даври “олтин аср” дея баҳоланади. Эл-юрт тинчлиги, фаровонлиги ҳақида қайғуриш; мамлакатнинг гуллаб-яшнаши, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш, ҳунармандчилик, шаҳарсозлик; инсонларни касб-ҳунарга ўргатиш, илм-маърифатли қилиш, маданият

равнақига эътибор бериш каби хусусиятлар “Авесто”да илк маротаба Жамшид шахсида мужассамлашган. Унинг асарда келтирилган халқпарварлик, эл-юрт учун қайғуриш, мамлакатни обод қилиш йўлидаги жонқуярлиги каби эзгу фазилатлари кейинги даврларда яратилган Жамшид образларида ҳам сақланиб қолган.

4. Жамшид номининг Наврўз байрами билан боғланиши.

“Авесто”да Наврўз байрамининг пайдо бўлиши Жамшид номи билан боғланади. Наврўз янги йилнинг бошланиши бўлиб, Фарвардин ойида бошланади ва ўша куни Хурмузд рўз, деб аталади. Бунинг маъноси янги йил якка Тангри Ахура Мазда номи билан бошланади, демакдир. Ушбу эпизодик лавҳа ҳам Жамшид ҳақида кейинги даврларда яратилган кўпгина манбаларда акс этган. Жумладан, Беруний ҳам “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асарида Жамшид фаолиятини Наврўз байрамига асос солиниши билан боғлаб тасвирлайди ва мазкур маълумотлар айнан “Авесто”га монанд.

5. Жамшиднинг ер ости манзилгоҳлари – варлари ҳақида.

Фаргарднинг иккинчи бўлимида Жамшиднинг машҳур ер ости манзилгоҳлари – Варларнинг бунёд этилиши тасвирланган. Жамшид томонидан бунёд этирилган мазкур Варлар ҳақидаги маълумотлар бироз мунозарали. Чунки Хоразмда, Эронда сақланиб қолган ер ости манзилгоҳларини эслатувчи маконлар Жамшид тарихий образ бўлиши мумкин дейишга асос бўлади. Масалан, Зардуштийларнинг Хоразмдаги харобаларини тадқиқ этган С.П.Толстов хулосаларига қараганда, “Деворлари ичида одам яшайдиган шаҳарлар, тузилиши жиҳатидан квадрат “Вар”лар – афсонавий қаҳрамон (Йима – Ўрта аср дostonчилигидаги Жамшид) қурган истехкомларнинг “Авесто”даги тасвирига жуда ўхшаб кетади”²⁷. Бу далил эса Жамшидни тўқима эмас, ҳақиқатан яшаб ўтган тарихий – афсонавий образ бўлган, деган фикрни илгари суриш имконини беради.

²⁷ Толстов С.П. Древний Хорезм. – Москва, 1948. – С. 292.

“Авесто”да тасвирланган жойларнинг мавжудлиги ва Хоразмда жойлашганлиги хусусида яна шундай қайдлар мавжуд: “Авесто”даги фаришталар анжуман ўтказадиган Ийрон Виждаги Доитиё дарёси соҳили Ахура Мазда томонидан яратилган бўлиб, ушбу маскан ўн олти сарзамин-кишварнинг биринчисидир. Бу жойлар Ахриманнинг қадами етгунига қадар жуда серманзара, хушхаво ва сўлим бўлган. Тадқиқотларда мазкур “Доитиё” Аракс дарёсининг эски номи бўлиб, у тахминан Хуросонда бўлиши мумкин, “Айрёна Вайж” мамлакати эса айнан Хоразм эканлиги таъкидланади²⁸.

“Авесто”да Ийрон Виж соҳилидаги анжуманда Ахура Мазда ва Жамшид мулоқот қилгани, Ахура Мазда Жамшидни қаҳратон қиш келиб, жонзотлар қирилиб кетиши хавфи борлиги ҳақида огоҳлантиради ва одамлар учун алоҳида ҳайвонлар учун алоҳида вар бунёд этишини уқтиради. Жамшид Ахура Мазда истаганидек, ҳар бирининг тўрт томони асприйс узунлигида бўлган вар бино қилади ва қаҳратон қиш балосидан, одамлару ҳайвонларни, паррандаю ўсимликларни қирилиб йўқ бўлиб кетиш хавфидан сақлаб қолади.

Тадқиқотчи Ж.Жўрабоев ушбу ер ости варлари хусусида шундай мулоҳаза билдиради: Йима томонидан бунёд қилинган жамики ҳайвонот олами, инсонларни ҳимоя қилиш учун қурилган қўрғоннинг дастлабки номи “Обу азоб” бўлган. Шунга боғлиқ равишда тўсиқнинг ичида подвал, остона, айланма вал сингари хўжалик ва ҳимоя қурилишлари юзага келган. Қўриниб турибдики, сўз қадимги Эронликларнинг Авестодаги мифологик қаҳрамони Йима номи билан боғланувчи яшаш комплекси хусусида боради²⁹. Ушбу варларнинг қурилиши ва одамларнинг Жамшид бошчилигида ер остида манзил этиши кейинчалик турли афсоналарни юзага келтирган. Хусусан, А.Медведев “Авесто”даги Йима шаҳри” ҳақида сўз юритиб, “Варларнинг қурилиб, Жамшиднинг ер ости дунёсига ўтиши, унинг ер шоҳлигидан ўлим подшоҳлиги ҳукмдориغا айланишига сабаб бўлганлиги”ни таъкидлайди³⁰.

²⁸ Бобоев Ҳ., Дўстжонов Т., Ҳасанов С. “Авесто” – Шарқ халқларининг бебаҳо ёдгорлиги. – Тошкент, 2004. – Б. 5.

²⁹ Джурабаев Дж. Из истории жилищной культуры таджиков: дисс.канд. ист. н: – Худжанд, 2002. – С. 24–43.

³⁰ Medvedov A. The Avestan “Yima’s Town” in Historical and Archaeological Perspective. 2002. – P. 58.

Жамшидни кейинчалик қабристонлар подшоҳи, деб таърифланиши ана шу воқеа таъсирида пайдо бўлган. Натижада Жамшиднинг ер остига кириши, унинг номини ўлим билан боғланишига, халқ орасида Жамшид “қабристонлар подшоҳи”, “ўлим худоси”, “биринчи ўлган одам” номлари билан аталишига сабаб бўлган.

6. *Жамшиднинг такаббурликка берилиши билан боғлиқ лавҳалар.*

“Ясна”нинг биринчи дафтарида Вайвангхон Жам ўзининг ва одамларнинг хушнудлиги учун жаҳон Раббини хор тутгани айтилади. Жамшид барча ниятларига эришиб, дунёга ҳукмрон бўлгач, кибрга берилиб кетади ва охир-оқибат таназзулга юз тутди. “Авесто”даги Жамшид – Йима образи билан боғлиқ ушбу лавҳа борасида рус адабиётшунослигида шундай қарашлар мавжуд: “Йима “ҳақиқат” билан сўзлаган, бироқ шунга қарамай, гуноҳкор образ сифатида сақланиб қолган”³¹. Тўғри, одамзод буюк ишлар қилишга қодир, унинг ақл-заковати, меҳнати орқали кўпгина кашфиётлар яратилган. Бироқ ушбу “ҳақиқат”ни пеш қилиб, шаккоклик қилиш, айниқса, яратувчидан ўзини юқори, деб билиш, осийликдир. Бизнингча, “Ясна”да келтирилган ушбу воқеада Жамшид мисолида одамлар такаббурликка берилмасликка чақирилади, огоҳликка даъват этилади. Бандаси қандай юксак натижаларга эришмасин, у ҳеч қачон Яратувчидан устун бўла олмаслиги уқтирилади. Шунингдек, инсонлар учун ёмон иллат бўлган кибр-ҳавога берилиш ва манманлик гуноҳ эканлиги эслатилади.

Китобнинг “Ўварно қасидаси”да ҳам Йиманинг яхши ва ёмон сифатларини очиб берувчи маълумотлар бор. Мазкур маълумотлар кейинги даврларда яратилган афсоналарга асос бўлган. Жамшид етти иқлимга шоҳ бўлгач, мамлакатда тинчлик ўрнатади. Ичимлик ва озиқ-овқат мўл-кўл бўлади. Одамлар касаллик, очлик, ташналик, қарилик ва ўлим нима эканлигини унутади. Чунки унинг бошига қуш мисоли “Ўварно” қўнган эди. “Ўварно” сўзи “Авесто”нинг М.Исҳоқов томонидан амалга оширилган таржимасида ҳозирги тилимиздаги бахт келтирувчи ҳумо қушига

³¹ Самозванцев. А.М. Мифология Востока. – Москва: Алтейа, 2000. – С. 198.

тенглаштирилади. Биз фойдаланган “Авесто”нинг Асқар Маҳкам томонидан килинган таржимасида эса “Хуварно” илоҳий моҳият, унга муяссар бўлган киши охири шоҳ бўлади, деб изоҳланган. Жамшид унга эғалик қилади. Шу сабабли унга омад кулиб боқади. Вақт ўтиб, унинг хаёлига ботил тушунча ва фикрлар кела бошлайди. Шунда Хуварно уни биринчи марта тарк этади. Бу лавҳа кейинги яратилган афсоналарда Жамшиднинг кибр-хавога берилиши ва тубанлик сари бориши билан изоҳланади. Хуварно тарк этганидан сўнг Жамшид оғир аҳволга тушиб қолади ва узлатга чекиниб, ер остида макон қилади.

Жамшиднинг аҳволидан хавотирланган Митра унга Хуварнони қайтаради. Лекин Жамшидда яна гумроҳлик аломатлари пайдо бўлади, Хуварно уни иккинчи марта тарк этади. Бу сафар уни Трайтаоно, яъни Фаридун тутиб келади. Хуварно Жамшидни учинчи марта тарк этганида, Киршасп қайтаради. Аммо Жамшиддан барибир бахт юз ўгиради ва унинг шон-шуҳратли ҳаёти фожиавий ўлим билан якун топади. Унинг танаси Спитйура томонидан иккига арралаб ташланади. Таржимон Асқар Маҳкам асар сўнгида берилган изоҳда Спитйура Жамшиднинг нобакор акаси эканлигини айтиб ўтади. Лекин кейинги даврларда яратилган деярли барча афсона ва манбаларда Жамшиднинг ўлими Заҳҳокка боғланади.

“Авесто”да Жамшид ўзига ишониб топширилган барча вазифаларни аъло даражада адо этганлиги туфайли унинг номи улуғланади. Бирок инсониятга хос бўлган такаббурлик уни ҳам четлаб ўтмайди ва айнан шу салбий иллатлар сабабли у фожиали ҳалок бўлади. Воқеа хотимасида китобхон Жамшиднинг эзгу амалларидан ўрнатқилиш ва ёмонликлардан сақланиши кераклигини тушуниб етади.

“Авесто”да Жамшид образи ватанпарвар, элсевар ва халқ учун яхшиликлар келтирувчи адолатпеша подшоҳ сифатида талқин этилади. Унинг халқ учун жон куйдирувчи подшоҳлиги, касб-ҳунарларни яратиб, инсониятга фойда келтиргани, у қурдирган ер ости манзилгоҳлари “йимкард” ва “йимгирад”лар, оловни кашф қилгани, унинг ташаббуси билан Наврўз

байрамининг жорий этилиши ҳақидаги тафсилотлар даврлар оша бадиий адабиётга афсона ва ривоят шаклида кўчган ва сайёр сюжетга айланган. Бу афсоналарнинг негизи, табиийки, “Авесто”га бориб тақалади.

Жамшид мавзуси кейинчалик ҳинд-эрон манбалари орқали кенг ёйилади. Айниқса, Форс халқ оғзаки ижодида Жамшид қаҳрамонига оид илк сифатлар ривожланиб, такомиллашиб боради. Ўзбек адабиётига ҳам мазкур образ Эрон адабиёти орқали кириб келган. Форс адабиётида Жамшид образи алоҳида тадқиқ этилиши мумкин бўлган мавзудир. Жамшид образи билан боғлиқ мавзунинг кенглиги, манбаларнинг кўплиги шуни тақозо этади. Бирок мазкур тадқиқот ўзбек адабиёти йўналишида олиб борилаётганлиги боис, образнинг генезисини аниқлаш юзасидан баъзи ҳинд ва форс манбаларига, халқ оғзаки ижоди намуналарига мурожаат этилди.

а) Эрон мифологиясида Жамшид образи. Жамшиднинг “Авесто”даги чексиз сурувлар соҳиби сифатидаги талқини Эрон мифологиясида куйидагича акс этган: Йима подачиларнинг ҳомийси ҳисобланиб, одамлар Йима худоси уларнинг семиз сурувларини йиртқич ҳайвонлардан сақлашига ишонган. Мабодо подага зиён етса, бу Йиманинг қаҳр-ғазабидан, деб тушунишган. Кейинчалик бундай қарашлар ривожланиб, Йимани “Тангри” даражасига кўтарган. “Йима – ҳинд-эронликларнинг айрим гуруҳлари сиғинувчи худолар сирасига кирган”лиги ҳам фикримизни далиллайди³².

“Авесто”даги Жамшиднинг дастлаб ер устида ҳукмронлик қилиши, унинг даврида одамлар қариш, ўлиш, касалликни билмай, осойишта ва фаровон яшаганлиги, ҳатто, унинг даври “олтин аср”, деб аталгани ҳақидаги қайдлар тиллардан-тиллarga ўтиб, Эрон мифологиясида Йима “ердаги жаннат мамлакатининг подшоҳи” бўлган, деган қарашни юзага келтирган. Жамшиднинг ер остидаги ҳаёти – одамларни қаҳратон совуқдан сақлаш мақсадида ер остида макон тутгани ҳақидаги лавҳалар эса ҳинд

³² Пикалов Д. Космогонические воззрения в символической и обрядности скифо-савроматских и сарматских племен Северного Кавказа: дисс. канд. ист. н. – Ставрополь, 2000. – С. 41.

мифологиясида Яманинг “ўликлар худоси”, “биринчи ўлган одам” тарзида ўлим мотиви билан боғланишига сабаб бўлган.

Баъзи форсий манбаларда Жамшид ва Сулаймон бир образ сифатида талқин этилади, бу борада турли мулоҳазалар мавжуд: “Қадимги манбалар, Инжилга оид афсоналарга кўра, Жамшид ва Сулаймон бир образ, чунки Жамшид томонидан бунёд эттирилган маҳобатли биноларни одамлар қуриши мумкин эмас. Бу иншоотлар Сулаймоннинг буйруғи билан жин ва девлар томонидан қурилган ва кейинчалик Жамшидга нисбат берилган. “Персеполис” деб аталадиган квадрат шаклидаги шаҳарча ҳам бир вақтнинг ўзида Тахти Жамшид ва Тахти Сулаймон деб номланган. Лекин уларнинг яшаган даври оралиғида 3000 йил вақт борлиги форсийларнинг фикри асоссиз эканлигини исботлайди”³³.

Бизнингча, манбаларда Жамшид номининг кашфиётчилик, хунармандчилик каби сифатлар билан боғланиши ҳам унинг Сулаймон образига яқинлашишига сабаб бўлган. Хусусан, “Шарқ солномаларига кўра, ер подшоҳлари ҳам қора ишларни бажара олишган ва оддий ўлувчиларга, яъни авом халққа ўз билимларини ўргатишган... Жамшид ҳатто жинларни ҳам одамлар учун меҳнат қилишга мажбурлаган, ғишт қуйиб, уй қурдирган”³⁴.

Тарихчи олим В.Огудин Жамшид образининг мифологик образ сифатидаги генезиси ва тараққиётини тарихийлик нуқтаи назаридан тадқиқ этади. Жамшид образининг Сулаймон образига трансформацияси Тахти Сулаймон тоғида кузатилади, деган хулосани беради³⁵.

Жон Ҳайнелснинг “Форс мифологияси” китобида Йима илоҳий қаҳрамон сифатида талқин этилади³⁶. Муаллиф Йима ҳақида қадимги матнлардаги маълумотларни таҳлил этади, Йиманинг мифологик ва

³³ Edward G. Browne. A Literary History of Persia from the Earliest times until Firdausi. – London: Fisher Unwin Ltd, 1909. – P. 112.

³⁴ Владимир П. Деревообработка в эпоху палео- и металл: Северная Азия: дисс. докт. ист. н. – Новосибирск, 2003. – С. 61.

³⁵ Огудин В. Природные места поклонения в религиозных представлениях современного населения Ферганы: дисс. докт. ист. н. – Москва, 2003. – С. 178.

³⁶ John R. Hinnells. Persian mythology. – London: Chancellor PRESS, 1973. – P. 34–38.

тарихийлик жиҳатлари ҳақида мулоҳаза юритади. Мазкур китобда Жамшиднинг мифологик қиёфаси аниқ таҳлиллар орқали янада ойдинлашган.

б) Форс эртакларидаги Жамшид талқини. Форс адабиётида шох Жамшид образи киритилган қуйидаги эртақ ва қиссалар мавжуд: Саид Юсуфзода “Подшоҳ Жамшид қиссаси”, Риза Руҳоллахи “Симурғ эртаклари”, Фаррух Нозим “Олма дарахти ва дев”, Зоҳреҳ Вафее “Малик Жамшид қиссаси”, Аҳмад Меҳрабий “Малик Муҳаммад қиссаси”, Аббос Маҳяр “Қирол Аҳмад қиссаси”, Садеҳ Саҳари “Анор боғи ҳақидаги эртақ”, Хелен Аштуриан “Олма дарахти”, Муҳсен Ғуламхоссеини “Малик Жамшид ва дев”, Фатемех Резаи “Олма боғи”. Тадқиқотчи Тураж Зайниванд Жамшиднинг форс эртақлардаги сеҳрли қудрати, тилсимотлари қадимги манбалар асосида юзага келганлигини қайд этади³⁷.

Шунингдек, Элла Сайкеснинг “Шоҳлар ҳақида тарихий китоб ёхуд қадимги Форс афсоналари” китобида “Шоҳ Жамшид тарихи” номли эртақнамо афсона келтирилган. Муаллиф ўз эртагини қадимдан машҳур бўлган Форс подшоҳлари ҳақидаги афсоналар асосида ёзганини таъкидлайди, бу мавзуда Фирдавсийнинг “Шоҳнома”си борлигини, бироқ мазкур асарни ўқимаганлигини тан олади³⁸. Муаллиф Жамшид эртагини қизиқарли воқеаларга бой тарзда тасвирлайди. Эртақ дунёдаги биринчи одам – Каюмарснинг девлар билан жанг қилиши ва невараси Ҳушанг кўмагида уларни бўйсундириши лавҳаси билан бошланади. Ҳушангдан сўнг анъанавий сюжетдаги каби Жамшид тахтга ўтиради. Жамшид девлар ёрдамида мамлакатни обод қилади, одамларни ғам-ташвишдан халос этади. У худди Сулаймон каби девларни ўз измида назорат қилади. Девлар шох учун қуёшдан ҳам ёрқин нур сочувчи тахт ясайди. Жамшид тахтга ўтиргач, ўзини Буюк Тангри, деб эълон қилади. Халқни ундан кўнгли қолиб, Арабистонлик Заҳҳок томонига ўтиб кетади. Шундан сўнг Жамшиднинг тақдирида кескин

تحليل نمادين افسانه ملك جمشيد. تورج زینى وند/فصلنامه فرهنگ وادبیات عامه/سال ۴، شماره ۸، بهار ۱۳۹۵ – ص. ۹۴.

³⁸ The story-book of the shah or legends of old Persia. By Ella C. Sykes. – London, 1901. – P. 1–44.

ўзгариш содир бўлади, унинг чехрасидан ёғилаётган нур ҳам сўниб, юзи қора тусга киради. Эртактаги кейинги лавҳалар – Жамшиднинг қочқинлик пайтида Зобилистон, Ҳиндистон каби мамлакатлардан қўним топиши, малика Феруза билан муҳаббати, ўз айбини тушуниб тавба қилиши ва қайтадан одамларнинг ишончига кириши, бироқ Заҳҳокнинг одамлари уни тутиб, қатл этиши каби воқеалар билан ўта ҳароратли ва жонли тарзда давом этади.

Форс халқ эртаги “Гунафшаранг шаҳар”да ҳам Жамшид тилсими ҳақида нақл этилади³⁹. Унга кўра, Самарқандлик Масъуд исмли бола Гунафшаранг шаҳарни қидириб саёҳатга чиқади. Бу шаҳарда ҳамма нарса гунафшарангда бўлади. Ҳатто, одамлар ҳам гунафшарангда либос кийиб юришади. Лекин уларнинг барчаси гунг-соқов бўлиб, бир оғиз ҳам гапиришмайди. Чунки бу шаҳар Жамшид томонидан етти юз йил олдин тилсимланган бўлади. Масъуд машаққатларни енгиб, шаҳарни тилсимдан қутқаради ва Жамшиддан қолган хазинага эга бўлади. Эртакта сеҳрни Жамшид ўйлаб чиқарган дейилади ҳамда Жамшиднинг буюк қудрати ва сир-синоатларига ишора қилинади.

Эрон халқ оғзаки ижодидаги “Жамшид ва Заҳҳок” эртаги Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асари таъсирида яратилган бўлиб, анъанавий сюжет воқеалари эртакнамо оҳангда, болаларбоп содда тилда тасвирланади⁴⁰. Тожик халқ эртаги “Фарҳод ва Ширин”да эса Жамшид жоми тилга олинади⁴¹. Ушбу эртактаги жоми Жам тилсими билан боғлиқ лавҳалар ёзма адабиётдаги “Фарҳод ва Ширин” достонига ҳам ўзгаришсиз кўчади. Эрон мифологиясида талайгина афсона ва эртаklar мазкур қаҳрамон мадҳ этилади ва улар халқ орасида кенг тарқалган. Натижада ушбу жараён кейинчалик Жамшид мавзусида қиссалар яратилишига, образга хос қирраларнинг бойиб боришига замин яратган.

³⁹ Форс халқ эртаklари. – Тошкент: Ўзбекистон ФА нашриёти, 1961. – Б. 223–236.

⁴⁰ The three dervishes and other Persian tales and legends. By Reuben Levy. – London: Humphrey Milford Oxford university press, 1923. – P. 68–79.

⁴¹ Таджикские народные сказки. – Душанбе: Ирфон, 1972. – Б. 184.

Ҳинд мифологиясида Жамшид образи. “Авесто” қаҳрамони Йима қадимги ҳинд мифологиясига Яма тарзида кўчади. Яма ҳақидаги маълумотлар ҳинд мифологиясида кўп учрайди. Эрон манбаларидаги Йиманинг ҳинд манбаларидаги Яма эканлиги ҳақида турли мулоҳазалар мавжуд. Бу мавзуда эрон олимлари, рус тадқиқотчилари илмий изланишлар олиб борган ва қадимги манбалар асосида бу икки қаҳрамоннинг умумий жиҳатлари таҳлил этилган ҳамда бир образ эканлиги далилланган⁴². Мазкур далиллар асосида маълумотлар қуйидагича таснифланди.

а) мифларда... Ҳинд-эрон мифологиясида подшоҳ Жамшид образи турли қиёфаларда гавдаланади. Унинг номи “подачилар ҳомийси”, “эзгулик худоси”, “биринчи яратилган инсон”, “биринчи ўлган инсон”, “дастлабки яратилган эгизак”, “ер усти ва ер ости подшоҳи”, “қабристонлар ҳукмдори”, “оловнинг яратувчиси” каби изоҳлар билан тавсифланади. Жумладан, қадимги “Веда мифологияси” китобида Тангри Вивасвантнинг ўғли Яма жон олувчи ва инсонлар учун ўлимдан кейинги ҳаётга йўл очувчи қаҳрамон сифатида намоён бўлади⁴³. Бизнингча, бу тавсиф бевосита “Авесто”да зикр этилган афсонавий Варлар билан боғлиқ бўлиб, унга кўра, ер ости шаҳари бунёд этилгач, ернинг тагига инсонлардан биринчи бўлиб Жамшид тушади. Бу эса у билан боғлиқ турли афсоналарни юзага келтиради. Натижада Жамшиднинг ер остидаги макони билан боғлиқ афсоналар кейинчалик унинг номини ҳинд мифологиясидаги ўлим мотиви билан бирлаштиради.

б) “Маҳабҳорат”да... Тадқиқотчи В.Кириченко ҳам Яманинг ўлим мотиви билан боғлиқ образ сифатида таҳлил этади. У ўз фикрини “Маҳабҳорат”даги Яма талқини билан изоҳлайди⁴⁴. Дарҳақиқат, “Маҳабҳорат”да дастлаб Яма – биринчи ўлган ва бошқаларнинг ўлими учун йўл очган, шу боис ҳам Ямада инсонларнинг жонини олувчи ва охиратга жой

⁴² Қаранг: The Mythology of all races. In thirteen volumes. Iranian by Albert J. Carnoy. – London: Marshall Jones Company, 1917. – P. 304–319; Лушникова А. Модель универсума древних календарей: На материале языков разных семей: дисс. докт. фил. н. – Москва, 2006. – С. 233; Самозванцев А. Мифология Востока. – Москва: Алтейа, 2000. – С. 198.

⁴³ Macdonell A.A. Vedic Mythology. – Strassburg, 1897. – P. 42.

⁴⁴ Кириченко В. Культурно-исторические процессы на территории Центрального Предкавказья в скифское время: на материалах Ставрополя: дисс. канд. ист. н. – Ставрополь, 2008. – С. 273.

тайёрловчи одамга тааллуқли жиҳатлари пайдо бўлган. Ҳинд мифологиясига кўра, одамлар Ямадан ўлимни маҳв этиб, узок умр беришини тилашган; жасад дафн қилишда боши билан жанубга Яманинг подшоҳлиги жойлашган томонга қўйишган.

в) **“Панчатантра”да...** “Панчатантра”да Яма образи – жон олгувчи ўлим худоси сифатида талқин қилинади⁴⁵. Хусусан, йигирма тўртинчи ҳикоятда Яма худоси ва доно тўтиқуш ҳақида сўз боради. Тўтиқуш узокдан Ямани кўргач, ундан яширинади. Атрофидагилар нима учун Ямадан яширинаётганини сўрашганида, унинг жонини олишидан кўрқаётганини билдиради. Демак, асарда Яма жон олгувчи образ сифатида гавдаланади. “Панчатантра”да Яма худосининг сифатларига қараб, Кританта, Дхармаража, Кала, Кармасакшин номлари билан аташган.

г) **“Веда”да...** “Ригведа”да Яма худо сифатида талқин этилмайди. Китобда Яма билан боғлиқ икки хил лавҳа мавжуд: биринчиси, Яма билан эгизак синглиси Ями ўртасидаги мулоқот. Ушбу суҳбатда Ями акасини инсоният кўпайиши учун эр-хотин бўлишга кўндиради. Яма қанчалик қаршилиқ қилмасин, синглисининг иродасига бўсунади ва дастлабки эр-хотинлик муносабатини бошлаб беришади. Яна бир ўринда эса дунёда биринчи ўлган ва ўлим мамлакатига йўл очган инсон Яма учун одамлар қурбонликлар қилиши мадҳ этилади⁴⁶. Китобда Яма образи гарчи Тангри Вивасвантнинг ўғли, деб талқин этилсада, дастлабки одам қиёфасида тасвирланади.

Ўзбек халқ оғзаки ижодида Жамшид образи. Қадимдан Эрон ва Турон замин халқлари кўшни яшаганлиги ҳамда узок даврлар мобайнида давом этган маданий алоқалари, ўзбек халқи томонидан форс манбаларининг равон ўқилгани, “Авесто” Хоразмда яратилган деган маълумотларнинг мавжудлиги; икки халқ адабиётидаги кўпгина сюжетларнинг бир-бирига

⁴⁵Панчатантра ёхуд беш муқаддас китоб. Таржимон: И.Ғофуров. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2013. – Б.115.

⁴⁶ Ригведа. Перевод: Т.Я.Елизаренковой. – Москва, 1989. – С. 821–829.

кўчиб ўтиши, анъанавий образларнинг муштарак ҳолда ривожланиши ўзбек халқ оғзаки ижодида ҳам яққол намоён бўлади.

а) Ўзбек халқ афсоналарида Жамшид образи. Ўзбек халқ оғзаки ижодида Жамшид образи билан боғлиқ афсоналар мавжуд. Академик Я.Ғуломовнинг археологияга оид китобида Жамшид афсонаси қайд этилган: “Хоразмлик бир чолнинг айтишича, Хубби ҳақидаги афсонага кўра, Жамшид давридан олдин Хубби исмли бир йигит бўлган. У дарёлар ҳукмдори номини олган. Бир кўли билан балиқ тутиб, иккинчи кўли билан қуёшда пишириб еган. Жамшид тахтга ўтиргач, у ўз-ўзидан ғойиб бўлган. Айтишларича, уни осмон денгизи маликаси ўғирлаб кетган. Эр Хубби ғойиб бўлгач, унинг эзгу ишларини Жамшид давом эттирган”⁴⁷.

Бундан ташқари Я.Ғуломов тарихда Жамшид қабиласи ҳам мавжуд бўлганини айтиб ўтади: “1841 йилда шу давргача Хуросон атрофидаги ерларда яшаб келган ва аҳолиси 12000 хонадондан иборат Жамшид қабиласини Қилич Ниёзбой каналнинг этакларига кўчирган. Жамшидлар ўта кетган уста чавандоз бўлганлар ва тез орада Оллоқулихон қўшинидаги икки минг отлик Жамшид донгдор ёвмут отлиқлари билан тортишиб биринчилиқни ола бошлаган”⁴⁸.

Қарши шаҳри яқинидаги қадимий бир қалъада бир замонларда ҳаёт гуллаб-яшнаган. Ҳозир бу қалъа ўрнида бир тепалик қолган, холос. Маҳаллий халқ уни Қалъаи Заҳҳоки Морон деб аташади. Таниқли археолог олим М.Е.Массон ўша тепаликда археологик-қидирув ишлари олиб бориш жараёнида қалъа билан боғлиқ бир қанча афсона ва ривоятларни ёзиб олган. Мазкур афсоналарга кўра, қачонлардир афсонавий Жамшид қурдирган бу қалъада золим ва жоҳил Заҳҳок ҳукмронлик қилган экан⁴⁹.

б) Ўзбек халқ эртагида Жамшид образи. Халқ эртаги “Болам Жамшид”да ҳам афсонавий подшоҳ Жамшидга хос хислатларни кузатиш мумкин. Ушбу эртак Самарқанд вилояти Каттақўрғон туманида яшовчи

⁴⁷ Ғуломов Я. Хоразмнинг суғориш тарихи. – Тошкент: Фан, 1959. – Б. 32.

⁴⁸ Ғуломов Я. Хоразмнинг суғориш тарихи. – Тошкент: Фан, 1959. – Б. 231.

⁴⁹ Ипак йўли афсоналари. Тўпловчи: М.Жўраев. – Тошкент: Фан, 1993. – Б. 59–61.

Турсун момо Маллаевадан ёзиб олинган⁵⁰. Эртақда Жамшид деган йигитнинг бошидан ўтган саргузаштлари; золим онаси ва девдан ёмонлик кўргани, уларни махв этиб кетаётганида бошига бир куш қўнгани ва юртнинг катталари уни подшоҳ қилиб тахтга ўтқазишгани баён этилади. Жамшид подшоҳ бўлгач, халққа кўп яхшилик қилиб, мурод-мақсадига етади. Демак, Жамшид билан боғлиқ мавжуд лавҳалар ўзбек халқ эртаги мазмунига сингдирилган. Эртақда Жамшидга хос уддабуронлик, меҳнатсеварлик, адолатлилик хислатлари сақланиб қолган. Бу жараён бевосита ўзбек адабиётида оғзаки Жамшид қиссасининг яратилишига замин ҳозирлаган.

1.2. Тарихий ҳамда бадиий асарларда Жамшид мавзусининг ёритилиши

Жамшид образининг эволюциясини белгилашда қаҳрамоннинг тарихий асарлардаги талқини ҳамда ёзма бадиий адабиётга трансформациясини кузатиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Шу сабабли тарихий асарлардаги шох Жамшид ва бадиий адабиётдаги Жамшид образини қиёсий кузатиш мақсадида қуйидаги тарихий-бадиий асарлар тадқиқот доирасига жалб этилди. Тарихий-бадиий асарлардаги Жамшид мавзусини хронологик тартибда, шунингдек, аввал тарихий сўнгра бадиий асардаги талқинини тадқиқ этишни маъқул топдик.

Тарихий асарларда Жамшид мавзуси. Тарихчи олим Абу Ҳанифа Аҳмад Довуд Дийнаварийнинг “كتاب الاخبار الطوال” – “Китоб ал-ахбор ал-тавол” асарида пайғамбар ва подшоҳлар ҳақида ҳикоя қилинади. Китоб Одам аллайҳиссаломнинг яратилиши воқеаси билан бошланиб, сўнг унинг ўғли Нух пайғамбар ва унинг авлодлари тилга олинади. Дийнаварий шох Жамшидни Нух пайғамбарнинг ўғли Сомнинг наслидан эканлигини қайд этади:

⁵⁰ “Болам Жамшид” эртаги. ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти “Фольклор архиви”. Инв. № $\frac{1786}{6}$.

وقام بالآمر بعده ابنه سالخ فلما حضرته الوفاة أسند الأمر إلى ابن أخيه جَمّ ابن ويونجهان ابن
أرفخشذ فنُتبت أساس الملك ووطّر أركانها ببنى معالمه واتخذ يوم النيروز عيداً

(Жамшид Сомнинг Арфахшаз деган ўғлининг Юнжаҳон отлик фарзандининг зурриётидир)⁵¹.

Асарнинг миллат ва тилларнинг келиб чиқиши ҳақидаги лавҳасида Жамшид қаҳрамони қуйидагича талқин этилади: “Нух алайҳиссаломнинг болалари бир хил тилда, суриён тилида гаплашишар эди. Бир куни улар уйқудан уйғонишса, барчаси турлича гапираётган эмиш ва бир-бирини тушунмас эмиш. Шундан сўнг, улар уйдан чиқиб кетишиб, турли мамлакатларда қарор топишибди ва кўпайишибди. Сомнинг авлоди Жамшид эса ушбу мамлакатда, яъни Бобилда қолибди ва мамлакат подшоҳлигига асос солибди”⁵².

Демак, асардаги Жамшиднинг келиб чиқиши ҳақидаги маълумотлар бошқа манбалардаги қайдлардан бирмунча фарқ қилади, Жамшид “Авесто”да Вайвангхоннинг ўғли сифатида тасвирланса, Дийнаварийда у бевосита Нух пайғамбарнинг авлоди сифатида келтирилган. Кейинги даврларда яратилган Фирдавсий, Саолибий, Табарий, Беруний ва, ҳатто, Алишер Навоийнинг асарларида ҳам Жамшид Каюмарс одамнинг авлоди сифатида зикр этилган. Бироқ ўзбек халқ китоби “Қиссаи Жамшид”да шоҳ Жамшиднинг келиб чиқиши Нух пайғамбарга бориб тақалади. Демак, Жамшиднинг Нух пайғамбарнинг авлоди сифатида тасвирланиши илк марта Дийнаварийдан бошланган ва бу тасвир “Қиссаи Жамшид”га кўчган. Шунингдек, “Китоб ал-ахбор ал-тавол”да ҳам бошқа манбалар каби Наврўз байрамининг жорий этилиши Жамшид номига боғланади. Асарда Жамшид ҳақидаги маълумотлар жуда қисқа баён этилган.

Дийнаварий асарда “Жамшид аслида Сулаймон пайғамбар” деган хато қарашга ўз муносабатини билдириб, бунинг нотўғри эканлигини айтиб ўтади: “Айрим билимсиз форсларнинг ишонишларича, Жамшид аслида Сулаймон

⁵¹ ۱۹۱۱. أبو حنيفة الدينوري . كتاب الاخبار الطوال. – Б. 3. (Асардан олинган мисоллар арабшунос мутахассис томонидан ўзбек тилига таржима қилинган – Ж.М.)

⁵² Дийнаварий. Кўрсатилган асар. – Б. 3.

ибн Довуд эмиш. Лекин бу нотўғри фараз, чунки Жамшид ва Сулаймоннинг яшаш даврининг оралиғи уч минг йилдир”⁵³.

Жамшид ва Сулаймон образларини бирлаштиришга оид тахминлар кейинги даврларда ҳам акс этган. Масалан рус олими В.Огудин Жамшид ва Сулаймон образларининг ўзаро яқинлигини қомусий олимларнинг асарлари асосида исботлашга ҳаракат қилади: “Жамшид ва Сулаймон образларининг ўзаро яқинлиги тўғрисида бир-биридан беҳабар ҳолда Ибн Сино ва Берунийлар маълумот беришган. Ибн Сино “Тиб қонунлари” китобида Райҳони Сулаймон ўсимлиги бу Жамиспарам деб аталувчи ўсимликнинг ўзи, дейилган. Шу сабабли халқ орасида Жам ва Сулаймон бир одам деган тасаввурлар мавжуд. Шунингдек, Берунийнинг “Фармакогнозия” асарида ҳам Жамиспарам – бу ўсимликнинг бир тури бўлиб, уни Жам номи билан боғлашади, деб айтилган. Шунинг учун айрим форслар уни Райҳони Сулаймон деб аташган”⁵⁴. Тадқиқотчи шу каби мисолларга таянган ҳолда бу икки образ бир шахс бўлиши мумкин, деган хулосага келади. Биз ҳам номи келтирилган манбаларни ўрганиб чиқдик, бироқ унда қайд этилган маълумотлар Жамшид ва Сулаймон “аслида бир шахс” дейиш учун асос бўла олмаслигига гувоҳ бўлдик. Дийнаварий таъкидлаганидек, бу умуман мантиққа тўғри келмайдиган фараздир.

Асардаги воқеаларнинг кейинги ривожини “Авесто”даги сюжет билан деярли бир хил, фарқли жиҳати Дийнаварий ал-Заҳҳак образини мураккаб характерда талқин этади. Уни ёвуз образми ёки ижобий қаҳрамонми, бир қарашда ажратиш қийин. Унда ижобий образнинг аста-секин ўта ёвузлашув жараёни кўзга ташланади.

Дийнаварийда ҳам Жамшиднинг қотили сифатида Заҳҳок тасвирланади. Бироқ муаллиф ушбу қаҳрамонни ҳам Нух пайғамбарнинг ўғли Сомнинг авлоди сифатида талқин этади. Асарда унинг шажараси

⁵³ Ghazzal Dabiri. The Origins and Development of Persian Epics. A dissertation submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree Doctor of Philosophy in Near Eastern Languages and Cultures University of California, – Los Angeles, 2007. – P. 46.

⁵⁴ Огудин В. Природные места поклонения в религиозных представлениях современного населения Ферганы: дисс. докт. ист. н. – Москва, 2003. – С. 167.

куйидагича келтирилади: Сом → Арам → Од → Амлик → Шаддод → Заҳҳок⁵⁵. Муаллиф Заҳҳокни асли Яманлик эканлигини, уни Ажамликлар “Биоварасф” деб аташини таъкидлайди. Заҳҳок дастлаб ҳар жихатдан ибратли шахзода сифатида тасвирланади. Бироқ бир куни у Иблиснинг сўзига кириб, сеҳрланган сураатга қарайди ва унинг елкасидан илон ўсиб чиқади. Шундан сўнг унда ёвузлик иллатлари ривожланади. Заҳҳок одамларни ўлдириб, елкасидан ўсиб чиққан илонларига едиради. Заҳҳокда бадфеъллик аломатлари пайдо бўлгач, босқинчилик билан шуғулланади. Хусусан, Бобилни босиб олиш учун Жамшиднинг изига тушади.

Заҳҳок образи “Авесто”да уч бошли аждаҳо тарзида тасвирланади, Жамшиднинг қотили эса Спитйура эканлиги қайд этилган. Кўринадики, “Авесто”даги ёвузлик тимсоллари бўлган Заҳҳок ва Спитйура Дийнаварий даврига келиб бир образга айланган. Шунингдек, анъанавий сюжетдаги подшоҳ Жамшиднинг ҳукмронликни йўқотиши, одамларнинг Заҳҳок томонига ўтиб кетиши ва унинг ўлимини Заҳҳок номи билан боғланиши каби лавҳалар асарга Дийнаварий томонидан киритилади. Мазкур киритма Жамшид образи ҳақида кейинги даврларда яратилган асарларда ҳам акс этади. Хусусан, тадқиқотчи олим Г.Дабири мазкур лавҳаларни араб халқига оид тарих китобларида, хусусан, Ваҳб ибн Мунаббих ва ибн Калби асарларида сақланиб қолганлигини таъкидлайди: “Жамшид юзининг қора бўлиши, яъни Жамшид такаббурликка берилиб, разолатга юз тутиши ва Заҳҳок томонидан унинг тахти тортиб олиниши ҳақидаги воқеалар ахлоқий ҳикоятлар тарзида юзага келади ва нақл қилинади”⁵⁶. Кейинчалик унутилаёзган ушбу сюжет муайян вақт ўтгач, “Шохнома”да қайта яратилади ва сюжет чизиғида мустаҳкам ўрин эгаллайди. “Китоб ал-ахбор ал-тавол”да Жамшиднинг набираси Нимруз Заҳҳокни маҳв этиб, отасининг салтанатини қайта қўлга киритгани баён этилган.

⁵⁵ Дийнаварий. Кўрсатилган асар. – Б. 7.

⁵⁶ Ghazzal Dabiri. The Origins and Development of Persian Epics. A dissertation submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree Doctor of Philosophy in Near Eastern Languages and Cultures University of California, – Los Angeles, 2007. – P. 50.

Дийнаварийнинг асарида Жамшид ҳақида жуда қисқа маълумот берилган. Хусусан, унинг яратувчилик фазилатлари, бунёдкорлик ишлари умуман тилга олинмайди; анъанавий образга хос бўлган ижобий ва салбий хислатлар деярли ёритилмайди. Муаллиф Жамшид қаҳрамонига деярли ўзгартириш киритмайди. Бироқ муаллиф Жамшид, Заҳҳок, Фаридун каби мифологик образларнинг “Авесто”даги хусусиятларини сақлаган ҳолда уларни тарихий-бадий ҳикоят қаҳрамонига айлантиради. Айниқса, асарда Жамшидни пайғамбарларнинг авлоди сифатида келтирилиши уни тарихий образга янада яқинлаштиради.

Асарда воқеалар изчиллиги таъминланган; Жамшиднинг тахтдан тушиб, ўрнига Заҳҳокнинг ҳукмронлики қўлга олиши, Заҳҳокнинг мураккаб характер талқини ва охир-оқибат, эзгуликнинг тантана қилиши каби воқеалар ўта жонли ва қизиқарли баён этилган. Жамшид тимсоли шу тарзда афсонавий мифологик образдан тарихий-бадий асар қаҳрамонига айланган. Демак, Дийнаварий Жамшидни ер юзининг адолатли ҳукмдори ва пайғамбар авлодидан чиққан биринчи подшоҳ тарзида зикр этади. Шоҳ Жамшиднинг Нух пайғамбар зурриёди сифатидаги талқини эса ўзбек адабиётидаги Жамшид қиссасига ҳам ўзлашиб, ушбу сюжетнинг яратилишида асос бўлган.

Саолибийда Жамшид сиймоси. Абу Мансур ас-Саолибийнинг “غرر احبار ملوك الفرس وسيرهم” (“Эрон подшоҳлари ҳақида хабарлар ва уларнинг тарихи”) асарига Жамшид тарихи мустақил мавзу сифатида киритилган.

Профессор И.Абдуллаев Саолибийнинг мазкур “Шоҳнома”сини Абулқосим Фирдавсий “Шоҳнома”си билан қиёслайди, улардаги ўхшаш жиҳатларни аниқлайди ва “Эрон подшоҳлари тарихига бағишлаб икки йирик асар бир вақтда яратилди. Бири шеър билан форс тилида, иккинчиси наср билан араб тилида ва икки ака-ука ҳукмдорга тақдим этилди. Саолибий “Шоҳнома”си 54 бобдан иборат бўлиб, мазмун жиҳатдан Фирдавсий “Шоҳнома”сидан фарқ қилмайди”, деган хулосага келади⁵⁷.

⁵⁷Абдуллаев И. Марказий Осиёда Ислом маданияти. – Тошкент: Шарқ, 2005. – Б. 171.

Саолибийнинг мазкур асари Х.Зотенберг томонидан француз тилига таржима қилиниб, 1900 йил “Histoire des rois des Perses” (“Форс подшоҳлари тарихи”) номи билан Францияда нашр эттирилади. Ушбу нашрда асл манба араб тилида ва унинг француз тилидаги таржимаси параллел келтирилган. Биз таҳлил жараёнида мазкур манбага мурожаат қилдик⁵⁸.

Саолибийнинг “Форс подшоҳлари тарихи” асари 1019 йилда Ислом тарихи ҳамманинг диққат марказида бўлиб, Эронийлар тарихига эса эътибор анча сусайган даврда ёзилган. Шу сабабли Саолибий ўз асарида Ислом тарихи билан умумтарихни уйғунлаштиришга ҳаракат қилган.

Саолибий биринчи яратилган инсон Каюмарс деган мунозарани бошлаб беради. Шу билан бирга мусулмонларда илк инсон Одам аллайҳиссалом эканлигини ҳам қайд этади. Бу мавзу олимлар томонидан кўп баҳслашувларга сабаб бўлади. Охир-оқибат, улар мифологик образ Каюмарс “мусулмонларнинг тарихида биринчи яратилган инсон – Одам”нинг ўғли деган хулосага келишади. Бу умумсулолавий тарихнинг битилиши кейинги даврлар учун муҳим бурилиш ҳисобланади. Ҳатто Саолибийга хос бўлган бу қараш анъанага айланади.

Саолибий ҳам Дийнаварий каби Жамшид ва Сулаймон образининг бирлашувига қарши эканлигини билдиради. Бу қараш замирида жуда катта хатолик мавжудлигини, улар яшаган давр оралиғидаги катта тафовут ҳам уларнинг бир шахс эмаслигига исбот бўла олишини таъкидлайди. Саолибий “Жамшид худди Сулаймон каби инс-жинс ва девларни ўз измига бўйсундирганлиги сабабли шундай қараш юзага келган бўлиши мумкин”, деб муносабат билдиради⁵⁹.

Саолибий Жамшиднинг яратувчилик фазилатларини улуғлайди, мамлакатда одамларни касб-ҳунарига қараб тўрт гуруҳга ажратганини қайд этади. Муаллиф, айниқса, Жамшид подшоҳлиги даврида одамлар қарилик,

⁵⁸ Tha'alibi, Abu Mansur. Ghurar Akhbar Mulak al-Furs wa-Siyarihim. ed. and trans. H.Zotenberg. – Paris: Imprimerie Nationale, 1900.

⁵⁹ Tha'alibi, Abu Mansur. Ghurar Akhbar Mulak al-Furs wa-Siyarihim. ed. and trans. H.Zotenberg. – Paris: Imprimerie Nationale, 1900. – P.10.

ўлим, очлик ва сувсизликдан йироқ бўлишганини алоҳида таъкидлаб, Жамшиднинг эзгу хислатларини бўрттириб кўрсатишга ҳаракат қилади.

Жамшиднинг одамларни тўрт табақага ажратгани ҳақида Фирдавсий ҳам ёзган эди. Демак, Саолибий Фирдавсийнинг асарини шунчаки насрга айлантирмаган, балки “Шоҳнома”даги тафсилотларга ижодий ёндашиб, анъанавий сюжетнинг тўлиб боришига муайян даражада ҳисса қўшган.

“Форс подшоҳлари тарихи”да ҳам бошқа манбалар каби Наврўзнинг нишонланиши Жамшид номи билан боғланади. Саолибий воқеани шундай тасвирлайди: “Елкасидан илон ўсиб чиққан жин ер юзи ва самода бемалол саёҳат қилиб юрар эди. Одамлар қўрққанидан кўчага ҳам чиқишолмас эди. Бир куни Жамшид “Дамованд”дан “Бобил”гача унинг йўлини маҳкам тўсиб қўйди. Бу воқеа Фарвардин ойининг Хурмузд кунида содир бўлди ва бу кун баҳорнинг биринчи куни, Иблиснинг яксон бўлиши ва йил бошланишининг биринчи тонги сифатида нишонлана бошланди. Одамларнинг айтишларича, Наврўз деб аталадиган ушбу янги ва бахтли кун Жамшидга Худо томонидан берилган иноят ва ҳадядир. Ушбу кунда инсонларнинг барчаси сайрга чиқишган”⁶⁰. Елкасидан илон ўсиб чиққан Иблис образи – қаҳратон қишдир. Унга даҳшатли ва қўрқинчли қиёфа бериш мақсадида муаллиф шундай тасвирни қўллайди. Саолибий “Авесто”даги мавжуд сюжет ва тасвирлардан ўзига хос фойдаланади, айниқса, елкасидан илон ўсиб чиққан иблис қиёфасида қаҳратон қишни тасвирлаши асар бадииятини ҳам оширган.

“Форс подшоҳлари тарихи”да Жамшид уч юз ўттиз йил давомида одамларга тинч ва қулай шароит яратиб берганлиги, инсонлар очлик, уруш, зилзила, тўфон, жазирама иссиқ, қаҳратон совуқ ва бошқа офатларни кўрмай яшаганлиги қайд этилади. Жамшид замонида одамлар бахтсизлик, шармандалик ва ноаҳиллик деган тушунчаларни унутишади. Жамшид инсониятга тўқис ҳаёт бахш этади.

⁶⁰ Tha'alibi, Abu Mansur. Ghurar Akhbar Mulak al-Furs wa-Siyarihim. ed.and trans. H.Zotenberg. – Paris: Imprimerie Nationale, 1900. – P.13.

Саолибийнинг асарида Жамшид билан боғлиқ воқеалар асосан “Авесто” сюжети асосида баён этилган. Саолибий ўз асарида Жамшиднинг “Авесто”даги жасоратларини мадҳ этиш баробарида инсониятни муқаррар бўлган қарилик ва ўлимдан асраши ҳақидаги воқеаларни тилга олмайди. Яъни, “Авесто”да мифологик образ сифатида талкин этилган Жамшидни бир қадар ҳаётий қаҳрамонга айлантиради.

“Форс подшоҳлари тарихи”даги кейинги воқеаларда анъанавий сюжет чизиқлари деярли ўзгармайди. Жамшид кашфиётлар қилгач, ғурурга берилиб кетади: “Жамшид ҳунарларни кашф қилгач, чексиз шон-шуҳратга эга бўлади, ўзининг буюк ҳукмронлигини ўрнатади. Одамларнинг узок яшаш сирларини топади, шундан сўнг у ўзгаради. Жамшидда манманлик, беорлик, такаббурлик хислатлари пайдо бўлади, у одамларга “Мен сизларнинг буюк худонгизман” дейди ва халқни ўзига топинишга даъват қилади”⁶¹. Халқнинг ундан кўнгли қолади. Ҳамма унга қарши бўлади. Одамларнинг Жамшидга бўлган юксак эҳтироми нафратга айланади. Унинг учун бахтсизлик кунлари бошланади. Шунда асли Яманлик ал-Даҳҳак ал-Ҳумайри (Заҳҳок – М.Ж.) Жамшидни маҳв этиш учун изига тушади. Жамшид ундан яширинади. Саолибийнинг ҳикоя қилишича, Заҳҳок Жамшидни 500 йил қидиради (“Шоҳнома”да эса 100 йил дейилган – М.Ж.) ва ушлаб қатл этади.

Саолибийнинг Жамшид образини тасвирлашда Дийнаварийдан фарқи шундаки, Саолибий Жамшид тимсолида ўта манман ва такаббур шахс қиёфасини жонли тасвирда ва ишонарли қиёфада яратади. Шу билан бирга, Саолибий Жамшиднинг яратувчанлик хусусиятини ҳам мадҳ этади. Маданий турмуш тарзининг ривожланишдаги роли беқиёс эканлигини таъкидлайди. Саолибийнинг асарида Жамшид, ҳатто, ғалаён кўтарган исёнчи жинларни ҳам маҳв этиб, уларни бунёдкорлик ишларига сафарбар этгани алоҳида тилга олинади. Демак, Жамшид образи бадиий адабиётда икки хил қиёфада: такаббур ва бунёдкор шахс сифатида, мураккаб характерда тасвирланиши

⁶¹ Tha'alibi, Abu Mansur. Ghurar Akhbar Mulak al-Furs wa-Siyarihim. ed. and trans. H.Zotenberg. – Paris: Imprimerie Nationale, 1900. – P.16–17.

Саолибий асарида давом этган ва яққолроқ намоён бўлган. Бизнингча, Саолибий “Форс подшоҳлари тарихи”ни ёзишда бошқа манбалар билан бирга Фирдавсий даҳосидан ҳам баҳраманд бўлган. Зероки, “Шоҳнома”даги бир неча лавҳа Саолибийда ҳам мавжуд. Саолибий ушбу маълумотларни асосан тарихий усулда ёритишга урғу берган бўлса-да, мазкур асарда қаҳрамоннинг бадиий қиёфасини ҳам кўриш мумкин.

“Тарихи Табарий”да Жамшид зикри. Тарихчи олим ат-Табарийнинг “Тарихи Табарий” асарида ҳам Жамшид номи зикр этилган. Асар Одам алайҳиссалом ҳақидаги ривоят билан бошланади. Табарий “Авесто”га кўра, биринчи яратилган одам Каюмарсни Одам алайҳиссалом эканлигини қайд этади. “Ривоят айдиларки, Каюмарс Одам алайҳиссалом эди. Ер юзинда наботати ва маъодани ва сулара подшоҳ ўлди”⁶².

Табарий ўз асарида Фирдавсий Тусий номини бир неча марта тилга олади ва унинг “Шоҳнома”сидан хабардор эканлигини билдиради. Муаллиф Жамшид мавзусидаги ҳам тарихий, ҳам бадиий асарлардан баҳраманд бўлган ҳолда образнинг тарихий-афсонавий қиёфасини яратади. Жамшидни Каюмарснинг авлоди сифатида тасвирлайди. “Тарихи Табарий”да Каюмарс одам 700 йил подшоҳлик қилгани, ундан сўнг мамлакат тожини Хушанг, Таҳмурас ва ундан сўнг Жамшид эгаллагани қайд этилган. Асарда Жамшид “Шоҳнома”даги каби Таҳмураснинг ўғли эмас, балки қариндоши, деб талқин этилади.

“Тарихи Табарий”да Жамшид ҳақидаги ҳикоят шундай бошланади. “Сўйлайки, ривоят айдиларки, Таҳмурас ва Жамшид иккиси қариндошлар эди. Жамшид улуғ подшоҳ ўлди. Дунёи бошдин беша ҳукм айлади. Ғоятда хуб юзлук ва тотлу сўзлук киши эди. Гўзалликда сўйлайдиким, ҳар қанда кетса, юзининг соласидин кетдики, ерлар ойдин ўлурди ва кундузлар”⁶³.

“Шоҳнома”да Жамшиднинг ташқи қиёфасига кўпам урғу берилмайди. Фирдавсий унинг кўпроқ кашфиётлари ва бунёдкорлик хислатларини мадҳ

⁶² تاريخ الطبري. ЎзР ФА ШИ. 18038-инвентарь рақамли тошбосма. – Б.3. (Асар араб алифбосида, усмонли турк тилида бўлиб, келтирилган парчалар диссертант томонидан жорий ёзувга ўтирилган – М.Ж.)

⁶³ Табарий. Кўрсатилган асар. – Б. 87.

этади. “Авесто”да эса Жамшиднинг гўзал ва хушхулқ эканлиги алоҳида эътироф этилади. Демак, Табарий Жамшид шахсини тасвирлашда энг кадимги ёзма манбалар асосида, кейинчалик Шарқ адабиётида анъанага айланган тарихий-бадий қаҳрамон қиёфасини тасвирлаш услубидан ижодий илҳомланади.

“Тарихи Табарий”да Жамшиднинг адолатли подшоҳ эканлиги, айниқса, унинг кашфиётчилик хислати орқали бўрттириб кўрсатилади. “Бағоят одил подшоҳ эди. Ул кишиким, жанг олатин дузди, қилич каби ва болта каби ва зирҳ каби ва жушан ва неким бу каби Жамшид ижод этди”⁶⁴. Бундан ташқари, бир қанча рўзгор буюмлари ва касб-ҳунарларнинг яратилиши Жамшидга нисбат берилган. Асарда Жамшид девларни ўз измига бўйсундиргани баён этилади. Жамшид гавҳар ва инжу чиқармоқ каби одамзод учун мушкул бўлган юмушларни девларга бажартирар эди. Ушбу асарда Жамшид “Шоҳнома”даги каби одамларни тўрт табақага ажратган ва ҳар табакани ўз корлари билан машғул этган.

Табарий Жамшидни тахтга ўтириб, халқнинг шикоят ва арзини эшитган кунини одамлар Наврўз деб аташганини ёзади. Шундан сўнг ҳар ойнинг бир куни тайин этилади, яъни Наврўз кунида халқнинг мушқули осонлашади, муаммолари ҳал бўлади. Демак, “Тарихи Табарий”да Наврўз баҳорнинг биринчи куни ёки яшариш ва янгиланиш фасли маъносида эмас, халқнинг арзи тингладиган кун сифатида эътироф этилади. Муаллиф Жамшид асос солган Наврўз байрами билан боғлиқ лавҳалардан қаҳрамоннинг улуғворлигини тасвирлаш мақсадида эмас, унинг адолатли ва халқпарвар подшоҳ эканлигини далиллаш учун фойдаланади. Бундан сўнг “ройи йўқ, умри роҳатда ўлдир. Бунинг узрини тамом 700 йил кечадир. Жамшид бу одати тарк этмади. Бундан аввал 300 йил подшоҳлиқ этмишди. 1000 йил тамом подшоҳ ўлди”⁶⁵. Асарда Жамшид минг йил давомида умуман

⁶⁴ Ўша манба. – Б. 87.

⁶⁵ Табарий. Кўрсатилган асар. – Б. 88.

касал бўлмаганлиги айтилади. Узоқ умр кўриш Жамшиднинг эзгу амаллари эвазига берилган худонинг тухфасидир, деб мадҳ этилади.

Жамшид ҳақидаги кўпгина асарларда учрайдиган анъанавий сюжет – қаҳрамон характеридаги кескин бурилиш, яъни унинг такаббурликка берилиб кетиши “Тарихи Табарий”да бирмунча ўзгартирилган. Бошқа асарлардан фарқли равишда Жамшид қилган кашфиётларидан ғурурланиб эмас, Иблиснинг сўзига кириб бадном бўлади. “Бир куни қишлоқда вақти эди. Жамшид фикр этуб, ёлғуз ўлтурурди. Қуллар ташрада эди. Ногоҳ Иблиси лаъин панжарадин ичра кирди, Жамшид қоршусина турди”⁶⁶. Жамшид Иблисни кўриб, нима учун келганини сўрайди. Иблис Жамшидга насиҳати борлигини таъкидлайди. Ушбу воқеа суҳбат тарзида давом этади.

“Иблис айди: – Эй шоҳ, билурмисенки, сен кимсан?

Жамшид айди: – Бир одам ўғлонимен.

Иблис айди: – Ёкалаш сўйладинг, сен одам ўғлони дағулсен. Агар одам ўғлони ўлсанг, бу неча йил ичинда бир қора хаста ўлур эдинг. Сўнгра бир душмани билур эди ва бошинга оғрита эди ва кўклига маломат келиди.

Жамшид айди: – Бен ким?

Иблис айди: – Сен бу ер ва кўкнинг Тангрисисан. Ушбу ерлари ва кўклари ва гунаши ва ойи ва юлдузи ва бул жаме махлуқот хабасин яратдинг”⁶⁷.

Иблис уни кўп мақтайди ва Тангриликни даъво қилишга ундайди. Худо эканлигининг белгиси сифатида оташ ёқишини ва одамларни ана шу оташга сажда қилишга мажбурлаши лозимлигини айтиб, кўздан ғойиб бўлади. “Жамшид оташ ёқтирди. Халқи онда жам бўлди. “Тангрингиз мен, менга сажда қилинг” деди. Ишонмаганларни оловда ёқтирди ва “ҳар тарафда бутлар туздириб, қўндурди. Халқни осдириб, фасода верди”⁶⁸. Табарий ҳикоят сўнгида ушбу воқеа анъанавий сюжетга хос эмаслигини, ўзи

⁶⁶ Табарий. Кўрсатилган асар. – Б. 88.

⁶⁷ Табарий. Кўрсатилган асар. – Б. 88.

⁶⁸ Табарий. Кўрсатилган асар. – Б. 88.

томонидан киритилганини айтиб ўтади: “Бу қисса бундан аввал дахи келмасди. Тамом ўлмадиғондин бу орада дахи загар ўланди”⁶⁹.

Анъанавий Заҳҳок мазкур асарда Биварасп номи билан аталади. Шунингдек, “Тарихи Табарий”да Биварасп подшоҳлар наслидан эканлиги айтилади. Одамларнинг Жамшиддан кўнгли қолгач, Биварасп атрофига тўпланади. Биварасп уларга бош бўлиб, Жамшид томонга юриш қилади. Халқи, мамлакати ва иқлимини олади. Икки тараф курашади. Жамшид қочади. Биварасп унинг тахтини эгаллайди ва Жамшидни таъқиб остига олади. Биварасп Жамшидни бир йилдан сўнг ушлайди: “Биварасп Жамшидни икки пора бичтирди. Порсиларнинг айтишларича, Жамшид қочганида Зобилистонга боради. Зобил подшоҳининг қизига уйланади. Улардан бир ўғул бўлади. Исмини Тур дейлар. Андин дахи қочди. Ҳиндистона борди. Онда халок ўлди”⁷⁰. Табарий ҳикоя қилган мазкур лавҳа қадимги форс эртакларида ҳам баён этилган.

Ҳикоят сўнгида Табарий Жамшиднинг авлодини номма-ном санайди. “Тур → Садоб → Турк → Шаҳам → Ўтру → Киршасп → Наримон → Сом → Зол → Рустам → Фаромарз. “Шоҳнома”да бу ила зикр этишди” деб таъкидлайди.

Табарий Жамшидни Нух пайғамбарнинг авлоди сифатида талқин этмайди. Демак, Табарийга келиб, Жамшид образи янги қирра кашф этиб боради; анъанавий сюжет “Шоҳнома”га боғлангандай бўлса-да, у янги лавҳа билан бойитилади. Муаллиф Жамшид қаҳрамонини икки хил қиёфада ҳам моҳирона тасвирлайди. Табарий асарига келиб, Жамшидга хос бўлган фазилатлар – мифологик бўрттирмалар инсоний характерга айланади. Жамшидда дастлаб намоён бўлган эзгулик сифатлари, такаббурликка берилгач, қусурга айланади ва уни ҳалокатга олиб келади. Бундан кўринадики, Табарий Жамшид ҳақидаги лавҳаларга, тарихан мавжуд мазмунга ижодий, мустақил ёндашишга интилган ҳамда Жамшид

⁶⁹ Табарий. Кўрсатилган асар. – Б. 89.

⁷⁰ Табарий. Кўрсатилган асар. – Б. 89.

шахсиятидаги икки қутбни – ижобий ва салбий жиҳатнинг ибратомузлигини эътибордан қочирмаган. Муаллифнинг китоби тарихий асар бўлгани ҳолда Жамшид образини яратишда асосан “Шоҳнома”га таянган. Шу сабабли Табарийнинг Жамшид қаҳрамонида тарихийликдан кўра бадиийлик устунлик қилади.

Беруний Жамшид ҳақида. Абу Райҳон Берунийнинг “Осор ул-боқия” – “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асари қомусий манба сифатида ўзбек адабиётининг ривожланишига ҳам таъсирини кўрсатди. Масалан, биргина жиҳат: асарда келтирилган турли халқлардаги байрам ва тантаналарнинг пайдо бўлиши ва нишонланиши ҳақидаги ривоятлар жамланмаси ўзбек фольклори тарихини ёритишда муҳим аҳамиятга эга. Бундан ташқари, мазкур асарда кўпгина тарихий-афсонавий образларнинг ўзига хос талқини ҳам берилганки, ушбу маълумотлар бадиий адабиётдаги анъанавий образ ва сюжетларнинг генезисини аниқлашда қимматли манба ҳисобланади. Хусусан, анъанавий подшоҳ Жамшид образининг ўзбек адабиётидаги инъикоси “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асарида ҳам акс этган. Ўзбек адабиётига Жамшид образининг кириб келишида мазкур асар бевосита кўприк вазифасини ўтаган. Гарчанд Берунийнинг ушбу асари тарихий-этнографик манба сифатида эътироф этилса-да, унда жамланган аксарият афсона ва ривоятлар кейинчалик ўзбек адабиётига кўчиб, анъанавийлик асосида бадиий адабиётнинг ривожланишида таъсирини кўрсатган.

“Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асарининг “Подшоҳларнинг яшаган даврлари ва ҳукмронлик йиллари” ҳақида маълумот берувчи бобида муаллиф “Эронликларнинг биринчи қисми уч турга бўлинади” деб ёзади. “Биринчиси – Пешдодийлар. Булар бутун дунёни эгаллаб, шаҳарлар қурганлар, конлар чиқариб, ҳунармандчиликка асос солганлар ва ер юзида адолат барпо этиб, Тангрига аталган ибодатни адо этганлар”⁷¹. Беруний Жамшиднинг айнан шу Пешдодийлар сулоласидан эканлигини таъкидлайди.

⁷¹Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. – Тошкент: Фан, 1968. – Б. 130.

Пешдодийларнинг аввали Каюмарс билан бошланади. Чунки Эронликларнинг фикрича, дунёдаги биринчи яратилган инсон Каюмарсдир. Беруний Жамшидни Каюмарснинг авлоди сифатида талқин этади. Муаллифнинг ёзишича, Жамшид подшоҳларнинг “адолатли пешдодийлар” турига кирган. Жамшиддан то Афридунгача ўтган подшоҳлар “Шид” лақаби билан ҳам машҳур бўлишган. Ўтиборли жиҳати шундаки, қадимги форс манбаларидаги “Шид” сўзи ёрқинлик, нур маъносида – Жамшиднинг илоҳий тасвирини бўрттирса, Берунийдаги “Шид” лақаби образнинг тарихий мақомини кучайтиради.

Беруний Эронликларнинг подшоҳлар ҳақидаги маълумотларини жадвал асосида йилларга бўлиб чиққан. Шунингдек, муаллиф Пешдодийларнинг ҳукмронлик йиллари борасида Ҳамза ибн Ҳусайн ал-Исфажонийнинг “Халқларнинг ўтиб ва йўқ бўлиб кетган улуғларининг тарихлари китоби” асарида “Авесто” ва “Муъбад қўлёмаси”га таяниб, ёзиб қолдирган фикрларини бошқа жадваллар асосида ҳам қайд этади. Унда Ҳамза ибн Ҳусайн “Авесто”да Жамшид яшаган даврни 616 йил деб, “Муъбад қўлёмаси”да эса 616+100 йил (Жамшиднинг яширинган даври ҳам қўшилган – М.Ж.) этиб белгиланганини ёзади. Демак, Беруний ушбу қиёсий кузатишлари орқали бошқа Эрон подшоҳлари қатори афсонавий шох Жамшиднинг тарих саҳнасидаги ҳукмронлик даврини тугал аниқлашга ҳаракат қилган. Бу эса Жамшид шахсининг тарихий қиёфасини ёритишда муҳим аҳамиятга эга.

Асарнинг “Эронликлар ойларидаги ҳайитлар ва машҳур кунлар устида сўз” бобида ҳам Жамшид фаолияти билан боғлиқ бир қанча маълумотларни учратамиз. Хусусан, Беруний турли қайднома ва ривоятларга асосланиб, Наврўзнинг байрам сифатида нишонланишини Жамшид номи билан боғлайди: “У кунни Наврўз деб аташнинг сабаби шуки, собийлар Тахмурас даврида юзага чиққанлар. Жамшид подшоҳ бўлгач, [мажусийлар] динини янгилади ва бу иш қилинган кун, [яъни] наврўз “янги кун” деб аталди, бу

кун, гарчи у [Жамшиддан] олдин ҳам хурмат қилинган бўлса-да, ҳайитга айлантирилди”⁷².

Беруний ўз асарида бир қанча манба ва оғзаки афсоналарда келтирилган Жамшид шахси билан боғлиқ талайгина маълумотларни бир ерга жамлайди; уларни кетма-кетликда, “қўшимча ва изоҳларсиз” – аслиятдагидай ҳикоя қилишга ҳаракат қилади. Шу сабабли бир мавзуда, масалан, Жамшид образининг Наврўз байрами билан боғланиши ҳақидаги турфа хил ривоятларни бир йўсинда, навбатма-навбат нақл қилади. Ушбу ривоятларда воқеалар турлича тасвирланса-да, деярли уларнинг барчасида Наврўзнинг пайдо бўлиши ва тантана қилиниши Жамшид номи билан боғланади.

Беруний воқеаларни ривоя этиш баробарида подшоҳ Жамшиднинг улуғворлик ва яратувчилик сифатларини ҳам тасвирлайди. “Жамшид [ўзига] арава ясаб олгач, ўша кун аравачага чиқди, жинлар ва шайтонлар уни ҳавога кўтариб, бир кунда Дунбованддан Бобилга олиб бордилар. Одамлар бу ажойиб воқеани кўргач, ўша кунни ҳайит қилдилар ва Жамшиднинг [аравада учишига] тақлид қилиб арғимчоқларда учдилар”⁷³.

Асарнинг бошқа бир ривоятида нақл қилинишича, Жамшид Озарбайжонда бўлишни истаб, тилладан ясалган тахтга ўтиради. Одамлар тахтни елкаларига кўтаришади. Шу пайт Жамшидга қуёш нури тушиб, одамларнинг кўзини қамаштиради. Бундан севинган халқ ушбу кунни Наврўз деб байрам қилишади. Ҳинд-эрон мифологиясида ҳам Жамшид номининг “қуёш фарзанди”, “нурли”, “қуёшдек ёрқин” каби жумлалар билан қўшиб айтилишининг асосида ушбу афсона ётганлиги шубҳасиздир.

Беруний Жамшиднинг кашфиётчилик ва яратувчилик хислатини Наврўзнинг пайдо бўлиши билан боғлаб тасвирлайди. Шу сабабли ушбу кунда Жамшид томонидан асос солинган турли маросим ва кашфиётлар эронликлар учун расмга, урфга айланганини таъкидлайди. Демак, Беруний

⁷² Беруний. Кўрсатилган асар. – Б. 254.

⁷³ Беруний. Кўрсатилган асар. – Б. 255.

подшоҳ Жамшид образини тасвирлашда мавжуд манбалардаги унинг шахсиятига оид барча сифат ва қирраларни қамраб олишга ҳаракат қилади. Ушбу образ ҳақидаги бошқа тарихий асарлардан фарқли равишда муаллиф ўз асарида Жамшид фаолиятини, асосан, Наврўзнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган омиллар доирасида тасвирлайди. Яъни Беруний Жамшид ҳақидаги ривоятларни “Наврўз” ва “Жамшид” нуқталари атрофига бириктиради.

Беруний қадимги миллий байрамнинг тарихини ёритишда подшоҳ Жамшиднинг элпарварлик, юртсеварлик сифатларини ҳам моҳирона тасвирлайди. Муаллифнинг нақл қилишича, Иблиснинг касофати билан дунё ҳалокатга яқинлашади. “Шунда худонинг амри ва йўл кўрсатиши билан Жамшид Иблис ва унинг ёрдамчилари турган жойни мўлжаллаб, жанубий томонга борган ва то барокатсизликни кеткизгунича бир қанча вақт ўша ерда қолган. Одамлар яна мўътадил [ҳолатга], баракот ва фаровончиликка қайтиб, балодан қутулганлар. Шу вақт Жамшид дунёга қайтиб, шу куни куёшдек тулу этган ва ундан нур таралиб турган”⁷⁴. Табиат яна қайта жонланиб, ўсимликлар кўкара бошлаган. Ушбу кунни одамлар “рўзи нав”, яъни “янги кун” деганлар.

Беруний Жамшид томонидан қилинган кўпгина кашфиётларнинг ҳам ушбу кунда содир бўлганлигини алоҳида таъкидлайди. Масалан, шу куни Жамшид узоққа кетганларга хат ёзиб, эски мақбараларни бузишга ва шундай кунда янги мақбара қурмасликка буюради. Бу одат худога ҳам хуш келиб, айнан шу куни Худо Жамшидни мукофотлайди. Яъни Жамшиднинг халқидан “турли касалликлар, қартайиш, ҳасадчилик, йўқчилик, ғам ва мусибатларни” йироқлаштиради. Беруний то Жамшиднинг ҳамширасини ўғли Биваросф мамлакатга эга бўлгунича, халқда қариш ва ўлим бўлмаганлигини эътироф этади.

Беруний Жамшид замонида халқ кўпайиб, ер торлик қилгани ва худо ерни уч баробар кенгайтиргани; подшоҳ Жамшид анҳорларни қаздириб, юртга сув келтиргани ва мамлакатни обод қилгани ҳақидаги ривоятларни ҳам

⁷⁴ Беруний. Кўрсатилган асар. – Б. 256.

келтиради. Демак, Беруний ўз асарида Жамшид образининг турли кирраларини: кашфиётчилик, яратувчилик, бунёдкорлик, одамларга яхшилик қилиш ва элпарварлик хислатларини ёрқин тасвирлашга эришган ва бу маълумотларни келтиришда бевосита “Авесто”дан баҳраманд бўлган. Мазкур асарда Жамшид Захҳок томонидан ўлдирилгани қайд этилган.

Беруний асарида подшоҳ Жамшиднинг ўзига хос хислат ва фазилатлари нисбатан тўлақонли акс этган. Айниқса, муаллиф Жамшид образи ҳақидаги турли ривоятларни кетма-кет ва жамланган ҳолда зикр этиш орқали ўзбек адабиёти тарихига анъанавий Жамшид сюжетининг кириб келишига замин ҳозирлаган.

“Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асари билан деярли бир асрда ёзилган Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сида ҳам Жамшид қаҳрамони – бадийий образ, унинг фаолияти – тугал дoston тарзида яратилган бўлса-да, Беруний асарининг ўзбек адабиётидаги Жамшид образининг шаклланишида ўз ҳиссаси бор. Чунки муаллиф Жамшид образини тарих саҳнасида ўз ўрнига эга, адолатли, бунёдкор ва элпарвар шахс сифатида ўзига хос ибратомуз тасвирлаган. Гарчанд алломанинг мазкур асари давр тақозоси ўлароқ араб тилида битилган бўлса-да, ундаги Жамшид ҳақида тўпланган маълумотлар кейинги даврларда ўзбек бадийий адабиётидаги анъанавий Жамшид образининг пайдо бўлиши ва ривожланиши учун асос бўлган, дейиш мумкин.

“Равзат ус-сафо”да Жамшид талқини. Жамшид образининг тарихий асарлардаги ўзига хос талқинини Мирхонднинг “Равзат ус-сафо” асарида кузатиш мумкин. Ушбу асар 7 жилддан иборат. Китобнинг тўлиқ номи “Равзат ус-сафо фи сийрат ул-анбиё ва-л-мулук ва-л-хулафо” (“Пайғамбарлар, подшоҳлар ва халифаларнинг таржимаи ҳоли ҳақида жаннат боғи”) бўлиб, унда дунёнинг яратилишидан то 1523 йилга қадар Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида бўлиб ўтган ижтимоий-сиёсий воқеалар кенг баён этилган. “Равзат ус-сафо”нинг қадимги форс подшоҳлари тарихига бағишланган 1-жилди 1832 йил Давид Шея томонидан инглиз

тилига таржима қилиниб, Лондонда нашр эттирилган*. Мазкур асарга Каюмарс, Ҳушанг, Таҳмурас, Жамшид, Заҳҳок, Фаридун каби афсонавий форс подшоҳлари ҳақидаги маълумотлар киритилган.

Мирхонд ушбу китобда Пешдодийлар сулоласининг ҳукмронлик даври, қадимги эрон подшоҳлари ҳақидаги тарихий маълумотларни бир ўринга жамлайди. Натижада Жамшид мавзусига оид лавҳаларни бир тизимга келтиради, сюжетдаги воқеалар изчиллигини таъминлайди ҳамда уларни янги маълумотлар билан бойитади. Муаллиф асарда қайд этилган мисолларни кимнинг, қайси асаридан олганлигини қайд этади, бу орқали маълумотнинг ишончлилигини далиллайди. Асарда Жамшид Пешдодийларнинг тўртинчи сулоласи сифатида келтирилади. Муаллиф дастлаб Жамшид номига эътиборини қаратади. Жамшид номи “Жам” ва “Шид” сўзидан келиб чиққан бўлиб, “ёруғлик бериш” деган маънони англатади. Яъни “Шид” бу “қуёш нурлари”дир⁷⁵.

Мирхонд Жамшиднинг насли борасидаги маълумотлар бирмунча баҳсталаб эканлигини қайд этади. Хусусан, Дийнаварийда Жамшидни Нух пайғамбарнинг авлоди сифатида қайд этилганлигини, қадимги эроний манбаларда Таҳмураснинг укаси ёки акасининг ўғли деган қарашлар мавжудлигини таъкидлаб, ўзи Жамшид Таҳмураснинг ўғли деган фикрни қувватлайди. Воқеанинг бошланишида Жамшид отасининг ўлимидан сўнг тахтга ўтиргач, ер юзини жаннатга айлантирди, деб унинг ҳукмронлик даврида амалга оширган барча эзгу амалларини бирма-бир санайди. Муаллиф ўзи орзу қилган подшоҳлик сифатларини – адолатлилик, бунёдкорлик, халқпарварлик, ҳунарпешалик каби эзгу фазилатларнинг барчасини Жамшид шахсида мужассамлаштириб, бўрттириб тасвирлайди.

Мирхонд ҳам баъзи форсийларнинг “Жамшид ва Сулаймон” бир шахс деган қарашларига муносабат билдиради ва бу икки образ ҳақидаги далиллар мутаносиб келмаслигини айтиб, ушбу фикрни инкор этади.

* Қаранг: Mirkhond. History of the Early kings of Persia, trans. David Shea. – London: The Oriental translation fond, 1832. – P. 441.

⁷⁵ Мирхонд. Кўрсатилган асар. – Б. 99.

Мирхонд Жамшиднинг яратувчилик сифатларини алоҳида мадҳ этади. Жамшид томонидан кашф этилган ҳар бир нарсанинг фойдали жиҳатлари, одамларга қандай нафи тегиши мумкинлигини батафсил изоҳлайди. Муаллиф Жамшид образини аввалги манбаларда учрамаган гўзаликка интилувчан ва табиат неъматларидан турли кашфиётлар яратиб, улардан оқилона фойдаланувчи шахс қиёфасида тасвирлайди.

Асарда Жамшид томонидан шаробнинг кашф этилиши лавҳаси келтирилган ва ушбу маълумот у ҳақдаги бошқа тарихий асарларда учрамайди. Воқеага кўра, Жамшид бужмайган узумларни уруғидан ажратиб, бир идишга солиб қўяди. Ҳар куни ушбу идишни очиб, узумларни ачиётганлигини кузатади. Маълум вақт ўтгач, узумнинг ачиган суви ажраб, шарбат ҳолатига келади. Жамшид бу ичимлик таркибини ўрганиб, бу заҳар деган хулосага келади ва уни ичишни ман этади. Кунлардан бир кун Жамшид саройида яшайдиган бир қиз хасталаниб қолади. Кучли оғриқдан халос бўлиш учун ана шу заҳарни ичиб, ўлишни хоҳлайди. Идишни топиб, заҳарни ичади ва қаттиқ уйкуга кетади. Уйғонганда эса, оғриқлар йўқ, ўзи ҳам соғлом эканлигини ҳис қилади. Шундан сўнг Жамшид ушбу заҳардан дори ўрнида фойдаланади ва одамларни даволаб, Жамшид табиб, деган ном олади⁷⁶.

Мирхонд ушбу киритма ҳикоят орқали Жамшиднинг яна бир қиррасини – табиблик сифатини мадҳ этади, бироқ муаллифнинг асосий мақсади бу эмас эди. Унинг асл нияти воқеа сўнгида англашилади. Ҳикоят сўнгида муаллиф Жамшид тилидан шаробнинг сифатлари, фойдали жиҳатлари, хусусан, одамларга яхши кайфият улашиб, оғриқларни бартараф этиши ҳақида сўзлайди, шу билан бирга шароб кўп ичилса, у заҳарга айланишини, ҳатто, одамларни ҳалок қилиши мумкинлигини уқтиради. Мирхонд ушбу ҳикоят воситасида маишатпарастлик, шаробхўрлик авж олган сарой аъёнларига Жамшид тилидан насиҳат қилади, уларни муқаррар ҳалокатдан огоҳлантиради.

⁷⁶ Мирхонд. Кўрсатилган асар. – Б. 103.

“Равзат ус-сафо”да ҳам Наврӯз байрамига Жамшид томонидан асос солинади, одамлар тўрт табақага ажратилади ва бу табақа вакиллари мамлакатни ривожлантирувчи асосий куч, деб таърифланади. Мирхонд ушбу табақа вакилларининг жамият учун нима иш қилиши кераклигини бирма-бир санайди, Жамшид замонидаги “тарихий натижа” орқали ҳукмдорларга келажакда мамлакатни қандай ривожлантириш мумкинлигига ишора қилади.

Мирхонд Жамшидни ҳар жиҳатдан мукамал ва кучли иқтидор соҳиби сифатида тасвирлайди. Унинг кучи ўта зеҳнли ва адолатли эканлигида, деб баҳо беради. Жамшиднинг қўлида буюк шоҳларга тегишли бўлган тўрт узук – муҳрнинг мавжудлиги ва уларнинг ҳар бири ўзига хос сифатларга эга эканлигини қайд этади. Улардан қай ҳолатда фойдаланиш мумкинлигини айтиб ўтади. Узукларнинг кўзида “Маслаҳатгўйлик ва камтарлик”, “Адолат ва яхшилик”, “Ҳақиқат ва саёҳат”, “Жазо ва адолат” деган ёзувлар ўйиб ёзилган бўлиб, ушбу лавҳа Амир Темурнинг муҳр шаклидаги узуклари ҳақидаги тарихий маълумотларни ёдга солади. Муаллиф Амир Темурнинг узуклари билан боғлиқ воқеани мазкур асарга киритиш орқали, биринчидан, Амир Темур ва Лой жанги билан боғлиқ мулоҳазаларини, яъни тарихий жараёнга муносабатини билдиради; иккинчидан, Жамшид тарихига реал воқеликни сингдириб, Жамшид мавзусининг тарихийлик принципини оширади.

Асарда Жамшиднинг кибрга берилиб, тўғри йўлдан оғиши худди Табарий ёзгани каби Иблиснинг маслаҳатига қулоқ солганидан сўнг юз беради. Жамшид Иблиснинг алдовларига ишониб, ўзини Худо деб эълон қилади, эътиқодига содиқ қолиб, унга итоат қилмаганларни оловда куйдиради. Воқеанинг охири анъанавий сюжет каби тугалланади, Жамшид Заҳҳок томонидан таъқиб остига олинади, юз йилдан сўнг Хитой дарёси бўйидаги бўш дарахтнинг ичига яширингани маълум бўлади. Заҳҳок уни дарахт билан қўшиб, иккига арралаб ташлайди. Шу ўринда Мирхонд анъанавий сюжетга бир оз аниқлик киритади. Фирдавсий Жамшиднинг Заҳҳок томонидан қўлга туширилгани ва арралаб иккига бўлиб

ташланганини бадий адабиётга хос ўта таъсирли тасвирласа, Мирхонд Жамшиднинг бўш дарахтнинг ичида бўлганлигини ва Заҳҳок дарахтни арралаб, уни ҳам ҳалок қилганини ишонарли воқеа сифатида қайд этади.

“Равзат ус-сафо”да Жамшид мавзуси юзасидан шундай хулоса чиқариш мумкин: Мирхонд яшаган давр тахт учун зимдан курашлар, подшоҳлик жазавазида қондошлар бир-бирига уруш очган, ўғил отадан тахтни тортиб олиш учун вазият пойлаган пайтларга тўғри келган. Шу сабабли муаллиф Жамшид тарихига қуйидаги масалаларни сингдирган: биринчидан, Мирхонд шахзодаларга Жамшиднинг тахтга чиқиши ҳақидаги анъанавий сюжет воситасида ворислар отасининг вафотидан сўнг тахтга эгалик қилиши мумкинлигини, подшоҳ бўлганидан кейин ҳам юрт ободлиги учун, мамлакатнинг тараққий этиши учун қайғуриши кераклигини уқтиради; иккинчидан, шаробхўр ҳукмдорларни шаробнинг кашф этилиши ҳақидаги воқеа воситасида огоҳлантиради, кўп шароб инсонни гўё заҳар каби нобуд қилиши мумкинлигини таъкидлайди; учинчидан, Жамшиддаги яратувчилик, гўзалликни севиш каби сифатларни бўрттириб тасвирлаш орқали юрт эгаларини ҳам шундай фазилат соҳиби бўлишга ундайди; тўртинчидан, афсонавий Жамшид мавзусига реал-тарихий воқеаларни сингдириб, анъанавий Жамшид образининг янги қирраларини кашф этади.

“Тарихи мулуки Ажам”да Жамшид тимсоли. Алишер Навоий Жамшид тимсолига, аввало, “Тарихи мулуки Ажам” асарида мурожаат қилади. У ўзининг мазкур рисоласини ёзишда ўзигача яратилган кўпгина тарихий, бадий китоблардан баҳраманд бўлганлигини айтиб ўтади ⁷⁷. “Тарихи мулуки Ажам”да Ажам тарихидаги форс султонлари тўрт табақага бўлиб, зикр қилинган. Уларнинг биринчиси Пешдодийлар деб юритилади, булар ўн бир подшоҳдир. Алишер Навоий Жамшидни Пешдодийларнинг тўртинчи подшоҳи сифатида таърифлайди. *“Баъзи ани Таҳмураснинг қардоши дебдурлар ва баъзи қардошининг ўғли. Чун салтанатқа ўлтурди,*

⁷⁷ Юсупова Д. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (Алишер Навоий даври). – Тошкент: Академнашр, 2013. – Б. 211–214.

жаҳон мулкани адл ва дод била тузди. Ва ҳусну жамолда дилпазир ва фазлу камолда беназир эрди”⁷⁸. Алишер Навоий ўз асарида Каюмарс, Ҳушанг, Таҳмурас ва Жамшид образларини шоҳ сифатида тасвирлайди, “Шоҳнома”дагидек ушбу образнинг мифологик – тарихий хусусиятларини сақлаб қолади. Бироқ Алишер Навоийнинг Жамшид ҳақидаги ушбу маълумотлари “Шоҳнома”дан кўра “Тарихи Табарий”даги воқеага монанд келади. Алишер Навоий Жамшид образини худди Табарий каби тарихий-афсонавий шахс сифатида гавдалантиришга ҳаракат қилган.

Алишер Навоий Жамшиднинг адолатли подшоҳ бўлганлигини, юртни одиллик билан бошқарганлигини алоҳида таъкидлайди. Жамшид қилган “ғариб ихтироълар”дан бири унинг жомидир. Алишер Навоий ижодида жами Жамнинг ҳам ўзига хос талқинини кузатиш мумкин. Алишер Навоий ушбу маълумотларни тарих китобларидан олганлигини айтиб, уларнинг муаллифларини зикр этиб ўтган. Аммо Алишер Навоий қайд этган бу асарлар мифология ва афсоналарга доир биринчи манбалар бўлмай (биринчи манбалар “Авесто”, “Бундаҳишн” ва бошқа китоблардир – М.Ж.), балки исломиятдан кейин янги бир тарихий муҳитда яратилган асарлар – миф ва афсоналар ўша давр тарихий муҳитига мувофиқлаштирилган, қайта-қайта ишланган эди.

Шунингдек, Алишер Навоий Жамшид ҳаёти ва фаолияти билан бадиий асарлар орқали ҳам яқиндан таниш эди. Бу жиҳатдан, айниқса, “Шоҳнома” алоҳида ўрин тутаети. Чунки “Шоҳнома”нинг асосини халқ мифологияси, халқ оғзаки ижоди ташкил этади⁷⁹. Ушбу мифологияларнинг ибтидоси эса бевосита биринчи ёзма манба “Авесто”га бориб тақалади.

Алишер Навоий “Авесто” номини тилга олмайди. Бироқ Жамшид тарихини битишда ундан ҳам баҳраманд бўлганлиги сезилади. *“Ва анда улук биное солдиким, ҳоло осори ва нишонлари борким, одамизод андоқ ясамоқ*

⁷⁸ Алишер Навоий Тўла асарлар тўплами. 8-жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. – Б. 606. (Кейинги келтириладиган мисолларнинг барчаси ушбу нашрдан олинган бўлиб, қавс ичида жилди ва бети қайд этилади – М.Ж.)

⁷⁹ Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – Б. 95.

маҳол кўринурким, киши кўрмагунча бовар қилмас. Ва ани Чихилминор дерлар.” (8.606) Ушбу маълумот “Авесто”да келтирилган Жамшиднинг тўрт тарафдан устун билан ўралган ер ости шаҳри – Варларни бунёд эттиргани ҳақидаги лавҳага ўхшаб кетади. Ушбу Варлар ҳақида Табарийда ҳам, Фирдавсийда ҳам маълумот берилмаган. Демак Алишер Навоий ушбу маълумотни келтиришда “Авесто”дан ёки унинг таъсирида яратилган манбадан баҳраманд бўлган.

Наврўзнинг байрам қилиниши ҳақидаги лавҳалар Берунийнинг маълумотларидек батафсил баён қилинган. *“Ул вақтким қуёш нуқтаи эътидоли рубъига таҳвил қилиб эрди, ул бинода тахт устига ўлтуруб, адолат сийт ва садосин оламга мунташир қилди ва ул куннинг отин Наврўз қўйди”*(8.606).

“Тарихи мулуки Ажам”да Жамшиднинг манманликка берилиши, одамларни ўзига сажда қилишга ундаши каби воқеалар бошқа манбалардаги анъанавий сюжет каби тасвирланади. Алишер Навоий Жамшиднинг бу ғайри амалини бежавоб қолдирмайди, бундай такаббурликнинг натижаси беаёв ўлим эканлигини *“ҳар ойина ғайрати илоҳи муқтазий ул бўлдим, анга жазо етгай”*, деб айнан таъкидлайди.

Асарда Жамшиднинг фожиали ўлим топиши, Заҳҳок томонидан арра билан иккига бўлиб ташланиши каби лавҳалар деярли ўзгаришсиз берилган. Кўринадики, “Тарихи мулуки Ажам”да буюк адиб Жамшид образини тасвирлаш, қаламга олиш орқали ўзининг юксак ижодий ниятини ифодалашга муваффақ бўлган. Муаллиф анъанавий сюжет воқеаларини сақлаган ҳолда буюк подшоҳлар тарихини яратган.

Алишер Навоий рисолада ҳар бир қиссани шеър билан якунлайди, тўртлик орқали қиссадан ҳисса чиқаради, бу ўқувчи диққатини бир нуқтага – “қиссаларнинг ғоявий пафосини тутиб турувчи масала”га қаратади⁸⁰. Тўртликда кўпгина манбаларда келтирилган Жамшиднинг ўлими билан

⁸⁰ Жўраев Ҳ.А. Алишер Навоий лирикасида воқелик ва унинг поэтик талқинлари. Филол. фан. докт. дисс. – Тошкент, 2008. – Б. 48.

боғлиқ лавҳа тилга олинади, фожианинг юзага келиш сабабини изоҳлайди. Жамшид Ҳақ томонидан берилган тухфа-имкониятлар олдида эсанкираб, ўзлигини ва Ҳақни унутганлиги, такаббурликка берилганлиги боис, Яратганнинг одилона сиёсати билан пора-пора қилингани тасвирланади.

Бадиий адабиётда Жамшид сиймоси. Дийнаварийдан кейин Жамшид мавзусига қўл урган ва уни бадиий асар қаҳрамонига айлантирган ижодкор Абулқосим Фирдавсийдир. Подшоҳ Жамшид ҳақидаги анъанавий-тарихий сюжет биринчи маротаба “Шоҳнома”да бадиийлаштирилади.

Табиийки, Фирдавсий “Шоҳнома”ни яратишда халқ оғзаки ижоди билан бирга ёзма манбалардан ҳам кенг фойдаланган. Бундай манбалардан бири зардуштийликнинг муқаддас китоби “Авесто” бўлган⁸¹. Қадимги форс адабиёти кўп жиҳатдан “Авесто”га суянган, ундан озиқланган⁸². Фирдавсий Жамшиднинг “Авесто”да талқин этилган хусусиятларини сақлаган ҳолда, бадиий жиҳатдан мутлақо ўзига хос тарзда қайта яратади.

Шунингдек, Эрон подшоҳлари ҳақидаги турли ривоят ва афсоналарда пароканда ҳолатда сақланиб келган маълумотлар Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сида муайян тартибга келтирилади, қайта ишланиб, бир сюжет занжирига тизиб тасвирланади. Натижада форс подшоҳлари ҳақидаги хроникали воқеабанд асарлар монументал бадиий асарга айланади.

“Шоҳнома” дostonларида тўрт минг йиллик воқеалар тасвирланади. Ушбу воқеаларда афсонавий, тарихий шахслар иштирок этади. Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сида эроний подшоҳларнинг сулолавий тарихи ва бадиий сиймоси яратилади. “Шоҳнома”га юзаки қараганда, ундаги қиссалар шоҳлар силсиласи тасвирига бағишлангандай кўринади. Ўзи ҳам “Шоҳлар ҳақида китоб” деб аталади, аммо унинг мазмунига хушёрроқ назар ташланса, унинг халқ хаёлида яратилган ва халқ қалбида ардоқланиб келаётган қадимий

⁸¹ Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 2015. – Б. 101.

⁸² Reuben Levy. Persian literature an introduction. – London: Oxford University press, 1923. – P. 6.

каҳрамонлар, эпик баҳодирлар, оддий меҳнат аҳли вакиллари ҳақидаги қиссалардан иборат эканлигини идрок этиш унчалик мушкул эмас⁸³.

Шарқшунос олим Абулхусайн Заринкўбнинг “Шоҳнома” асари шарҳига бағишланган “نامورنامه” (“Номурнома”) асарида “Жамшид ва Захҳок” ҳикояти келтирилади⁸⁴. Зарринкўб “Шоҳнома” ва қадимги афсоналардаги Жамшид ва Захҳок образини қиёслаб, Фирдавсий маҳоратини юқори баҳолайди.

“Шоҳнома”да афсонавий подшоҳ Жамшид образи биринчидан, ўта ҳароратли ва жонли тасвирланади. Жамшиднинг эзгу амаллари барча подшоҳларга ўрнак қилиб кўрсатилади, салбий характери қораланади. Фирдавсий Жамшидни Каюмарс подшоҳнинг авлоди, шоҳ Таҳмураснинг ўғли тарзида тасвирлайди. Кузатганимиздек, “Авесто”да Жамшид Вайвангхоннинг фарзанди эканлиги қайд қилинса, Дийнаварийнинг асарида Жамшид Нух пайғамбарнинг авлоди тарзида берилади. Демак, Фирдавсий Жамшидни Каюмарс одам авлоди тарзида тасвирлаб, Жамшид ҳақидаги оригинал сюжетни юзага келтиради.

Иккинчидан, Жамшид Таҳмураснинг вориси сифатида унинг ўлимидан сўнг тахтга ўтиради ва 700 йил ҳукмдорлик қилади. Эътиборли жиҳати, Каюмарс 30 йил, Хушанг 40 йил, Таҳмурас 30 йил подшоҳлик қилади, Жамшид эса 700 йил давомида тахтни бошқаради. 700 йил ҳукмронлик қилган Жамшид замонасида кишилар Ахриманнинг зулмидан қутуладилар, унинг замонида муҳтожлик, касаллик ва ўлим йўқолиб кетади. Фирдавсийнинг Жамшиди шу жиҳатлари билан “Авесто”даги Йима (Жамшид)га жуда монанддир⁸⁵. “Шоҳнома”даги шу каби далилларга асосланиб, муаллиф бошқа манбалар қатори “Авесто”дан ҳам кенг фойдаланган, деган хулосага келдик.

⁸³ Абулқосим Фирдавсий. Шоҳнома. Таржимонлар: М.Османов, Ш.Шомухамедов. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. – Б.6–8.

⁸⁴ عبداحسين زرينكوب. نامورنامه. – تهران، ۱۳۹۲. – ص. ۹۹.

⁸⁵ Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 2015. – Б. 104.

Учинчидан, Жамшид тахтга ўтиргач, бир қанча кашфиётлар қилади. Унинг подшоҳлиги даврида қурол-аслаҳалар, матою газламалар, кийим-кечаклар яратилади. Фирдавсий Жамшиднинг ана шу яратувчанлик хусусиятини бўрттириб кўрсатади. Шоҳ халқни табақаларга ажратиб, ҳар бир табақа ўз вазифаси билан шуғулланиши лозимлигини таъкидлайди. Биринчи табақа Котузий – руҳонийлар бўлиб, улар халқдан ажралган ҳолда тоғ-тошларда яшаб, ибодат билан шуғулланадилар. Кейинги табақа Нисорий – ҳарбийлардир. Улар мамлакат тинчлигини, шоҳлар тож-тахтини қўриқловчи посбонлардир. Учинчи гуруҳ Насудий – деҳқонлар бўлиб, улар бировга қарам бўлмай, ўз кунларини ўзлари кўрадилар. Тўртинчи табақа эса Ахтухуши – ҳунармандлардир. Шубҳасиз, Жамшид замонид уларга эътибор катта бўлган ва шу сабабли ҳунармандчилик гуллаб яшнаган. Шунингдек, “Фирдавсийда Жамшид тахтга чиққан кун байрам сифатида нишонланади”⁸⁶. Жамшид ҳукмронлиги замонид Наврўз яратувчилик, баҳор, деҳқончилигу боғдорчилик – умумхалқ байрами сифатида жорий этилган.

Тўртинчидан, “Шоҳнома”да илк бор Жамшид подшоҳ бўлган даврлардан бошлаб ғиштдан уй, сарой, ҳаммомлар қурила бошланганлиги тасвирланган. Шунингдек, Жамшид замонид қимматбаҳо тошлар ва хушбўй атирлар кашф этилган, табобат вужудга келиб, дардларга шифо топилган. Шу боис Жамшид даврида ўлим ва касалликлар бўлмаган, халқ шоду хуррам, зулм нелигин билмай осойишта яшаган. Бироқ воқеалар ривожида Жамшид ўз қилган кашфиётларидан ғурурланиб, такаббурликка берилади, ҳар нарсанинг яратувчиси менман, деб худоликни даъво қилади. Халқнинг ундан кўнгли қолади. Манманлик, кибр-ҳаво уни йўлдан оздириб, элнинг назаридан қолади. Халқнинг норозилиги кучаяди. Шундан сўнг одамлар араблардан чиққан подшоҳ, золим Заҳҳок томонига ўтиб кетади. Заҳҳок Эронга бостириб келгач, яккаланиб қолган Жамшид яширинишга мажбур бўлади. Заҳҳок 100 йилдан сўнг Жамшидни Хитой дарёси ёнида қўлга тушириб, арралаб иккига

⁸⁶ Омид Шива. Поэма “Шахнаме” Фирдоуси как источник по изучению этногеографии, истории и культуры ираноязычных народов: автореф. дисс. канд. ист. н. – Душанбе, 2013. – С. 22.

бўлиб ташлайди. Жамшид ана шундай ўз такаббурлигининг натижасида халокатга учрайди ва даҳшатли ўлим топади. “Шоҳнома”да кейинги воқеалар Иблис сўзига кирган Заҳҳокнинг халққа зулм ўтказиши, ноҳақ қон тўкилиши ва охир-оқибат Фаридун томонидан маҳв этилиши билан давом этади.

Фирдавсий Жамшид тимсолида, бир томондан, юрт ободлиги, эл фаровонлиги ва осойишталигини сақловчи донишманд шоҳ, жасур, тинчликпарвар қаҳрамонни мадҳ этса, иккинчи томондан, унинг ўзгариши мисолида манманликка берилиб, ҳаммадан ўзини устун қўядиган, халққа, олим-фузалоларга бефарқ қарайдиган, улар пандига қулоқ солмайдиган подшоҳларни қоралайди. Фирдавсий асосий ниятини – маърифатли, донишманд шоҳ бошчилигидаги обод, озод, марказлашган давлат учун кураш ғоясини Жамшид образи орқали ифодалайди.

Хуллас, Фирдавсий Жамшид шахсида бир-бирига зид бўлган икки шоҳ образини яратади. Бири адолатли ва маърифатпарвар шоҳ Жамшид бўлиб, шоир уни улуғлайди; бири мутакаббир ва худбин шоҳ бўлиб, шоир уни қоралайди, ўлимга маҳкум қилади. Бу билан Фирдавсий, бир томондан, мифологиянинг асосини сақлаб қолса, иккинчи томондан, ўз даврининг муҳим муаммоларидан бўлган адолатли бошқарув учун кураш ғоясини илгари суриб, адолатли ва маърифатпарвар Жамшид образи орқали хукмдорларни ундан ўрнат олишга, эл-юрт учун хизмат қилишга, кўпга таянишга чақирса, мағрур ва мутакаббир Жамшиднинг тақдири орқали уларни огоҳлантиради⁸⁷.

Ўн еттинчи аср бошларидан “Шоҳнома”ни ўзбек тилига таржима қилиш анъанаси бошланади ва ўзбек адабиётида “Шоҳномаи туркий” номи билан Шоҳ Ҳижрон, Мулло Хомуший, Нурмуҳаммад Бухорийлар томонидан амалга оширилган таржималар пайдо бўлади. Ана шу таржималар айрим дostonларнинг туркийча талқинларини пайдо бўлишига, кенг халқ оммаси орасига кириб боришига ва таржима асарлар асосида яратилган

⁸⁷Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 2015. – Б. 105.

ривоятларнинг кенг тарқалишига сабаб бўлган. Шунингдек, ўз даврида оммалашган чойхонаю гузарлардаги йиғинларда “Шоҳнома”дан парчалар айтишиб, афсонавий қаҳрамонларнинг жасоратларини мадҳ этишган. Ҳатто, “Шоҳнома” лавҳалари тасвирланган юзлаб миниатюралар яратилган. Натижада ўзбек ёзма адабиётида ҳам “Шоҳнома” таъсирида бир қанча халқ китоблари – “Қиссаи Жамшид”, “Қиссаи Сиёвуш”, “Қиссаи Афросиёб”, “Қиссаи Барзўи Шер” каби асарлар ёзилган ва улар қўлёзма ва тошбосма вариантларда оммалаштирилган. Уларнинг ҳар бири анъанавий сюжет замирида яратилган оригинал асар ҳисобланади. Хусусан, ўзбек халқ китоби “Қиссаи Жамшид” ҳам “Шоҳнома” сюжети асосида яратилган халқ қиссасидир.

БИРИНЧИ БОБ БЎЙИЧА ХУЛОСА

Жамшид образининг “Авесто” ва қадимги мифлардаги талқини ҳамда Шарқ адабиётига кириб келиши, унинг тарихий-бадий асарлардаги инъикоси бўйича қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Жамшид исмининг турли тиллардаги этимологик маънолари унга нисбат берилган барча фазилатларни ўзида жамлайди; Жамшиднинг “Авесто”даги Йима ҳамда ҳинд-эрон мифологиясидаги Яма тарзида номланиши ва бу номларнинг луғавий маъноси унинг фаолияти билан боғлиқ маълумотларга мос келади.

2. Шоҳ Жамшид ҳақидаги дастлабки маълумотлар “Авесто”да келтирилади ва образга хос хусусиятлар қуйидагилар:

а) Йима ушбу асарда улуғланиб, унинг ижобий хислатлари мадҳ этилади; воқеалар давомида Жамшидда инсониятга хос бўлган салбий хусусиятлар намоён бўлиб, унинг қилмишлари фожиали ўлимга олиб келади;

б) Жамшидга хос бўлган мураккаб характер, яъни мазкур образнинг бир асарда икки хил қиёфада намоён бўлиши “Авесто”дан бошланиб, кейинчалик анъанавий талқинларга йўл очади;

в) “Авесто”даги Жамшид – Йима номи билан боғлиқ барча лавҳалар, чунончи, унинг халқпарвар ҳукмдорлик фазилатлари, кашфиётчилиги,

ҳомийлик сифатлари, ҳаттоки такаббурлик ва манманлик каби салбий жиҳатлари ҳам кейинги даврларда яратилган асарлардаги Жамшид образининг шаклланиши ва ривожланишига асос бўлган.

3. Жамшид образи Эрон мифларида подачилар ҳомийси, молбоқарлар худоси, Тангри сифатида улуғланади. Форс эртакларида эса илоҳий қудрат эгаси, буюк подшоҳ ва сеҳрли тилсим соҳиби сифатида талқин қилинади.

4. “Ригведа”га кўра, Яма ва унинг синглиси Ями дастлабки яратилган инсонлар бўлиб, улар биргаликда инсониятнинг кўпайишини бошлаб берган, деб ҳисобланади. Ҳиндларнинг баъзи ривоятларида Яма дастлабки яратилган одам сифатида талқин этилса, бошқа ривоятларида биринчи ўлган инсон, қабристонлар ҳукмдори, жон оловчи фаришта каби сўзлар билан таърифланади ва буларнинг барчаси ўзининг тарихий асосига эга.

5. Дийнаварийнинг “Китоб ал-ахбор ал-тавол” асарида илк бор Жамшид Нух пайғамбарнинг авлоди сифатида берилади ва мазкур маълумот кейинчалик ўзбек адабиётидаги Жамшид қиссасига ҳам кўчади. Дийнаварий Жамшиднинг “Авесто”даги хусусиятларини сақлаган ҳолда уни тарихий-бадий қаҳрамонга айлантиради.

6. Саолибийнинг “Форс подшоҳлари тарихи” асарида Жамшиднинг кашфиётчилик фазилатлари улуғланади, хусусан, қаҳрамоннинг худди “Авесто”даги каби одамларни касб-ҳунарига қараб тўрт гуруҳга ажратгани мадҳ этилади. Саолибий Жамшид қаҳрамонини “Авесто”дан илҳомланиб, анъанавий сюжет асосида яратган бўлса-да, асарда Жамшид образи икки хил қиёфани ўзида акс эттирган мураккаб образ сифатида гавдаланади, ҳатто муаллиф Жамшид образини бир қадар ҳаётӣ қаҳрамонга айлантиради.

7. “Тарихи Табарӣ”да Жамшид тарихи хронологик тарзда қадимги форс шоҳларининг аجدодларидан бири сифатида талқин этилади. Табарӣ ўз асарида Жамшид билан боғлиқ анъанавий сюжетни бирмунча ўзгартиради, воқеалар ривожини тўлдириб, образга янги хусусиятларни сингдиради.

8. Берунийнинг “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асарида Жамшид билан боғлиқ воқеалар тарихий-этнографик йўсинда талқин этилади. Асарда Жамшид ҳақидаги маълумотлар турли манбалардан айнан келтирилгани сабабли воқеалар такрори кузатилади. Бироқ асарда Берунийнинг мавжуд маълумотларга илмий ёндашгани, образнинг яшаган ва ҳукмронлик қилган йилларининг вақт ҳисобини белгилагани, ўзигача бўлган маълумотларни яна бир карра қайта тафтишдан ўтказиб, тарихий-бадий асарлардаги Жамшид сиймосини тўлиқ тиклагани ўз даври ва кейинги даврлар учун ҳам илмий қимматга молик ҳисобланади. Мазкур маълумотлар ўз ўрнида Жамшид мавзуси юзасидан кенгроқ фикрлаш, генезисини аниқлаш, тадрижий тақомилини кузатиш ва далиллаш имкониятини яратади.

9. Мирхонднинг “Равзат ус-сафо” асарида Жамшид сюжети янги воқеалар билан бойитилади. Муаллиф мавзуни ўзининг ғоявий-бадий мақсадидан келиб чиққан ҳолда ўз даври ижтимоий-сиёсий шароитига йўналтиради. Темурий шаҳзодаларга ибрат, ўғит маъносида Жамшиднинг фаолияти, нутқи ва қарорлари орқали таъсир кўрсатишни назарда тутди. Жамшиднинг ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ деталлар, тафсилотларни ўз даври билан боғлайди. Натижада анъанавий Жамшид мавзусига реал воқеалар сингдирилиб, образ китобхон кўз ўнгида янгидан намоён бўлади. Бу Жамшид мавзуси XV аср адабий муҳитида, ижтимоий ҳаётда фаол қўлланилган, ибратомуз образлардан бири бўлганини кўрсатади.

10. “Тарихи мулуки Ажам”да Алишер Навоий ўзигача яратилган афсона ва тарихий асарлардаги Жамшид воқеаларини бир тизимга солади. Турли манбаларда келтирилган тарқоқ маълумотларни умумлаштиради. Форс адабиётидан озиқланган ҳолда шоҳ Жамшид сиймосининг туркий тилдаги талқинини яратади. Алишер Навоийнинг мазкур асари тарихий-афсонавий манбалар асосида шакллангани, адибнинг кузатишлари ва мулоҳазалари асосида ҳулосалангани билан ўз қимматиغا эга.

11. Анъанавий шоҳ Жамшид қаҳрамони биринчи маротаба Абулқосим Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сида тугал бадий образ сифатида

талқин этилади. Фирдавсий Жамшиднинг “Авесто”даги қиёфасига ижодий ишлов беради, натижада мазкур образ бадиий қаҳрамон сифатида шаклланади. Дастлаб тарқоқ ҳолда ёйилган қаҳрамоннинг фаолияти, Жамшид билан боғлиқ турли воқеалар асарда бир сюжетга тизилди. Натижада мазкур сюжет анъанавийлик асосида Жамшид образининг бадиий адабиётдаги кейинги талқинларига асос бўлиб хизмат қилди. Ўзбек адабиётидаги бир қанча халқ китоблари “Шоҳнома” таъсирида яратилгани сингари “Қиссаи Жамшид”да ҳам анъанавий сюжет давом этади.

Хулоса қилиб айтганда, Жамшид образининг дастлаб “Авесто”да, ҳинд-эрон мифологияси, сўнгра тарихий-бадиий асарлардаги тасвир ва талқинлари тадрижий тўлдирилиб, етилиб борди. Натижада мазкур образ асардан-асарга кўчганда, янги қирралар билан бойиди, ҳар бир асарда ўз умрини яшади. Даврда етакчи бўлган ғояларни ифодаловчи образ вазифасини бажарди, сюжет жиҳатидан такомиллашиб борди. Бу борада тарихий асарлар билан бир қаторда халқ оғзаки ижоди маҳсуллари ҳам образнинг такомилида замин бўлиб хизмат қилди. Шу тариқа Жамшид тимсоли ўзбек мумтоз шеърлятига анъанавий образ сифатида кириб келди.

II БОБ. ЖАМШИД ОБРАЗИНИНГ ЎЗБЕК АДАБИЁТИДАГИ ИНЪИКОСИ

2.1. Ўзбек мумтоз шеърлятида Жамшид образи

Ўзбек мумтоз адабиётида анъанавий образларни бадий талқин этиш, улардан ижодий фойдаланиш ўзига хос жараён ҳисобланади. Ҳар бир замон ижодкори бундай таниқли қаҳрамон ёки тимсоллардан турли мақсадларда фойдаланади. Одатда, адиблар ўз ниятларини қабарик ифодалашда, фикрларини тасдиқлаш ёки гўзал бадий санъатлардан фойдаланиш асносида шундай тимсолларга мурожаат этишади. Албатта, бундай образларнинг бадий аҳамиятини янада теран очиб бериш учун уларнинг узоқ асрлик тақомилини, тарихий ривожини билиш лозим⁸⁸.

Шарқ адабиётидаги Жамшид образи ўзбек мумтоз шеърлятида анъанавий образлардан бири сифатида яшаб келган. Лирикада машҳур шахсларга ишора қилиш, диний-тарихий шахслар, афсонавий-мифологик образлардан фойдаланиш анъана тусига кирган. Муаллиф ғоявий-бадий мақсадини амалга ошириш учун ўрни билан уларга мурожаат қилади, образга хос сифатларни биргина сўз замирида бекитади, ишора қилиб ўтади. Талмех санъатини ҳосил қилувчи бу каби мисралар кичик, аммо маъно юкига кўра чуқур бўлади. Анъанавий мавзу ва сюжетлар талқинида уларнинг ҳар бирининг ўзига хос ўрни, қўлланиш доираси бўлгани каби Жамшид мавзуси ҳам асосан, шоҳлар, тазод санъатини ҳосил қилганда шоҳ ва гадо тушунчалари доирасида қўлланади. Асардаги ҳукмдорлар шоҳ Жамшидга қиёсланади, ибрат олишга даъват этилади. Ушбу жараёнда ижодкорларнинг юксак бадий маҳорати, сўздан моҳирона фойдаланиш санъати туфайли анъанавий Жамшид образи ўзбек мумтоз лирикасида ҳам ўз ўрнига эга, ўзига хос тимсолга айланди.

Ўзбек мумтоз шеърлятида Жамшид образидан фойдаланиш масаласи қуйидагича таснифлаб олинди:

⁸⁸ Рафиддинов С. Атойининг поэтик маҳорати. Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 1993. – Б. 82.

1. Шеърятда шоҳ Жамшиднинг тарихий қиёфасидан фойдаланиш. Жамшид образи асрлар давомида шаклланиб, тараққий этиб борди. Жамшиднинг ёзма адабиётдан халқ оғзаки ижодига кўчиши, шунингдек, оғзаки ижоддан яна тарихий-бадий асарлар қаҳрамонига айланиши жараёнида образнинг подшоҳ, подачи, худо, кашфиётчи қиёфаларида намоён бўлганини кузатиш мумкин*. Бироқ Жамшидга хос бўлган илк нисбат – унинг қудратли подшоҳ сифатидаги қиёфаси барча даврларда ҳам сақланиб қолди. Ўзбек мумтоз шеърятда Жамшид қаҳрамонининг ана шу подшоҳлик тасвири етакчилик қилади. Муаллифлар шоҳ Жамшид қиёфасидан турли мақсадларда фойдаланган. Биринчидан, ижодкор подшоҳ Жамшид фаолиятига ишора қилиб, тарихий далил воситасида умрнинг, мол-дунёнинг ўткинчилигини уқтиради. Иккинчидан, ижодкор лирик қаҳрамон ҳолатини Жамшидга қиёслайди. Натижада воқеа ёки қаҳрамон ҳолатига ойдинлик киритилади. Учинчидан, Жамшид шоирни ижод қилишга ундайдиган, унга куч берадиган ҳомий қиёфасида намоён бўлади.

Мавлоно Лутфийнинг Шоҳруҳ Мирзога бағишланган қасидасида подшоҳ Жамшид номи муаллиф фикрларининг исботи, бадий ниятининг ўзига хос ифодалаш воситаси сифатида тилга олинган. Лутфий тожу тахтга кўнгил бермаслик лозимлигини, тарихда ўтган Жамшид, Искандар, Фаридун каби буюк шоҳларга ҳам амал курсиси вафо қилмаганини таъкидлайди. Бу ерда шоир ўз фикрини очиш учун талмеҳ санъатидан фойдаланади:

*Қани Жамшид, Искандар, доғи Маҳмуд бирла Санжар,
Ким олсалар олар андин бу кун расми жаҳонбони*⁸⁹.

Лутфий байтда Жамшид, Искандар, Маҳмуд каби жаҳондор подшоҳларнинг номини келтириш орқали темурий шаҳзодаларга тарихий далил билан насиҳат қилади; тахту тожга маҳлиё бўлмасликни, ўткинчи шон-шуҳратга ишониб қолмасликни уқтиради. Чунки “расми жаҳонбони” неча

* Бу ҳақда диссертациянинг 1-бобида батафсил маълумот берилган. – М.Ж.

⁸⁹ Лутфий. Девон. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012. – Б. 19.

кудратли шоҳларнинг қўлига ўтгани, канча ҳукмдорлар бу тахт учун қонлар тўккани, урушлар олиб боргани ва алал-оқибат уларнинг ҳеч бирига бу “расми жаҳонбони” садоқат кўрсатмагани анъанавий образлар мисолида тасвирланади.

Алишер Навоий байтларида бу дунё гадога ҳам, доврўғи оламга таралган буюк ҳукмдорларга ҳам вафо қилмаслиги Жамшид мисолида келтирилади. Бундай мазмундаги байтлар Алишер Навоий ғазалларининг кўп ўринларида учрайди. Уларда шоир фалсафий мулоҳаза юритиш баробарида анъанавий образлардан унумли фойдаланади, фикрларини ишонарли далиллайди.

*Қани Хотам, қани Қорун, қани Жамшиду Афридун?
Бас эҳсон қил санга гардундин адно эътибор ўлғоч⁹⁰.*

*Тутай жаҳонда Сулаймон сени ва ё Жамшид,
Не мунга жом вафо айлади, не анга, узук⁹¹.*

*Буким, Жамшидқа даврон вафо кўргузмайин йиқти,
Ўқу кайфиятинким, ёзилибтур даври жом ичра⁹².*

Мазкур байтларда шоирнинг мушоҳадалари акс этади, тарихдан ўтган буюк ҳукмдорлар – Қорун, Хотам, Фаридун, Жамшид, Искандар ва Сулаймон ҳам ана шу бевафолик қурбони бўлишганини “довруғи етти иқлимга етган” подшоҳлар мисолида эслатиб ўтади.

*Ки, на Жам қолдию не Искандар,
Итти ул жом ила ул кўзгу ҳам⁹³.*

Шоирнинг кўпгина байтларида Жамшид тимсоли муаллифнинг олам ва унинг ўткинчи, муваққат эканлиги ҳақидаги мушоҳадалари учун бир восита бўлиб хизмат қилади.

⁹⁰ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 1-жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. – Б. 118. (Кейинги келтириладиган Алишер Навоийнинг байтлари ушбу нашрдан олинган бўлиб, жилди ва бети қайд этилади – М.Ж.)

⁹¹ Алишер Навоий. 4-жилд. – Б. 336.

⁹² Алишер Навоий. 4-жилд. – Б. 573.

⁹³ Алишер Навоий. 3-жилд. – Б. 401.

Алишер Навоийдан кейинги давр адабиётида ҳам Жамшид образи буюк ва қудратли шоҳ қиёфасида акс этади, мазкур давр шеърлятида муаллифлар инсон бу дунёга омонат эканлигини Жамшиддек жаҳондор шоҳлар мисолида далиллайди:

Қолмади Жамшид, Искандар, қани Афросиёб?

*Топмади дасти ажалдин хона обод оқибат*⁹⁴.

Машраб шеърлятида қаландарлик кайфияти – бу оламнинг инсониятни ўзига оҳанрабодек жалб этувчи бойлигидан воз кечиш, ҳеч кимга вафо қилмаган қисқа умрнинг ғанимат дамларида ўткинчи хавасларга берилмаслик, дунёнинг омонатлиги тайин ва у буюк подшоҳларга ҳам вафо қилмаганлиги ишонарли далиллар орқали акс этади.

Ўзбек шоири Ҳувайдонинг бир байтида ҳам айнан шундай ифодани кузатиш мумкин:

Қани Жамшиду Жоми Жам, қани Нўширавон, Ҳотам?

*Қани золим, қани одил, қани шоҳу гадо, мулло?*⁹⁵

Ҳувайдо бу дунёдан рихлат қилган буюк жаҳондор, адолатпарвар ва сахий инсонларни ёдга олиб, қисмат ҳамма учун баробарлигини уқтиради.

2. Шоҳ Жамшид ва тожру тахт мадҳи. Мумтоз лирикада Жамшиднинг буюк подшоҳ мақомидаги қиёфасига мурожаат этилган байтлар ҳам мавжуд. Унда маъшуқанинг остонаси, лирик қаҳрамоннинг эгаллаган мақоми Жамшид тахтидан ҳам улуғ эканлиги таъкидланади, натижада ошиқнинг ҳолати ҳақида аниқ тасаввур ҳосил бўлади. Масалан, Лутфийнинг бир байтида лирик қаҳрамон ошиқ қиёфасида намоён бўлади ва унинг учун маъшуқанинг эшигидан ўзга ерда бахт йўқ, ёрнинг пой-қадами эса ошиқ учун тождир. Ошиқнинг маъшуқа пойида эришган бу давлатига ҳатто Жамшид, Фаридун каби подшоҳлар ҳам эришолмаган.

Эшикиндур бахту давлат, хоки пойинг афсарим,

*Топмади Жамшиду Афريدун бу қадрү жоҳни*⁹⁶.

⁹⁴ Машраб Бобораҳим. Меҳрибоним қайдасан. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990. – Б. 211.

⁹⁵ Ҳувайдо Хожаназар. Девон. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007. – Б. 23.

Лутфий Жамшид образига шунчаки мурожаат қилмайди, ушбу образ воситасида фикрларини жонли, ишонарли тасвирлашга эришади. Байтда тасвирланган ошиқ гўзал ёрнинг остонасини ўзи учун макон этди, деб куруққина таърифланса, лирик қаҳрамон ёр васлидан умидвор, бечораҳол дарвешнамо ошиқ қиёфасида намоён бўлар эди. Бироқ шоир байтнинг иккинчи мисрасида ошиқнинг эгаллаб турган жойи ва мавқеини Жамшид ва Фаридунларнинг мақомидан устун қўйиш орқали ишққа эгаллик – ошиқлик мартабаси, ўткинчи дунёга эгалик – шоҳликдан юқори туришини уқтиради.

Ўзбек шеъриятида лирик қаҳрамоннинг Жамшидга қиёсланиши, балки ундан ҳам юқори туришининг эътироф этилиши муаллифнинг қаҳрамонга муносабатини ҳам англатади:

*Муҳаммад Хўжабек Жамшиди сони,
Жаҳоннинг орзуси, халқ хони*⁹⁷.

Хоразмий ушбу байтда Муҳаммад Хўжабекка ҳурматини изҳор қилиб, ўз ҳомийсининг халқ орзу қилган адолатпарвар ва шавкатли подшоҳ эканлигини мадҳ этади. Ҳатто, уни иккинчи Жамшид, деб атайди. Натижада Муҳаммад Хўжабек қиёфасини Жамшид тимсолига қиёслаш орқали биринчидан, унга ҳурмати баландлигини билдирса, иккинчидан, ортиқча мадҳиябозлик, баёнчиликдан қутулиб, ўз фикрини ишонарли ва лўнда етказди.

Яна шундай муносабатни Сайид Аҳмаднинг “Таашшукнома” асарида ҳам кўриш мумкин. Байтда шоир шавкатли шоҳ Жамшид образидан ўрнак олиш, қиёслаш ўрнида фойдаланади.

*Шаҳанишоҳи жаҳон Доройи аъзам,
Фаридун сийрату Жамшид мақдам*⁹⁸.

⁹⁶ Лутфий. Девон. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012. – Б. 301.

⁹⁷ Хоразмий. Муҳаббатнома //Муборак мактублар. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – Б. 38.

⁹⁸ Сайид Аҳмад. Таашшукнома //Муборак мактублар. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – Б.123.

Муаллиф темурийзода Шохруҳ Мирзони буюкликда Дорога, шон-шавкатда Фаридунга, кадам олишини – ҳар ерга қўли етишини эса Жамшидга қиёслайди.

Шоир Сайид Қосимийнинг “Садоқатнома” асарида ҳам жаҳоннинг, тахту салтанатнинг ўткинчилиги, бу бевафо дунёга ортиқча маҳлиё бўлмаслик лозимлиги тарихий мисоллар орқали уқтирилади:

*Қани Кай Хусраву Заҳҳоку Жамшид,
Жаҳондин бордилар бориси навмид⁹⁹.*

Кайхусрав, Заҳҳок, Жамшид каби подшоҳлар ўз даврида дунёни забт этган, доврўғи етти иқлимга машҳур бўлган, бироқ уларнинг ҳеч бири бу дунёга устун бўла олмаган. Уларнинг барчаси бу ҳаётни ноумид тарк этишга мажбур бўлганлар. Байтда муаллиф китобхонни огоҳликка чақириб, буюк шоҳлар мисолида умрнинг ғанимат, мол-дунёнинг эса бевафолигини таъкидлайди.

Муҳаммад Хоразмийнинг яна бир байтида Жамшиднинг яратувчилик сифатларига ишора қилиб, ундан ижод йўлида мадад тилайди:

*Назар бирла агар Жамсен гар Осаф,
“Муҳаббатнома” қилсанг мушарраф¹⁰⁰.*

Байтда Жамшид буюк қудрат соҳиби сифатида тилга олинади. Муаллиф яратувчига мурожаат қилиб, “агар сен Яратувчи Жамшид бўлсанг, менга назар қил, “Муҳаббатнома”ни ёзишдек бахтга мушарраф қилгин”, деб сўрайди.

*Бўлур тийра кўзгунг, тўлар захраи жоминг
Тутайким, бўл Искандару Жамга солис¹⁰¹.*

Алишер Навоий ижодида қадимги подшоҳларнинг номи кўпинча ибрат, намуна ёки мисол тариқасида эсга олинади. Юқоридаги байтда шоирнинг амални севувчи, мансабпараст кимсаларга қарата қилган панд-

⁹⁹ Сайид Қосимий “Садоқатнома” // Муборак мактублар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – Б. 208.

¹⁰⁰ Хоразмий. Муҳаббатнома // Муборак мактублар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – Б. 39.

¹⁰¹ Алишер Навоий. 2-жилд. – Б. 94.

насихати Искандар ва Жамшид образлари мисолида уқтирилади. Шоир ўтмишнинг буюк ҳукмдорларини эслаш орқали дунёнинг ўткинчилигини; амал, бойлик, мол-давлат ҳаммаси бевафо эканлигини эътироф этади. Кўзгунинг қорайиши ва жомнинг заҳар билан тўлиши эса рамзий тасвир бўлиб, инсоннинг ҳеч қачон мукаммал Яратувчи бўла олмаслигига ишорадир.

Юсуф Амирийнинг “Дахнома”сида Жамшид гўё муаллифга шоир бўлиш учун ундаган, ёрдам берган шахс сифатида эсга олинади.

*Бу Жамшид ўлди жоним дастгири,
Ки бўлдум шеър мулкининг Амири*¹⁰².

Шоир дейдики, “Жамшид мени қўллаб-қувватлагани, кўмаклашгани сабабли мен шеърят мулкида амир бўлдим”. Давлатпаноҳ, шоҳ Жамшид дунёга амир бўлган бўлса, шоир Амирий ундан илҳомланиб шеърятга амир бўлганини таъкидлайди. Ҳар жабҳанинг ўз бошқарувчиси, бажарувчиси ва жабрдийдаси (гадоси) бор, деган ҳаётий фалсафа шоир назмида ўз ифодасини топган.

Фурқатнинг “Шуълаи шамъи руҳинг моҳи мунаввардеккина” деб бошланувчи ғазалида ҳам ёр оstonаси Жамшид тахтига қиёсланади.

*Остонанг гўшаси Жамшид тахтидаккина,
Мақдаминг туфрозидир тожи Сикандардеккина*¹⁰³.

Жамшид тахти қуёшдек нур сочиб, оламни мунаввар этгани қадимги афсоналарда мадҳ этилган. Унга кўра Жамшид тахтга чиққанда, девлар уни осмонга кўтаради. Одамлар тахтнинг кўзни қамаштирувчи нуридан ҳайратланиб, осмонда яна бир қуёш пайдо бўлди, деб унга талпинишади. Байтдаги лирик қаҳрамон ҳам ёрнинг оstonасига талпинади, чунки у жойдаги маъшуқанинг қадамларидан сачраган тупроқ гўё Искандарнинг олтин тожи каби ярқирайди, ошиқни ўзига тортади. Муаллиф оstonани тахтга қиёслаш воситасида қаҳрамоннинг руҳияти ва ҳолатини ҳам моҳирона очиб берган.

¹⁰² Юсуф Амирий. Дахнома //Муборак мактублар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – Б. 119.

¹⁰³ Фурқат. Муҳаббат йўлида. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. – Б. 169.

3. *Лирикада жоми Жам талқини.* Жамшид жоми кўпгина байтларда маишатпарастлик, ишратбозлик тимсоли сифатида қўлланади. Бунинг боиси афсоналарга кўра, шоҳ Жамшид жомни ясатганидан сўнг маишатга берилиб кетади, ўзига бино қўйиб, манман ва такаббур одамга айланади. Ушбу афсонанинг турли хил вариантлари бор. “Ажам шоҳларидан Жамшид шундай жом ихтиро қилибдики, унинг ичидаги шароб асло тугамас ва у оламни ўзида акс эттириб турар экан. Шундай қилиб, “жоми Жам” – туганмас бойлик ва ишрат, шукуҳу салтанат рамзи”¹⁰⁴. Мана шу нақл асносида бадиий адабиётдаги анъанавий жоми Жам тимсоли кўпинча ишратпарастлик ва мол-дунёни англатувчи бир бадиий деталь сифатида қўлланади. Ўзбек мумтоз шеърлятида жоми Жам тимсолининг турлича талқинини кузатиш мумкин.

а) Жомнинг кўнгил маъносидаги талқини. Ҳофиз Хоразмийнинг ғазалларида анъанавий жоми Жам тимсолига мурожаат қилинади.

*Сафо издар эсанг, соф эт кўнгулни,
Сафойи ишқ жоми Жамда йўқдур*¹⁰⁵.

Маъноси: Агар покликни, пок муҳаббатни истаётган бўлсанг, бу покланиш амалларини кўнгилни пок этишдан бошлагин. Чунки бундай “сафойи ишқ” – поклик ҳатто жоми Жамда ҳам йўқ. “Сафо – риёзат чекишдан кўнгилнинг покланиши”, “Поклик – таъбнинг нописанд ёмон хислатлардан тозаланиши... кўнгилнинг ағёр, яъни ғайри ёрдан, ғаддор дунёдан юз ўгириши”дир¹⁰⁶. Бу ўринда жоми Жам ўткинчи дунё, ишратпарастлик тимсолидир. Шоир демоқчики, дунёни буткул поклашнинг имкони йўқ, шу боисдан ўз кўнгилнинг дунё ғуборларидан пок эт. Ҳар бир инсон ўз кўнгилни пок этсагина, олам ҳам покланиши мумкин. Муаллиф пок қалбли, тоза кўнгилли инсонлар орқали дунёни ғубор ва чанглардан поклашни истайди.

Келтур, эй ёр, мувофиқ жоми май Ҳофизгаким,

¹⁰⁴ Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мовароуннахр, 2009. – Б. 225.

¹⁰⁵ Ҳофиз Хоразмий. Девон. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 1981. – Б.111.

¹⁰⁶ Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мовароуннахр, 2009. – Б. 222.

*Жоми майни муфлиси бечора топса Жам бўлур*¹⁰⁷.

Яъни тасаввуф адабиётида жом – кўнгилга, май эса ишққа, илоҳий ишққа муқояса қилинади. Бу ўринда ишқ йўлида ғурбат чеккан ошиқ – лирик қаҳрамон ўз маъшуқасидан “жоми май” – ишқ билан лиммо-лим тўлган қалбини сўраяпти. Агар ёр унга марҳамат кўрсатиб, кўнглини тухфа қилса, бечора ошиқ худди жомга эғалик қилган Жамшиддек ишқ йўлида шохга айланади. Ҳофизнинг дастлабки байтида “жоми Жам” покликдан холи, ўткинчи дунё тимсолида тасвирланса, иккинчи байтда ёрнинг муҳаббатига сазовор бўлган ошиқнинг кўнгли жомга эғалик қилган Жамшидга қиёсланади.

“Муҳаббатнома”нинг бир ўрнида шоир соқийга мурожаат қилиб, жоми Жамни келтиришни буюради.

Кел, эй, соқий кетургил жоми Жамни,

*Кишининг кўнглидин май юр замни*¹⁰⁸.

Эй соқий, менга Жамшид жомини келтиргил, зероки кўнглимдаги ғам-ташвишни фақат ушбу жомдаги май кетказади. Майнинг қудрати шундаки, уни ичган одам оловланиб ёнмайди, ишқ ўтида жизғанақ бўлмайди. Бу май ишқ майи бўлгани билан ошиқнинг кўнглига осойишталик олиб киради, ишқ йўлида қувватлантиради, дардига малҳам бўла олади. Ишқ олови тафтини фақат ишқ майи пасайтириши мумкин. Ушбу ўринда майдан сархушликни истаётган лирик қаҳрамон ҳолатини ёр васлини истаган ва унга етишган, бундан сармаст бўлиб дунё ғамларини унутган ошиқ қиёфасига менгзаш мумкин.

Хўжандийнинг “Латофатнома” асаридаги бир байтда шоир жоми Жамни бўлақларга бўлади, ундан ҳамма баҳраманд бўлишини хоҳлайди.

Эликка жоми Жам олмиш шақойиқ,

*Эрам боғи бикин бўлмиш ҳадойиқ*¹⁰⁹.

¹⁰⁷ Ҳофиз Хоразмий. Девон. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 1981. – Б.161.

¹⁰⁸ Хоразмий. Муҳаббатнома // Муборак мактублар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – Б.19.

Жоми Жамдан эллик киши умидвор бўлса, у парчаланиб олтмишга ҳам бўлиш мумкин. Ишқдан умидвор кишиларга Боғи Эрам – жаннат ҳам ўз чегарасини яширади. Яъни агар сен илоҳий ишқни истасанг, унга ошуфта бўлишни хоҳласанг, у жаннат каби ҳадсиз, чегарасиз. Бу икки тушунчага нисбатан (жаннат ва ишқ – М.Ж.) тугаб қолиш ёки етмай қолиш деган сўзларни ишлатиб бўлмайди. У барчага етади, ҳамма ундан баҳраманд бўлиши мумкин. Аллоҳнинг марҳамати кенг.

*Кел, эй соқий, кетургил жоми Жамни,
Кечар дунё ғанимат тут бу дамни¹¹⁰.*

Лирик қаҳрамон соқийга мурожаат қилиб, бу ўткинчи дунёни ғанимат билиб, менга Жамшид жомини келтиргил, деб буюради. Чунки у қисқа умри давомида ишқдан беҳабар ўтиб кетмоқчи эмас. Шу боисдан, соқийга – Аллоҳга мурожаат қиляптики, менга Жамшид жомини – ишққа лиммо-лим тўлган кўнгилни берки, ҳар бир фурсат ғанимат ва мен ишқдан мосуво қолмай.

Мумтоз лирикада жоми Жам тимсолининг яна бир истилоҳий маъноси қўлланилади. Бу ўхшатиш тасаввуфий тушунчалар негизида вужудга келган бўлиб, у маърифат бодаси билан лиммо-лим ориф кўнгилни англатади. Қуйидаги байтда жоми Жамнинг ана шу иккинчи маъносига ишорат қилинади.

*Ринди шаробхонага инкор қилмаким,
Мардум ҳазор завқ била жоми Жам чакар¹¹¹.*

Жоми Жам харобот, майхона тимсоллари билан бирга қўлланилади. Ушбу масканда ошиқ ишқ шаробидан баҳраманд бўлади Тасаввуфда ушбу майдан баҳраманд бўлган ошиқ қиёфаси – ёрнинг гўзаллигини кўриб маст бўлган ёки маъшуқа марҳаматига мушарраф бўлиб, ўзлигини буткул унутган сархуш ҳолатда тасвирланади. Муаллиф лирик қаҳрамонга майхонада

¹⁰⁹ Хўжандий. Латофатнома //Муборак мактублар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – Б. 52.

¹¹⁰ Хоразмий. Муҳаббатнома //Муборак мактублар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – Б. 60.

¹¹¹ Ҳофиз Хоразмий. Девон. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 1981. – Б. 175.

кишилар минг завқу шавқ билан жоми Жамдан баҳраманд бўлишаётганини ва риндликни инкор этмаслигини таъкидлайди. Ушбу ўринда Жамшид жоми тушунчасида ишқ билан лиммо-лим кўнгил назарда тутилган. Ҳофиз Хоразмийнинг қуйидаги байтида шу фикрга яқин мисолни учратамиз:

*Жоми Жам ичра шароби ишқ бўлмаса мудом,
Жоми Жам билмангиз ониким эрур сангу сафол*¹¹².

Агар кўнгилда ишқ майи бўлмаса, бўш идишни жоми Жамга тенглаштирманг, уни тош ёки сополдан нима фарқи бор? Халқ оғзаки ижодида ҳам ишқсиз кўнгилга нисбатан “Дарди йўқ – кесак, ишқи йўқ – эшак” дейилади. Шоир тасаввуридаги ишққа тўла қалб ҳам гўё шароб билан лиқ тўла Жамшид жомидир. Ушбу байтда шоир жоми Жам тимсолидан фойдаланиб, инсонда юрак бўлса-ю, унда ишқ бўлмаса, унда уни юрак эмас, тош дейиш маъқулроқ эканлигини таъкидлайди.

*Бу даврда Ҳофиз чу майи ишқни ичди,
Жом издаю Жам бўлди, саранжом тилади*¹¹³.

Ҳофиз ишқ майидан баҳраманд бўлгач, гўёки жомни қўлида тутган, оламнинг энг ажойиботига эга бўлган шоҳ Жамшид каби бу дунёдан бошқа таъмаси қолмади, ўзига “саранжом”лик тилади. Чунки лирик қаҳрамоннинг яшашдан муддаоси ишқ майига ошуфта бўлиш эди ва мақсадига эришди.

“Ҳақиқатнома”да шундай байт мавжуд:

*Кетур, соқий, равон ўл жоми Жамдин,
Халос этгил мани бу дарду гамдин*¹¹⁴.

Эй соқий, менга жоми Жамни олиб кел, токи мен унга боқиб, ўз ёримнинг васлини кўрай, ҳижрон дардидан халос бўлай. Гам-ташвишда қолган ошиқ – лирик қаҳрамон ривоятларда мадҳ этилган ўша мўъжизавий жомдан оинаи жаҳондек дунёда бўлаётган барча воқеаларни, тасвиру ҳодисотларни кўриш мумкинлигига умид қилиб, уни келтиришини сўрайди.

¹¹² Ҳофиз Хоразмий. Девон. 2-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 1981. – Б.34.

¹¹³ Ҳофиз Хоразмий. 2-жилд. – Б.154.

¹¹⁴ Саййид Қосимий. Ҳақиқатнома //Муборак мактублар. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – Б. 151.

Оинаи жаҳон орқали ўз ёрини кўришни ва ҳижрон дардидан халос бўлишни хоҳлайди.

б) Жомнинг дунё, борлиқ, мол-мулк маъносидаги талқини:

*Бода ичким, чарх жоми сиррини Жам билмади,
Гарчи ул юз Жам киби майхоранинг даврин билур*¹¹⁵.

Шоир байтда айланувчи чархни Жамшид жомига ўхшатади. Чарх сирлари ниҳоятда мураккаб. Жамшид май даврасида жом айланишидан қанчалик боҳабар бўлмасин, бу жом сирларини билмай ўтиб кетди. Олам сирларини билиш мушкул, яхшиси, бода ичмоқ даркор. Байтда Жамшид жоми олам тимсоли сифатида зикр қилинган.

Алишер Навоий шеърларида жоми Жам мавзусига кўп бора мурожаат этилади. Шоир ғазалларидаги адабиётшунос олимларимиз томонидан таҳлил қилинган жоми Жамнинг ўзига хос талқини алоҳида аҳамиятга эга. “Ҳазойин ул-маоний”нинг биринчи девони “Ғаройиб ус-сиғар”нинг дастлабки “*Ашрақат мин акси шамсил-каъси анворул-ҳудо*” деб бошланувчи ғазалида шоир ўзининг илоҳий муҳаббатини, соғинчини *май, жом, соқий* каби бадий тимсоллар орқали ифода этади. Ушбу ғазал навоийшунос олимлар томонидан таҳлил этилган* ва “Ҳазойин ул-маоний” куллийетини очувчи – фотиҳа ғазал деб баҳо берилган¹¹⁶. Мана шу таҳлилларга таянган ҳолда ғазалнинг Жамшид номи тилга олинган учинчи байтига эътибор қаратамиз:

*Эй, хуш ул майким, анга зарф ўлса бир синган сафол,
Жом ўлур гетийнамо, Жамшид ани ичкан гадо*¹¹⁷.

Маъноси: бу қандай ажойиб майки, агар унинг идиши синган сафол бўлса, шундай идиш жоми жаҳоннамога, ундан май ичган гадо эса Жамшидга айланади. Чунки бу май оддий май эмас, майи ваҳдат, ягона

¹¹⁵ Алишер Навоий. 1-жилд. – Б. 199.

* Қаранг: Комилов Н. Маънолар оламига сафар. – Тошкент: Тамаддун, 2012. – Б. 16; Қозихўжаев А. “Ҳазойин ул-маоний” девонидаги илк ғазал поэтикаси хусусида // Ўзбек адабиёти масалалари (илмий мақолалар тўплами). – Тошкент, 2013. – Б. 171–183; Муллахўжаева К. Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадий санъатлар уйғунлиги (“Бадоеъ ул-бидоя” девони асосида). Фил. фан. номз. дисс. – Тошкент, 2005. – Б. 13.

¹¹⁶ Алийбек Рустамий. Адиблар одобидан адаблар. – Тошкент: Маънавият, 2003. – Б. 54.

¹¹⁷ Алишер Навоий. 2-жилд. – Б. 22.

вахдониятга бирлаштирувчи май. Шоирнинг тасаввуфий қарашлари билан боғлиқ ушбу байтни тасаввуфшунос олим, профессор Н.Комилов шундай таҳлил этади: “Инсон агар фақат дунё ташвишлари (занги) билан боғланса; у Илоҳий нурдан бебаҳра қолади. Ҳолбуки, инсоннинг олий мақсади – ўз Аслиятини идрок этиш ва Унга қайтишдир. Шу боис у кўнгил кирларини ювиб, уни Аллоҳ нури акс этган жомга айлантириши лозим, чунки ана шу даражага етган одам дунёнинг ўзи Аллоҳ жамоли акс этган мазҳар ва жом эканлигини англаб етади. Шунда инсон ўзини қудратли, мукаммал ҳис этади ва фақир хоксор бўлса ҳам бу муҳаббат оташида пишиб, подшо Жамшиддан-да кучлироқ сезади”¹¹⁸. Бундан англаш мумкинки, шоир назаридаги май илоҳиётга етказувчи, аслиятга олиб боргувчи бир восита – йўлдир.

Академик А.Рустамовнинг таҳлилий мулоҳазалари юқоридаги фикрлар билан ҳамоҳанг. “Навоий мазкур байтда агар кишига ваҳдат майи муяссар бўлса, жом ўрнида синган сафол косаси бўлса ҳам яхши бўлади, бундай синиқ сафол косага ўшандай май тушса, у Жамшиднинг сеҳрли жомидай гетийнамо, яъни жаҳоннамога айланади, уни ичган киши эса гадо бўлса ҳам, Жамшиднинг шоҳона айш-ишратининг кайфини суради, дейди”¹¹⁹.

Тадқиқотчи А.Қозихўжаев ушбу байтда Алишер Навоий подшоҳ Жамшиднинг майни ихтиро қилиши ва ичига май тўлдирилса, жаҳонни кўрсатувчи жомни ясаттириши ҳақидаги “ривоятларга ишора қилиб, биринчидан, ориф инсон қалби ҳам оламни ва илоҳий тажаллийни кўрсатадиган кўзгудир, чунки у Ишқ, илоҳий сирлар, ҳикматларга тўла деган ғояни ифодаласа, иккинчидан, дарвешнинг синиқ кўнгли (“Синғон сафол”) Жамшид каби шоҳлар қадаҳидан ҳам эътиборлироқ, қимматлироқ бўлиб, айна шу “Синган кўнгиллар” Илоҳ нурини акс эттириб, дунёни кўрсата олади”, деган фикрни билдиради¹²⁰.

¹¹⁸ Комилов Н. Маънолар оламига сафар. – Тошкент: Тамаддун, 2012. – Б. 16.

¹¹⁹ Алишбек Рустамий. Адиблар одобидан адаблар. – Тошкент: Маънавият, 2003. – Б. 60.

¹²⁰ Қозихўжаев А. “Ҳазойин ул-маоний” девонидаги илк ғазал поэтикаси хусусида // Ўзбек адабиёти масалалари(илмий мақолалар тўплами). – Тошкент, 2013. – Б. 177.

Шунингдек, А.Қозихўжаев ғазални байтма-байт луғавий маъно, изоҳ ва истилоҳларини келтирган ҳолда таҳлилга тортади ва мазкур байт ҳақида шундай дейди. “Эй, хуш ул майким сўзлари ғазал воқелигидаги биров хайратини ҳадди аълосига етказиш мақсадида байтдан жой эгаллайди. *Майи ваҳдат* бир синиқ кўнгилга тушса, ғариб, бечора қалбидан ўрин олса, бутун борлиқ моҳиятини англовчи, ғайр нақшларидан тоза кўнгилга айланади. Ўтаётган умрининг ҳар бир лаҳзасида, ҳар бир дамида подшоҳлик мақомига кўтарилади”¹²¹.

Шоир мазкур байт орқали, биринчидан, ёр (ёр – бу ерда Аллоҳ маъносида – М.Ж.) акси жилваланган май, яъни ваҳдат майини ичган одам (агар у шу даражага эришолса, лойиқ топилса – М.Ж.), буюкликка, олий мартабага эришади, дейди. Албатта, бу мартаба ўткинчи дунёдаги мансаб ёки ҳою ҳавас эмас. Иккинчидан, инсониятни бу дунёнинг қусурларидан воз кечишга чақиради, чунки кўнглида дунёвий ғайр мавжуд бўлган кишига ваҳдат майи насиб этмайди.

Шоир кўпгина ғазалларида ўз фикрларини далиллаш, лирик қаҳрамон сифатларини қиёслаш ёки фикрни кўтаринки руҳда, ўта таъсирчан тарзда ифодалашда Жамшид образидан фойдаланса, баъзи байтларида лирик лавҳани бўрттириш ёки лирик қаҳрамон руҳий ҳолатини жўшқин ифода этиш учун ҳам шоҳ Жамшид ва унинг машҳур жомига мурожаат қилади. Шунингдек, шоир Жамшид образидан бадий тимсол сифатида поэтик санъатларни вужудга келтиришда ҳам самарали фойдаланган.

Баъзи ғазалларида шоир жомии Жам билан яна бир рамзий тимсол мирёти Искандарни ҳам қўллайди.

Искандару жамлиқдур ишқингда Навоийга

*Ким, раҳшинг изу наълин кўзгу била жом этмиш*¹²².

Ушбу ғазал матлаъсидан бошлаб ёрнинг ўта гўзаллиги, латофати, ошиқ ҳолига бепарволиги, ошиқ эса ёр гўзаллиги олдида тоқат қила олмаслиги,

¹²¹ Қозихўжаев А. Кўрсатилган асар. – Б. 177.

¹²² Алишер Навоий. 1-жилд. – Б. 278.

чунки санамнинг бир қараши уни ўлимга маҳкум этиши мумкинлиги тасвирланади ва воқеалар ривожига мақтабга етиб келганида ошиқ ёр тулпорининг изини кўриши билан кифояланади. Чунки отнинг тақасидан қолган из гўёки Искандар ойнаси, Жамшид жомига каби маъшуқа ҳақидаги барча воқеаларни аниқ инъикос эттиради. Искандар ўз сеҳрли ойнасига, Жамшид мўъжизакор жомига қанчалар тикилиб, олам сирларидан воқиф бўлгани каби ошиқ ҳам мана шу излар орқали ёр ҳолидан хабар топади.

Яна бир туркум ғазалларида шоирнинг ўзи лирик қаҳрамон кифосида намоён бўлади. У соғинч изтиробидан, ҳижрон азобидан қийналади. Ўзининг ёрга мафтунлигини, ундан кўз узолмаслиги ҳолатини худди Искандарнинг кўзгудан, Жамшиднинг эса жомдан ўзгасини унутганига ўхшатади. Ошиқ учун ёрнинг лаъли лаби Жамшид жомига, юзи эса Искандар ойнасига қиёсланади.

*Лабингдур жомига Жамшиду юзунг миръоти Искандар,
Мусалламдур санга ҳусну жамол аҳлига султонлиқ¹²³.*

Ушбу байтда шоир маъшуқанинг гўзаллигини тасвирлашда муболағага ҳам кенг ўрин беради. Чунончи, Жамшиднинг афсоналардаги майи ҳеч тугамайдиган жомига ёрнинг лабидаги болига; паривашнинг юз ифодаси, мимикаси, қарашлари эса Искандарнинг олам сирларидан воқиф этувчи кўзгусига ташбеҳ қилинади. Байтда айтилишича, ёрнинг лабидаги болидан қанча баҳраманд бўлса ҳам, ҳеч тамом бўлмайди. Гўёки унинг лаби жомига Жам, туганмас боли эса майдур.

Кейинги байтда шоир соқийга мурожаат этиб, ёрнинг лаби (жом) ва юзи (ойина)га назар солиш, термулиш учун бир фурсат ўзини Искандар ва Жамшидга айлантиргин, деб ўтинади.

*Соқий, ойинагун жом била
Бир дам этгил мени Искандару Жам¹²⁴.*

¹²³ Алишер Навоий. 3-жилд. — Б. 321.

¹²⁴ Алишер Навоий. 3-жилд. — Б. 401.

Жамшид ва Искандарга, жом билан кўзгуга вафо қилмаган ўткинчи дунё ошиқ учун ҳам ғанимат. Шу сабабли у бир дам бўлса ҳам жом ва кўзгунинг шайдоси, эгаси бўлишга мухтож. Юқоридаги байтда Жамшид олам сирларидан беҳабарлик рамзи бўлса, бошқа бир байтда май сирларидан беҳабарлик тимсоли сифатида талқин қилинади:

*Бу эрса майки куйдурди вужудим кишварин атри,
Яқин бил, соқийёким, жом сиррин билмай ўтмиш Жам*¹²⁵.

Эй соқий, – деб унга мурожаат қилади лирик қаҳрамон, майнинг ширин ҳиди вужудим мамлакатини куйдириб кул қилди. Агар май шундай бўладиган бўлса, аниқ билдимки, Жамшид бу дунёдан жомнинг сирини билмай ўтиб кетибди. Байтдаги май, вужуд ва жом тимсолларининг мажозий маъноларда келганлиги кўриниб турибди: май ишқ, вужуд, нафс, жом эса майнинг истиоравий ифодасидир. Ишқ тимсоли бўлган майнинг ўзи эмас, ҳатто ширин ҳиди ҳам инсон нафсини оловдек куйдиришга қодир. Аммо майни фақат ишрат майи, деб тушунадиганлар Жамшид каби дунёдан бу сирни билмай ўтишлари аниқ.

Алишер Навоийнинг аксарият ғазалларида Жамшид жоми яна бир бадиий рамз – синган сополга қиёсланади. Шоир “жоми Жам ва сингон сафол” тимсолларини бир-бирига қарама-қарши қўйиб, тазод санъатини яратади:

*Муфлис эрдим май қилиб сингон сафолим жоми Жам,
Хотирим вайронасин худ ганжи Қорун қилдило*¹²⁶.

Байтда даставвал шундай манзара тасвирланган: бир камбағал бир вайронада қўлида синган сафол билан бечораҳол турибди. Ана шу бечорага май ичиш насиб бўлади, – дейди у, – май синган сафолимни жоми Жам, хотирим вайронасини эса Қорун ганжиге айлантирди. Албатта, байтда тилга олинган муфлис ҳеч қандай бойлиги йўқ камбағал муфлис эмас. У илоҳий ишқ сирларидан, маърифат дурларидан бенасиб муфлис. Шунингдек, синган

¹²⁵ Алишер Навоий. 2-жилд. – Б. 431.

¹²⁶ Алишер Навоий. 1-жилд. – Б. 594.

сафол синиқ коса, жоми Жам ҳам Жамшиднинг жоми эмас. Синган сафол ишқ ва маърифатдан беҳабар кўнгил бўлса, Қорун ганжи илоҳий маърифат, жоми Жам эса илоҳий маърифат билан лиммо-лим тўлган кўнгил¹²⁷. Шундай қилиб, маълум бўладики, илоҳий ишқ бир муфлисни Жамшидга, унинг синган сафол сингари кадрсиз кўнглини эса илоҳий маърифат дур-гавҳарлар билан тўла жоми Жамга айлантиради.

Қуйидаги байтда ҳам шунга ҳамоҳанг фикр ифодаланган:

*Ишқ дайри базмининг синган сафоли ичра май,
Ким ичар Жамшид жомин, танламас ҳиммат анга*¹²⁸.

Ушбу ўринда Жамшид жоми аввалги байтдан фарқли ўлароқ, ўз маъносида келган бўлиб, у илоҳий маърифат билан лиммо-лим тўлган кўнгил эмас, балки зоҳирий дабдаба ва ҳашамат рамзидир. Ишқ майхонаси базмида кимки синган сафолга май қуйиб ичадиган бўлса, унинг ҳиммати шу даражада юксаладики, – дейди шоир, – у энди Жамшид жомини ҳаёлига ҳам келтирмайди.

Қуйидаги байтда ҳам лирик қаҳрамон маъшуқа синган сафолини Жамшид жомидан авло билади:

*Итларинг синган сафоли тушқач илгимга, кўнгул
Онча фахр эттики, жоми бирла Жамшид этмагай*¹²⁹.

Бироқ Алишер Навоий лирикасида шундай байтлар ҳам борки, бу байтларда жоми Жам ўзгача маъноларда талқин қилинади. Масалан:

*Мен гадо махмуру пири дайр элинда жоми Жам,
Айласам ибром, мендин камлигу андин карам*¹³⁰.

Лирик қаҳрамон ўзини гадо деб атайди, гадо бу ўринда комиллик тариқатининг йўлчиси эканлиги маълум¹³¹. Ана шу гадо май махмури, пири комилнинг қўлида эса жоми Жам бор. Махмур ошиқ пири комилдан қаттиқ

¹²⁷ Қурбонов А. Жоми Жамдурур синган сафоли // Жомий ва ўзбек адабиёти. Халқаро илмий анжуман материаллари. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2005, – Б. 62–71.

¹²⁸ Алишер Навоий. 2-жилд. – Б. 13.

¹²⁹ Алишер Навоий. 2-жилд. – Б. 636.

¹³⁰ Алишер Навоий. 2-жилд. – Б. 286.

¹³¹ Қурбонов А. Жоми Жамдурур синган сафоли // Жомий ва ўзбек адабиёти. Халқаро илмий анжуман материаллари. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2005, – Б. 62–71.

туриб илтимос этадики, у май гадосига карам айлаб, жоми Жам тўла май тутсин. Мендан камлигу ундан карам, дейди у. Бу байтда жоми Жамдан мурод пири комилнинг илоҳий файз билан тўла кўнгли эканлиги сезилиб турибди.

*Соқий, очтинг чу май тутмакда жоми Жам юзин,
Юз ғамим дафъ айладингким, кўрмагайсен ғам юзин*¹³².

Шоир жоми Жам талқинига бағишланган бу байтда юз сўзини уч бор келтириб сўз ўйини қилади. Эй соқий, – дейди у – менга май тутаетганингда жоми Жамнинг юзини очдинг, жоми Жамдаги май билан юз ғамимни дафъ айладинг, умид қиламанки, сен ҳам мен каби ғам юзини кўрмагайсан. Байтда май ғамга қарама-қарши қўйилган: у кўнгилдан ғамни кетказувчи воситадир¹³³. Май кўнгилдаги ғам – дунё ташвишларини ювар экан, май идиши бўлган жоми Жам ўз-ўзидан соқий, яъни комил инсоннинг кўнглидир.

Алишер Навоий ғазалиёти зулмаънайнлик хусусияти билан ҳам бетакрордир. “Кўргали хуснунгни зору мубтало бўлдум санга” деб бошланувчи ғазалининг олтинчи байтида ҳам Жамшид жоми икки хил маънода қўлланилади. Шоир мазкур ғазалда ўзининг ирфоний фикрларини ҳам ифода этади.

*Жоми Жам бирла Хизр суйи насибимдур мудом,
Соқий, то тарки жоҳ айлаб гадо бўлдум санга*¹³⁴.

Эй соқий, тарки жоҳ – мансаб-мартабаларни рад этиб, сенинг хузурингда гадолик қилганимдан сўнг Жамшид жоми ва Хизрнинг суйи менинг доимий насибамга айланди. Ўзбек адабиётида Хизр ҳам анъанавий образ сифатида ранг-баранг сифатлари билан намоён бўлади. “Аммо Хизр учун илк нисбат, бу сўз тилга олинганда хаёлимизда гавдаланадиган етакчи тасаввур – унинг доимий барҳаётлиги, ҳеч қачон ўлмаслиги, тириклик сувининг эгаси эканлиги билан боғлиқдир. Хизр “оби зиндагоний” –

¹³² Алишер Навоий. 3-жилд. – Б. 481.

¹³³ Қурбонов А. Оинаи Искандарий ёки кўнгил тилсими // Ёшлар маънавий – ахлоқий тарбиясида адабиётнинг роли ва аҳамияти. Республика анжумани материаллари. – Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ, 2014, – Б. 44–52.

¹³⁴ Алишер Навоий. 1-жилд. – Б. 37.

тириклик сувининг соҳиби”¹³⁵. “Халқимизнинг мифик тасаввурларига кўра, Хизр ҳеч қачон ўлмайдиган, абадий тирик юрадиган, ҳатто узоқ ўтмишда рўй берган воқеа-ҳодисаларга ҳам гувоҳ бўлган ғаройиб асотирий персонаж саналади”¹³⁶. Унинг оби ҳаёти мангу тирикликнинг омилидир. Алишер Навоий ижодида Хизрнинг тириклик суви турли мақсадларда кўп бора тилга олинади. Мазкур байтдаги лирик қаҳрамон шоирнинг ўзи. Жамшид жоми ва Хизр суви зоҳиран қараганда, бу дунёдаги энг ғаройиб нарсалар: бири ичини май билан тўлдирса, бутун дунёни кўрсатувчи оинаи жаҳон ва қанча ичган билан майи тугамайдиган жом, яна бири эса абадий ҳаёт суви.

Лирик қаҳрамон севгисини асослаш учун ана шу икки ғаройиб қудратга етишиш учун гадога айланишга рози. Ошиқ қаҳрамон ана шу йўсинда ўзининг хис туйғуларини, ички кечинмаларини, оташин муҳаббатини ёрига, маҳбубасига изҳор этади. Ҳазалда қаҳрамоннинг маҳбубаси соқий тимсолида намоён бўлмоқда, ошиқ эса соқийнинг қўлидаги муҳаббат майининг гадоси.

Демак, Алишер Навоий ҳазалларидаги анъанавий Жамшид тимсоли – биринчидан, адолатли ва элпарвар шахс, кўп йиллар ҳукмронлик қилган машҳур шоҳ. Лекин шоир ўз ҳазалларида Фирдавсийдан фарқли равишда манманлик ва кибрга берилган Жамшид қиёфасини ёдга олмайди. Иккинчидан, шоир лирик қаҳрамон сифатида муҳаббат изтиробларини, ҳижрон азобларини акс эттиришда ёрнинг қошидаги ошиқ ҳолатини шоҳ ва гадо қиёфасида жонли тасвирлашга эришади. Яъни маҳбуба Жамшиддек буюк, ошиқ эса гадодек ғариб ва ҳоказо. Учинчидан, шоирнинг талайгина ҳазалларида машҳур жоми Жам тилга олинади. Бу тимсол шоир назарида кўнгил, дунё, ҳаёт маъносида, жомдаги май эса муҳаббат шароби, тириклик суви сифатида тасвирланади. Яна Алишер Навоий баъзи байтларида жоми Жам тимсолига қарши синган сафолни тилга олади ва бу орқали ўз руҳий ҳолатини бўрттириш, ошиқнинг мунгли қиёфасини кучайтиришга эришади.

¹³⁵Хўжаев Т.Р. XV аср биринчи ярми ўзбек адабиёти ва фольклор. Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 1996. – Б. 48.

¹³⁶Нурмонов Ф.И. Хизр образининг генезиси ва унинг ўзбек фольклоридаги талқини. Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 2007. – Б. 70.

Шоир лирик шеърларида ошиқнинг туйғу ва қалб кечинмаларини, қолаверса, ўзининг сўфиёна қарашларини бадий ифода этишда шоҳ Жамшид образидан моҳирона фойдаланган.

Умуман олганда, Алишер Навоий ижодида Жамшид ва унинг жоми билан боғлиқ байтлар талайгина. Хусусан, шоир “Хазойин ул-маоний”га кирган ғазалларида Жамшид мавзусига кўп бора мурожаат этилади. Чунончи, “Ғаройиб ус-сиғар”да 19та, “Наводир уш-шабоб”да 18та, “Бадоеъ ул-васат”да 21та, “Фавойид ул-кибар”да 10та, жами 68та ғазал; “Бадоеъ ул-васат”да 1та, “Фавойид ул-кибар”да 2та, жами 3та қитъа ва “Фавойид ул-кибар”даги бир соқийномада Жамшид ҳамда жоми Жам номи турли мақсадларда қўлланилади.

Алишер Навоийнинг форсий девонида ҳам Жамшид ва жоми Жам кўп бора тилга олинади. Масалан, Хожа Ҳофиз, Мавлоно Шоҳий, Жомий каби шоирларнинг шеърларига жавобан ёзилган татаббуъларида, шунингдек, айзан, маъвиза, мухтараъларида Жамшид ва унинг машҳур жоми кўп ишлатилган. Шоирнинг форсий девони – алоҳида олам. Ундаги ғазалларни таҳлил этиш навоийшунослик борасида ўзига хос тайёргарлик ва билимни талаб этади. Шу боисдан бу масала алоҳида тадқиқот мавзусидир.

Алишер Навоийдан кейинги даврлардаги шоирлар ижодида ҳам жоми Жам тимсолини учратиш мумкин. Нодира, Увайсий, Фурқат, Мунис, Огаҳий, Муқимий, Нишотий каби ижодкорлар назмида жоми Жам воситасида ўзига хос гўзал бадий санъатлар яратилган, улар ҳам ушбу анъанавий образдан моҳирона фойдаланишган.

2.2. Алишер Навоий “Хамса”сида Жамшид ва жоми Жам талқини

Алишер Навоийгача бўлган давр адабиётида, хусусан, Шарқ адабиётида Жамшид ва жом мавзуси анчайин машҳур бўлган. Кўпгина шоирлар ушбу мавзуга мурожаат этишган. Алишер Навоийнинг маънавий устози ҳисобланган Фаридуддин Атторнинг “Илоҳийнома” асарида ҳам жоми Жам образи учрайди. Муаллиф асар мазмунини отанинг олти ўғил

билан бўлган суҳбати асосида ёритган. Ҳар бир мақолот бир неча ҳикоят ва ривоятларни ўз ичига олади. Отанинг учинчи ўғли билан суҳбати жами Жам мавзусида бўлади. Ўғил отасининг қошига келиб, жами Жам таърифини келтиради ва унга етишиш орзусида эканлигини билдиради. Отаси унга шоҳ Жамшиднинг жомни ясатганидан сўнг оламда бўлаётган барча воқеалардан хабардор бўлгани ва дунёнинг энг буюк мўъжизасига эришганидан ғурурга берилиб, завол топгани ҳақидаги ривоятни келтиради ва ўғлига жомни орзу қилмасликни, бир ашёни деб Жамшиддек завол топмасликни насиҳат қилади. Ўз фикрларини далиллаш учун бир неча ҳикоятларни мисол қилиб келтиради. Лекин ўғил отасининг гапларидан қониқмай, унга яна савол билан мурожаат этади:

*Ўғил дедикки, жоҳ гар чун ҳаромдир,
Тушунтир, жами Жам ул не мақомдир?
Азиз дерлар уни, билмам, тушунтир,
Нечук бир нарса эрмиш жами Жам ул?*¹³⁷

Шунда ота “Кайхусрав ва жами Жам” ҳикоятини келтиради: Кайхусрав етти иқлимга шоҳ бўлгач, хазинасидаги жами Жамшидга боқиб олам сирларидан воқиф бўлишни истайди. Лекин ҳарчанд уринмасин, жомда ҳеч нарса кўринмайди. Шунда шоҳ ўз хоҳишидан кечолмай, жомга қайта-қайта назар ташлаб, оламда содир бўлаётган ҳодисотларни кўрмоқчи бўлаверади. Тасодифан жомда бир хат пайдо бўлади. Ушбу ёзувда бу дунё гўзалликлари, сир-синоатлари, ҳою-ҳаваслари ўткинчи ва беҳуда эканлиги, инсонларни мафтун этган дунёдаги барча нарсалар шунчаки қуруқ сурат ва улар ўзида моҳиятни акс эттирмаслиги, шу сабабли беҳуда нарсаларга берилмай аслиятга, ҳақиқий сийратга етиш учун ҳаракат қилиш лозимлиги ёзилган бўлади. Кайхусрав бу сирли ёзувдан воқиф бўлгач, ўткинчи хоҳиш-истакларидан воз кечиб, фоний ҳаёт ҳақида қайғуради. Мол-мулки ва давлатидан, бутун салтанатидан воз кечади, ҳукмдорлик туғини Лоҳраспга

¹³⁷ Аттор Фаридуддин. Илоҳийнома. – Тошкент: Муסיқа, 2007. – Б. 225.

топширади. Ўзи эса қўлида жом билан ғорга кириб, ғурбатни ихтиёр этади. Кейинчалик ғорни қор босиб, Кайхусравнинг ҳаётига нуқта қўйилади.

Фаридуддин Аттор ушбу ҳикоят мисолида одамларни ҳақ йўлга чорлайди, аслиятдан чалғитувчи ўткинчи нарсаларга берилмасликка даъват этади. Шу типдаги ривоятлар табиийки, Алишер Навоийни ҳам бефарқ қолдирмайди. Мутафаккир Шарқ адабиётидаги мазкур мавзуга алоҳида эътибор билан мурожаат этади.

Алишер Навоийнинг “Хамса” достонида анъанавий образларнинг ўзига хос ўрни, вазифаси бор. Муаллиф Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун, Баҳром, Искандар образларини бош образ сифатида гавдалантирган бўлса, Хизр, Жамшид, Фаридун каби тарихий-афсонавий тимсоллардан ўрни билан фойдаланиб боради. Муқаддима ва хотима қисмларида тарихий шахслар таърифида, қаҳрамонларнинг сифатларини очишда уларга тенглаштиради.

Алишер Навоий Жамшид образини яратишда, Фирдавсийдан илҳомланган бўлса, жами Жам тимсолининг талқинида Шарқ адабиётидаги анъанавий жом тасвиридан баҳраманд бўлади. “Фирдавсий Жамшид тимсолида бир-бирига зид бўлган икки шоҳ образини яратди. Бири адолатли ва маърифатпарвар шоҳ Жамшид бўлиб, шоир уни улуғлайди, бири мутакаббир ва худбин шоҳ бўлиб, шоир уни қоралайди, ўлимга маҳкум қилади. Бу билан Фирдавсий, бир томондан, мифологиянинг асосини сақлаб қолса, иккинчи томондан, ўз даврининг муҳим масалаларидан бири бўлган адолатли ҳукмдор учун кураш ғоясини илгари суриб, адолатли ва маърифатпарвар Жамшид образи орқали ҳукмдорларни ундан ўрнак олишга, эл-юрт учун хизмат қилишга, кўпга таянишга чақирса, мағрур ва мутакаббир Жамшиднинг тақдири орқали уларни огоҳлантиради”¹³⁸. Алишер Навоийда ҳам ушбу анъана давом этади¹³⁹.

Алишер Навоий Жамшид сиймосига турли муносабатлар билан мурожаат этади. Биринчидан, тарихий афсонавий подшоҳ Жамшид фаолияти

¹³⁸Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 2015. – Б. 100.

¹³⁹Шодиев Э. Алишер Навоий ва форс-тожик адаблари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989. – Б. 36–49.

билан боғлиқ ривоятларни келтиради; иккинчидан, Жамшиднинг адолатпешалиги ва бунёдкорлик хислатини барча замон ҳукмдорларига ўрнак қилиб кўрсатади; учинчидан, Шарқ адабиётида рамзий тимсолга айланган жами Жам ҳикоятини яратади.

Алишер Навоий ўзининг эпик достонида Жамшидни таъсирчан бадиий тасвир воситасига айлантириб, турли ахлоқий ғоялар, кайфият ва кечинмалар тасвирида Жамшидга хос фазилят ва нуқсонлар ҳамда у билан боғлиқ жом ва тахт тафсилларидан маҳорат билан фойдаланади. Шоир “Хамса”нинг биринчи достони “Ҳайрат ул-аброр”да ўхшатиш ва қиёслаш учун Жамшид номини тилга олади. Хусусан, Султон Ҳусайн Бойқаро мадҳ этилган XVI бобда шоҳнинг қудратини таърифлаб, унинг подшоҳлик салтанатида Жамшиддек қоим бўлишини истайди:

*Тушса у Рустам киби қилса хиром,
Тахт уза Жамшиддек этса мақом*¹⁴⁰.

Навоий Султон Ҳусайн сиймосини мадҳ этиш баробарида ўзининг тасаввуридаги шоҳ образини яратади. Агар шоҳ Навоий истаган хислатлар эгаси бўлса, тахтда Жамшиддек қарор топишини, балки ундан ҳам зиёда мақомга кўтарилиб, осмондаги куёшдек нур сочишини тасвирлайди:

*Маснади узра ўзи Жамшиддек,
Йўқки, сипеҳр авжида хушиддек*¹⁴¹.

Навоий Жамшиднинг адолатли ва бунёдкор шоҳ сифатидаги тимсолини Султон Ҳусайн сиймосида кўришни истайди. Достоннинг султонлар зикридаги мазкур бобида Жамшидни жомни кашф этгач, маишатга берилиб кетиши ҳақидаги ривоятларга ишора қилади:

*Маснади Жамшид уза айлаб мақом,
Топмай илигинг ўпарин гайри жом*¹⁴².

Муаллифнинг фикрича, ҳар ким ҳам подшоҳ бўлгач, Жамшид каби маишатга берилиб кетиши, “қўлидан қадах тушмаслиги” мумкин. Гўёки

¹⁴⁰ Алишер Навоий. 6-жилд. — Б. 59.

¹⁴¹ Алишер Навоий. 6-жилд. — Б. 60.

¹⁴² Алишер Навоий. 6-жилд. — Б. 104.

подшоҳларга хос бўлган бундай маишатпарастлик Жамшиддан мерос бўлиб қолгандек.

Достоннинг бошқа ўринларида ҳам Жамшид номи бот-бот тилга олинади:

*Жам била Заҳҳокча жоҳи анинг,
Икки Скандарча сипоҳи анинг*¹⁴³.

*Зотиға Жамшидлиғ ойин бўлуб,
Кўзгу анга жоми жаҳонбин бўлуб*¹⁴⁴.

*Билки эрур мояи амну амон,
Хусрави Жамқадр Баддиузамон*¹⁴⁵.

Келтирилган парчаларда Жамшид, асосан, улуг ва шавкатли шоҳ сифатида тилга олиниб, унинг бу сифатлари турли ҳукмдорларга нисбат берилган. “Ҳайрат ул-аброр” достонида шоир Жамшид образидан асосан муқоясалаш, мисол келтириш, ўхшатиш ва фикрларини далиллаш мақсадларида фойдаланган.

“Хамса”нинг иккинчи достони “Фарҳод ва Ширин”да Жамшид жоми тилсим сифатида тасвирланиб, ушбу тимсол орқали Фарҳоднинг рухий олами очиб берилади. Алишер Навоий бу тимсолни ўзбек адабиётида биринчи бўлиб “жоми Каёний” деб атаydi:

*Тутуб Жамшид тахти узра ором,
Тилаб хуриед янглиғ лаългун жом.*

*Қуюб оғзингга ул жоми Каёний,
Ичибким, бўлсун оби зиндагоний*¹⁴⁶.

Фарҳод ғор ичида Суҳайло билан учрашади. Суҳайло унга Жомасбнинг омонат гапини етказади. Искандар оинаси тилсимини очиш учун аввал аждар

¹⁴³ Алишер Навоий. 6-жилд. — Б. 178.

¹⁴⁴ Алишер Навоий. 6-жилд. — Б. 222.

¹⁴⁵ Алишер Навоий. 6-жилд. — Б. 280.

¹⁴⁶ Алишер Навоий. 6-жилд. — Б. 349.

ва Аҳраман девни енгиб, Фаридун ганжи ва Сулаймон узугини қўлга киритиши лозимлигини уқтиради. Шундан сўнг Искандар тилсими келади. Тилсимни маҳв этиб, Фарҳод Жамшид жомига эга бўлади:

*Тилисм ул кунки очгай бемадоро,
Бўлур Жамшид жоми ошкоро*¹⁴⁷.

*Кўрарсен чун тилисм очмоққа таъйид,
Тилисм ичра топарсен жоми Жамшид*¹⁴⁸.

Фарҳоднинг офат ва хатарларни мағлуб айлаб, Жамшид жомини қўлга киритиши муносабати билан шоир соқийга мурожаат этади:

*Кел, эй соқий, тузиб ишрат мақомин,
Қуюб май, тут манга Жамшид жомин.*

*Сикандар кўзгусини айлаб ифшо,
Қилай Жамшиднинг жомин тамошо*¹⁴⁹.

Алишер Навоий ўз ғазалларида жоми Жамни кўп бора тилга олса-да, унинг сифатлари ҳақида батафсил гапирмайди. Бунга лирик чекланганлик йўл қўймас эди. Аммо дostonда муаллифнинг Жамшид жомини тилга олишдан муддаоси не эканлиги яққолроқ намоён бўлади. Алишер Навоий *жоми Жам* хусусиятларини эпик асарида батафсил тасвирлайди. Бу лавҳа дostonнинг насрий баёнида шундай берилган:

“Фарҳод эшикни очиб, ичкарига қадам қўйди. У уйнинг тоқида порлаб турган бир жом кўринди. Порлоқликда у қуёш каби, қуёш ҳам эмас, подшоҳ Жамшиднинг жоми сингари эди. У жаҳоннинг марказида қуёшдай порлаб, дунёни кўрсатувчи ойна сингари эди. Бу ойнада ҳам юз бериб турган ишлар, дунёнинг аҳволи яққол кўриниб турарди. Жомнинг ташқи томонида ер юзининг маркази, ички томонида эса тўққиз осмон айланаси жилва этарди. Унинг ташқи томони етук кишининг қалбига, ичи эса қалби пок кишининг

¹⁴⁷ Алишер Навоий. 6-жилд. — Б. 427.

¹⁴⁸ Алишер Навоий. 6-жилд. — Б. 429.

¹⁴⁹ Алишер Навоий. 6-жилд. — Б. 455.

юрагига ўхшаб кўринар эди”¹⁵⁰. Адиб мазкур тилсимни Жамшид жомига қиёслаш орқали жомнинг ўта мўъжизакор хусусиятларга эга эканлигини таъкидлайди.

Воқеалар давомида Фарҳод ана шу жомни кўлга киритади ва унинг сиридан воқиф бўлади. Жомнинг асосий сири худди жоми Жам каби бутун оламда юз бераётган ишларнинг киши кўз ўнгига содир бўлаётгандек яққол акс эттириб туришидир. Ана шу сифатларга эга бўлганлиги боис ҳам муаллиф уни жоми Жам деб атайди:

*Анга қилғоч назар истаб кушойиш,
Жаҳон тимсолига топти намойиш*¹⁵¹.

*Кўруб ул навъким миръоти хуршед,
Жаҳонни кўргузуб чун жоми Жамшед*¹⁵².

Жамшид жомининг мажозий маъноси ҳам бор: жоми Жам комил инсоннинг оламини кўзгу мисол кўрсатувчи кўнгли бўлса, тилсим Ҳақдан ўзга нарсаларнинг кўнгил жомини занг сингари қоплаб олган сон-саноксиз суратларидир. Жамшид жомига эга бўлмоқ учун, дostonда тасвирланганидек, кўнгилни ўтиб бўлмас кўрғон ичига яшириб, ғазабкор шер ва темир пайкардек даҳшатли махлуқлар билан кўриқлаб ётган тилсимни маҳв этмоқ лозим¹⁵³.

Шоир ўз қаҳрамонини таъриф у тавсиф этишда ҳам Жамшид тимсолидан моҳирона фойдаланади. Фарҳодни насабда Фаридун ва Жамшид сингари улуғ шоҳларга тенглаштиради:

*Ки, Афريدун сари борур насабда,
Эрур Жамшеддин ортуқ ҳасабда*¹⁵⁴.

Насабда жадди аҳло анга Жамшед,

¹⁵⁰ www.ziyouz.com Фарҳод ва Шириннинг насрий баёни. – Б. 80.

¹⁵¹ Алишер Навоий. 6-жилд. – Б. 458.

¹⁵² Алишер Навоий. 6-жилд. – Б. 469.

¹⁵³ Қурбонов А. Оинаи Искандарий ёки кўнгил тилсими // Ёшлар маънавий-ахлоқий тарбиясида адабиётнинг роли ва аҳамияти. Республика анжумани материаллари. – Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ, 2014. – Б. 44–52.

¹⁵⁴ Алишер Навоий. 6-жилд. – Б. 507.

*Ҳасабда сўнги мавло анга хуриед*¹⁵⁵.

Сенингдек шаҳки хуриеди жаҳонсен,

*Қаю хуриед, Жамшиди замонсен*¹⁵⁶.

“Лайли ва Мажнун” достонида Жамшид номи бир ўринда – Ҳусайн Бойқаро мадҳ этилган VII бобда учрайди. Шоир шоҳ базмидаги қадаҳни Жамшид жомига ўхшатади:

Ҳар шарбат аёғи жоми Жамшиед,

*Ҳар садқа фатири қурси хуриед*¹⁵⁷.

Шоир “Сабъаи сайёр”да Баҳромнинг салтанат ва ҳашаматини бўрттириб кўрсатишда Жамшид тимсолидан кенг фойдаланади. Унинг тахтини Жамшид тахтига, қадаҳини эса Жамшид жомига тенглаштиради:

Масканинг бўлса маснади Жамшиед,

*Қадаҳинг бўлса соғари хуриед*¹⁵⁸.

Бошқа бир ўринда шоир ўз қаҳрамонини Жамшиднинг вориси сифатида таърифлайди:

Тахт уза чиқти вориси Жамшиед,

*Анга ёндашти гайрати хуриед*¹⁵⁹.

Ривоятларда Жамшид образи даставвал адолатли шоҳ сифатида гавдаланади. Унинг кашфиётчилик хусусияти бўрттириб кўрсатилади. Бироқ манманлик ва такаббурлик уни хароб этади. Жамшид шахсидаги ана шу икки карама-қарши қутб – ижобий ва салбий хислат Баҳромда ҳам намоён бўлади. Баҳром ҳам дастлаб адолатпарвар, элсевар шоҳ сифатида тасвирланади. Кейинчалик эса у маишатга берилиб разолат ботқоғига ботади. Баҳромдаги маишатпарастлик хусусияти ҳам Жамшиддан мерос бўлиб ўтган.

Иккинчи иқлим йўлидан келган мусофир “Жамшид замонида” яшаган заргар Зайд Заҳҳоб ҳақида ҳикоя қилади. Алишер Навоий Зайднинг бошидан

¹⁵⁵ Алишер Навоий. 6-жилд. – Б. 559.

¹⁵⁶ Алишер Навоий. 6-жилд. – Б. 578.

¹⁵⁷ Алишер Навоий. 7-жилд. – Б. 37.

¹⁵⁸ Алишер Навоий. 7-жилд. – Б. 324.

¹⁵⁹ Алишер Навоий. 7-жилд. – Б. 394.

ўтган саргузаштларини Шарқ адабиётида машҳур бўлган Жамшид сюжетининг бир бўлаги – Жамшид ўзи учун ҳашаматли тахт курдириши ҳақидаги ривоят таркибига сингдиради.

Жамшиднинг тахт ясаггириши ҳақидаги ушбу лавҳа Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сида ҳам мавжуд. Унда Жамшид кўп кашфиётлар қилгач, ўзи учун тилладан тахт курдириши ҳикоя қилинади. Тахтга ўтиргач, девларга уни осмонга кўтариб, сайр қилдиришни буюради. Фирдавсий Жамшиддаги такаббурлик ва манманлик иллатларининг пайдо бўлишини тахт воситасида амалга оширади. Алишер Навоий эса айнан ўша тахт ясалиши ҳақидаги сюжет ёрдамида Зайднинг ижобий ва салбий хусусиятларини очиб беради.

Муаллиф Зайд тимсолида инсонга хос бўлган илмлилик, уддабуронлик, уста ҳунармандлик, тадбиркорлик фазилатларини мақтайди ва шу билан бирга, Зайднинг ёлғончилик, хийлакорлик каби салбий хусусиятларини қоралайди. Жамшид тимсолида эса “подшоҳларга илм ва ҳунар аҳлларидан фойдаланишни, уларнинг ёрдами билан мамлакат ишларини бошқаришни тарғиб этади”¹⁶⁰.

Навоий “Садди Искандарий” достонида қадимги Эрон шоҳлари ҳақидаги маълумотларни келтиради ва Жамшиднинг Пешдодийлар сулоласидан эканлигини таъкидлайди. Каюмарс, Хушанг, Таҳмурасдан сўнг Жамшид тахтни эгаллайди:

*Яна сурди Жамшид оламга раҳи,
Ки, ҳам тахтгир эрди, ҳам тожбахш.*

*Халойиққа кўп еткуруб интифоъ,
Ғариб амр кўп айлади ихтироъ*¹⁶¹.

Яъни “андин кейин Жамшид оламга шоҳлиғ раҳшин суриб, соҳиби тахт-тож бўлди ва ҳам тожбахш ўлди. Халойиқларга кўб нафъ еткурди, ажойиб ва ғаройиб ҳунарларни ул чиқорди”¹⁶².

¹⁶⁰ Маллаев Н. Сўз санъатининг гултожи. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – Б. 103.

¹⁶¹ Алишер Навоий. 8-жилд. – Б. 70.

¹⁶² Алишер Навоий. Искандарнома. Нашрга тайёрловчи: О.Тожибоева. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2013. – Б. 11.

Навоий бошқа асарларга нисбатан “Садди Искандарий” достонида Жамшид ва жом мавзусига алоҳида эътибор қаратади. Достонда шундай ҳикоят келтирилади:

*Ки оламни олгонда Жамшид шоҳ,
Ким ул хусраве эрди ҳикмат паноҳ.*

*Неча йил йиғиб ҳикмат аҳлин тамом,
Тилисм эттилар саъй этиб ики жом.*

*Бирисин деди: Жоми Гетинамой,
Бирисин деди: Жоми Ишратфизой¹⁶³.*

Алишер Навоий Жамшид тахтга ўтиргач, илм аҳлини тўплаб, икки хил жом ясаттиргани ҳақида ҳикоя қилади. Уларнинг биринчиси жоми гетийнамо номи билан “машҳур эрур” дейди. Навоийгача яратилган асарларда, хусусан, “Шоҳнома”да ана шу жоми гетийнамо – олам сирларидан воқиф этувчи жом ҳақида фикр юритилади. Жоми гетийнамо анъанавий тимсол сифатида кейинги даврларда яратилган асарларда ҳам ўз ифодасини топган. Бироқ иккинчи жом – жоми ишратфизойнинг Жамшид жоми сифатидаги талқини фақат Навоийга мансубдир.

Лирик шеърятда жом образи жуда кўп учрайди. Чунончи, жоми Жам дейилганида ичи май билан тўлдирса, оламда бўлаётган ҳодисотларни кўрсатувчи жом тушунилади. Алишер Навоий иккинчи жомга “қанча ичилса ҳам майи ҳеч тугамаслик” ва “идишни тескари қўйса ҳам тўкилмаслик” сифатларини бериб, жоми Жамнинг бадий қудратини янада мукамал тасвирлашга эришган ва бадий адабиётга янги бир деталь олиб кирган:

*Ки, май жозибӣ бўлғай ажзо анга,
Тамом ўлмағай бода асло анга.*

*Неча ичсалар бўлғай ул лаб-балаб,
Зиҳи хуш тамошо, зиҳи хуш тараб.*

¹⁶³ Алишер Навоий. 8-жилд. – Б. 233.

*Агарчи неча ичса ўқсулмагай,
Вале эгри ҳам бўлса тўқулмагай*¹⁶⁴.

Навоийнинг “Жоми Жам ҳикояти”ни келтиришдан асосий мақсади кейинги мисраларда яққолроқ кўзга ташланади:

*Скандарга чун рўзи ул жом ўлуб,
Тузуб мажлиси бодаошом ўлуб.*

*Қилиб ҳикмат аҳли тамошо ани,
Иликдин даме қўймай асло ани.*

*Бўлуб шахға ул навъ ишратфизой
Ки, ёд айламай Жоми Гетинамой*¹⁶⁵.

Биринчи жом кишиларни дунёда бўлаётган ишлардан воқиф этар эди. Ушбу жомга ошно бўлган одам, тўғрироғи, ҳукмдор олам сирларидан хабардор бўлиб ҳушёр ва огоҳ бўлишга интилади. Иккинчи жомга мафтун бўлган шоҳ эса, майдан ўзгасини унутади, маишатга берилиб кетади. Алишер Навоий Искандарнинг биринчи жомни унутиб, иккинчи жомга ошно бўлганлигини тасвирлаш орқали замона шоҳларининг ҳушёрликни, эл-улус аҳволидан огоҳликни унутиб, маишатга берилиб кетаётганлигини кўрсатиб, танқид қилади. Бу орқали лавҳанинг замонавий, ибратомуз руҳини оширган ва эътиборни ушбу лавҳага жалб этиш орқали шахзода-бекларни огоҳликка чақирган.

Шунингдек, “Садди Искандарий”нинг бир неча ўринларида шоир қаҳрамоннинг буюк қудратини таърифлашда анъанавий Жамшид образининг шавкат ва ҳашаматидан фойдаланади:

*Яна шоҳ рахшанда хушиддек,
Жаҳон мулки фатҳига Жамшиддек*¹⁶⁶.

¹⁶⁴ Алишер Навоий. 8-жилд. — Б. 233.

¹⁶⁵ Алишер Навоий. 8-жилд. — Б. 233.

¹⁶⁶ Алишер Навоий. 8-жилд. — Б. 301.

*Кириб боргоҳ ичра Жамшидвор,
Бўлуб бахту давлатдин уммидвор*¹⁶⁷.

Бундан ташқари, “Хамса”нинг турли ўринларида Алишер Навоий дунёнинг ўткинчилиги, ҳатто, буюк ва қудратли шахсларга ҳам бу олам вафо қилмаганлиги ҳақидаги фалсафий мулоҳазаларини Жамшид образи мисолида мужассамлаштирган. Демак, муаллиф “Хамса” дostonларида Жамшид ва жоми Жам тимсоли орқали ғоявий-бадий мақсадини амалга оширган; Жамшид ҳақидаги ривоятларга ишора қилиб, дoston воқеларини жонли ва ишонарли тасвирлаган.

Алишер Навоий “Хамса” дostonларида Фарҳод, Баҳром, Искандар сингари бош қаҳрамонлар тимсолини афсонавий шоҳ Жамшидга қиёслаш орқали образни янада аниқ ва ёрқин тасвирлашга эришган бўлса, “Сабъаи сайёр” ва “Садди Искандарий” дostonларида Жамшид ҳақидаги ривоятлардан фойдаланиб, Зайд Заҳҳоб, Жоми жаҳоннамо ва Жоми ишратфизо ҳақидаги ҳикоятларни яратади.

ИККИНЧИ БОБ БЎЙИЧА ХУЛОСА

Жамшид образининг ўзбек мумтоз адабиётига кириб келиши, лирикада Жамшид ва жоми Жам тимсолларининг бадий-эстетик вазифаси, Алишер Навоийнинг “Хамса” дostonларида жоми Жам талқини юзасидан бажарилган таҳлилар бўйича хулосаларни қуйидагича умумлаштириш мумкин:

1. Ўзбек мумтоз лирикасида шоҳ Жамшид образи ўзининг мифологик, тарихий ҳаёт йўлини босиб ўтган, муайян қиёфага эга бўлган образ сифатида кўчиб ўтди. Образга хос бўлган буюк подшоҳлик, кашфиётчилик ва ҳомийлик қирралари шеъриятда муаллиф мақсадини амалга оширувчи восита сифатида қўлланилди. Назмнинг поэтик кўламини кенгайтиришга ҳисса бўлиб қўшилди.

2. Тарихий-бадий асарларда Жамшид образи алоҳида мустақил мавзу сифатида ёритилган бўлса, мумтоз шеъриятда асосий ўринни лирик қаҳрамон

¹⁶⁷ Алишер Навоий. 8-жилд. – Б. 405.

эгаллади ва бу жараёнда Жамшид каби анъанавий образлар поэтик вазифани бажарувчи иккиламчи образларга айланди. Шоҳ Жамшид ва унинг жами ўзбек лирикасида кўп мадҳ этилган анъанавий тимсол сифатида даврлар оша яшаб борди.

3. Айрим байтларда Жамшид образи ва унинг машҳур жами шунчаки ўхшатма сифатида эсга олинса, баъзи ўринларда Жамшид ижодий илҳом, куч бағишловчи ҳомий, буюк ва қудратли подшоҳ сифатида мадҳ этилди. Шоирлар ҳукмдорларни ҳурматга сазовор буюк шахс сифатида кадрлашганидек, куч-қудрат тимсоли сифатида қаралувчи Жамшидни ҳам юксак эҳтиром билан қаламга олишди. Бу ўз ўрнида шеърятдаги пафосни, кўтаринки кайфиятни таъминлаган, натижада шоир ижодининг энг сара шоҳбайтларига айланган.

4. Мумтоз лирикада жами Жамга тасаввуфий тимсол, бир бадий детал, сирли тилсимот сифатида мурожаат этилди. Тасаввуфий ғазалларда синган сафол жами Жамга қарама-қарши қўйилиб, синган сафол комиллик, жами Жам эса ўткинчи дунё ҳашамати сифатида талқин қилинди. Иккинчи хил талқинида эса жами Жам, жами жаҳоннамо ёки жами жаҳонбин ориф инсон кўнгли сифатида келтирилди.

5. Лирикада жами Жам мавзуси ориф инсон қалби, илоҳий ишқ куюлувчи идиш – кўнгил маъноларини ҳам англатадики, буларнинг барчаси орифона, ошиқона, риндона ғазалларнинг етакчи мавзуларидан бири ҳисобланди. Бу ўринда жами Жам тимсоли кўнгилни покловчи, илоҳий ишққа даъват этувчи маънолар кўламида маълум вазифаларни бажарди. Лириканинг диний-маърифий, тасаввуфий, бадий қимматини янада оширди.

6. Жамшид тимсоли шеърятда бадий санъат турлари ташбеҳ, истиора, муболаға, тазод санъатларини ҳосил қилиш учун ҳам манба вазифасини ўтади. Шоирлар кўп ҳолларда шоҳ Жамшид ҳақидаги ривоятларга ишора қилиб, ўз фикрларини исботлаган. Чунончи айрим байтларда тож-тахт, мол-дунё ҳеч кимга вафо қилмаслиги Жамшид каби подшоҳлар қисмати асосида келтирилди. Сюжетлар кўламида ётувчи шоҳ ва

гадо тушунчаси Жамшид сиймоси орқали янада теранлашди. Уларда дунё молига ҳирс қўймаслик, нафсни жиловлаб олиш, манманлик, такаббурлик хислатлари қораланади, Жамшид мисолида кўрсатиб берилади.

7. Алишер Навоий лирикасида анъанавий Жамшид образи ўзига хос тарихий ҳамда бадий тимсол сифатида талқин қилинди ва унинг янги қирралари кашф этилди. Айни дамда Жамшид ва жоми Жам билан боғлиқ талқинлар шоир ижодий меросининг моҳиятини чуқурроқ англаш имкониятини ҳам берди. Шоир ижодининг юксак идеалини ташкил қилувчи инсон ахлоқи жоми Жамни қўллаш орқали ҳам ибратли хулосаланди.

8. Жамшид ва жоми Жам мавзуси Алишер Навоийнинг “Хамса” дostonлари орқали янада кенгроқ ёритилди. Муаллиф “Сабъаи Сайёр” дostonида Жамшид образини киритма ҳикоят қаҳрамонига айлантирди. Дostonда келтирилган Зайд Захҳоб ҳикоятини Шарқ адабиётида машҳур бўлган анъанавий сюжет – Жамшид ўзи учун олтиндан тахт ясаттириши ҳақидаги ривоят асосида яратди. Натижада анъанавий сюжет замирида янги ҳикоят пайдо бўлди. “Фарҳод ва Ширин” ва “Садди Искандарий” дostonларида Жамшид ва жом мавзусига тўхталиб, жомнинг янги қирраларини тасвирлаш орқали анъанавий сюжетни янада тўлдирди.

Хуллас бу даврга келиб Жамшид қаҳрамони ўзбек мумтоз адабиётининг анъанавий образлари қаторида муқим ўрнини топди. Мазкур жараён ўзбек адабиётида Жамшид қиссасининг яратилишида, ўзбек халқи томонидан ўз қаҳрамони сифатида талқин этилишида ва оммалашishiда пойдевор вазифасини ўтади.

III БОБ. “ҚИССАИ ЖАМШИД”ДАГИ БОШ ҚАҲРАМОН ОБРАЗИ

3.1. Қиссадаги Жамшид образи талқинида анъана ва ўзига хослик

Қадимда халқ қиссахонлиги анъанаси шоҳномахонликнинг таъсири ўлароқ жуда тез ва кенг оммалашди. Уларнинг оғзаки вариантлари билан бир каторда ёзма манбалари ҳам юзага келди. Қиссанинг ёзма вариантлари китобий дostonлар ёки халқ китоблари номи билан машҳур бўлган. Бир жиҳатдан олиб қараганда, “классик поэзия намуналарининг бахшилар томонидан фольклорга хос равишда қайта ишланиши натижасида юзага келган ёки яратилиши жиҳатидан ёзма адабий манбага эга бўлган, шунингдек, бевосита ёзма адабиёт таъсирида яратилган асарларни китобий дostonлар дейиш мумкин”¹⁶⁸, деган фикр жараёнга берилган ҳаққоний таърифдир. Чунончи, ушбу қиссалар халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётнинг ўзаро уйғунлашуви, бирикиши натижасидир. Бироқ масаланинг иккинчи жиҳати “ёзма адабиёт таъсирида яратилган асарлар”нинг ҳам халқ китоби, деб юритилиши халқ қиссаларининг адабиётшунослик нуқтаи назаридан тадқиқ этилмаётганини сабабидир. Масалага аниқлик киритиш адабий таъсир натижасида яратилган халқ қиссаларини чуқур тадқиқ этишни тақозо этади.

Халқ қиссалари адабиётнинг асарлар оша сайқалланиб, турли образлар орқали тилларда дoston, эл орасида машҳур бўлган бой меросидир. Унда халқ ижодининг оғзаки ва ёзма жанрлари ўз аксини топади. Халқ қиссалари анъанавий сюжет асосида яратилган, масалан, “Шоҳнома” қаҳрамонлари ўзбек халқи орасида кенг шуҳрат қозониб, улардан айримлари ўзбек халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётида ижодий қайта ишланган¹⁶⁹. “Қиссаи Жамшид” асари ана шундай анъанавий сюжет ва образни қайта ишлаш асосида яратилган халқ ижоди намунасидир. Ушбу асар ўз даврида жуда машҳур бўлган. Одамлар маҳаллаю гузарларда йиғилиб, қиссахонлик

¹⁶⁸ Мирзаев Т., Саримсоков Б. Дoston, унинг турлари ва тарихий тараққиёти // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент: 1981. – Б. 23.

¹⁶⁹ Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. I-китоб. – Тошкент: Ўқитувчи, 1965. – Б. 122.

кечалари уюштиришган ва ўзбек халқ қиссалари қатори Жамшид қиссасини ҳам мутолаа қилишган.

Дастлаб яратилган қиссаларнинг саноғи озроқ, воқеалар кўлами кейинги даврлардагига нисбатан торроқ бўлган. Қиссахонлик халқ орасида тобора авж ола бошлагач, бундай асарлар оғиздан оғизга ўтиб, қайта ишланиб, бадий жихатдан сайқаллаштирилган, ҳажми ҳам сезиларли даражада ортган. Натижада халқ яратган дostonлар китобат қилиниб, шоирлар ва адиблар томонидан қайта ишланган; шу зайлда оғзаки адабиёт билан ёзма адабиётни бир-бирига чамбарчас боғловчи “халқ китоблари” деб аталган бадий асарлар цикли вужудга келган¹⁷⁰.

Халқ қиссаларининг яратилиши муайян тарихга эга. Шоирлар халқ ижодидаги тайёр сюжет ва қаҳрамонлар саргузаштини ўз ижодий лабораторияларида қайта ишлаганлар, уларга тарихий шароитнинг талаб ва эҳтиёжлари тақозо қилган айрим ўзгартиришларни киритиб, бадий жихатдан сайқал бериб, уларни ёзма адабиёт намуналарига айлантирганлар. Шундай қилиб, халқ оғзаки ижоди билан ёзма адабиётга хос хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган оригинал бадий асарлар майдонга келган ва улар халққа манзур китоблар бўлиб қолган¹⁷¹. Ушбу жараёнда “Қиссаи Жамшид”нинг ҳам бир қанча вариантлари юзага келган¹⁷².

“Қиссаи Жамшид”нинг кириш қисмида қиссагўй ўз китобини *ҳикоят*, *ривоят*, *дoston* номлари билан атайди. Бироқ бизнинг назаримизда шакл ва мазмун жихатидан келиб чиқиб, мазкур асарни қисса деб аташ маъқулроқ. Чунончи, “қисса — халқ оғзаки ижодида кенг тарқалган воқеабанд характердаги, қаҳрамон ҳаёти ва саргузаштларини ҳикоя қилувчи ривоявий асар. Халқ ижодидаги қиссалар оғзаки ижро қилинган, фольклорнинг бошқа жанрлари каби вариантлилиқ хусусиятига эга бўлган. Кейинча кўплаб халқ қиссалари иқтидорли кишилар томонидан (кўп ҳолларда уларнинг исми

¹⁷⁰ Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. 2-китоб. — Тошкент: Ўқитувчи, 1967. — Б. 32.

¹⁷¹ Қаранг: Абдуллаев В. Кўрсатилган асар. — Б. 55.

¹⁷² ЎзФА ШИ кўлёмалар фондида “Қиссаи Жамшид”нинг ўзбек тилидаги 2та кўлёмза, 9та тошбосма ва форс тилидаги 2та кўлёмзаси сақланади. Диссертация ишида қиссанинг 118-инвентарь рақамли тошбосма вариантыдан фойдаланилди.

номаълумлигича қолган – М.Ж.) адабий қайта ишланиб, ёзма шаклда – халқ китоблари сифатида яшай бошлаган”¹⁷³.

“Қиссаи Жамшид” ўзбек адабиётида қадимги қиссачилик анъаналари асосида яратилган бадий асардир. Анъанавий сюжет замирида шаклланган мазкур асарга қиссагўй томонидан янги образлар киритилган, воқеалар кўлами кенгайтирилган, қаҳрамонлар тасвири, уларнинг руҳий олами очиб берилган, табиат манзараси жуда жонли ва ишонарли тасвирланган.

Адабиётшунослигимизда халқ қиссалари юзасидан жиддий, илмий тадқиқот амалга оширилмаган. Тадқиқотчи С.Юлдошевнинг бадий-биографик қиссалар поэтикасига бағишланган номзодлик диссертацияси¹⁷⁴ халқ қиссачилиги тадқиқоти борасида қилинган дастлабки иш сифатида эътиборга молик.

Халқ қиссаларини илмий жиҳатдан тадқиқ этиш шу даврлар адабий жараёнида ҳукм сурган жанрлараро муносабатлар даражаси ҳамда миқёси борасида муайян тушунча ва тўхтамга келишга ёрдам беради. Белгиланган масалани ҳал этиш Ўрта асрлар ўзбек адабий жараёнида юз берган трансформацион, диффузион ҳолатлар интенсивлигини назарий жиҳатдан ёритишга ҳам кўмак беради¹⁷⁵.

Одатда, қиссанинг бош қаҳрамонлари бадий адабиётда маълум ва машҳур бўлган анъанавий образлар бўлган. Жумладан, “Қиссаи Жамшид” асарининг марказида ҳам подшоҳ Жамшид образи тасвирланганки, ушбу қаҳрамон тимсоли нафақат ўзбек классик адабиётида, балки Шарқ адабиётида ҳам машҳур образлардан ҳисобланади.

Ўзбек адабиётшунослигида бадий асарлардаги анъанавий образлар талқини хусусида бир қанча изланишлар амалга оширилган¹⁷⁶. Айниқса,

¹⁷³ Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Академнашр, 2010. – Б. 381.

¹⁷⁴ Юлдошева С. Бадий-биографик қиссалар поэтикаси (“Қиссаи Иброҳим Адҳам”, “Қиссаи Сайид Насимий”, “Қиссаи Машраб” асарлари асосида) Филол. фан. номз. дисс. – Самарқанд: 2012.

¹⁷⁵ Қаранг: Холмуродов А. Ўзбек қиссачилиги: тараккиёт муаммолари (XX аср сўнгги чораги). Филол. фан. докт. дисс. – Тошкент: 2008. – Б. 17.

¹⁷⁶ Қаранг: Матёкубова Т. Огаҳий шеърлятида анъанавий образлар талқини. Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 2001; Қобилов У. Масиҳ тимсолининг ўзбек адабиётидаги бадий талқини (XII –XV асрлар) Филол. фан. номз. дисс. – Самарқанд, 2001; Акрамов Ғ. Алишер Навоий лирикасида мифологик образлар //

фольклоршуносликда бу борада талайгина ишлар амалга оширилганлигини кайд этиш лозим. Чунончи, В.Жирмунский, Ҳ.Зарифов, М.Саидов, Т.Мирзаев, Б.Саримсоқов, М.Муродов, К.Имомов, М.Жўраев, Ш.Турдимов каби олимлар томонидан халқ достонларидаги эпик қаҳрамонлар билан боғлиқ масалалар турли жиҳатдан тадқиқ этилган. Бироқ халқ қиссаларидаги қаҳрамонлар, уларнинг анъанавийлик ва новаторлик хусусиятлари, типиклик ва индивидуаллик принциплари ҳақида ҳозиргача махсус тадқиқот олиб борилмаган.

Табиийки, халқ қиссаларини қаҳрамонсиз, уларнинг саргузаштисиз тасаввур этиб бўлмайди. Чунки уларда “эпик ҳаёт – макон, замон, ижтимоий воқеалар бевосита қаҳрамон фаолияти орқали ташкил топади ва биз учун энг муҳими эпик моҳият қаҳрамон саргузаштлари туфайли намоён бўлади”¹⁷⁷. Шу боисдан қиссадаги бош қаҳрамон тадқиқи алоҳида кузатишни тақозо этади.

“Қиссаи Жамшид” асари романик достонлар каби якка қаҳрамон саргузаштидан иборат. Бу ҳолат “ўрта асрлар Марказий Осиё, Европа ва Кавказорти, Сибирь ва Узоқ Шарқ халқлари учун тарихий-типологияк ҳодиса”¹⁷⁸ ҳисобланиб, деярли ўзбек романик достонларининг барчасида (Халқ қиссалари каби – М.Ж.) алоҳида олинган якка қаҳрамонларнинг саргузаштлари ҳикоя қилинади, ҳатто бу достонлар бевосита ана шу қаҳрамонларнинг исмлари, уларнинг фаолияти, саргузаштлари билан номланади.¹⁷⁹ Бироқ бу жиҳат мазкур қиссани романик достонлар таркибига киритиш учун асос бўла олмайди. Гарчанд фольклоршунос олимлар В.Жирмунский ва Ҳ.Зарифов “халқ китоблари” ва “халқ романлари”ни умумлаштириб “романик достонлар” деб номлаган бўлса-да¹⁸⁰, кейинги

Ўзбек тили ва адабиёти, 1996. №6. – Б. 53–59; Хўжаев Т. Хизр образи ва унинг классик шеърятдаги талқини // Ўзбек тили ва адабиёти, 1991. №2. – Б. 3–8; Хўжаев Т. Нух образининг поэтик талқинлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1995. №1. – Б. 24–29.

¹⁷⁷ Мирзаева С. Ўзбек халқ романик достонлари поэтикаси. Филол. фан. докт. дисс.. – Тошкент, 2004. – Б. 107.

¹⁷⁸ Фрай Р. Наследие Ирана. – Москва: Наука, 1972. – С. 58–61.

¹⁷⁹ Мирзаева С. Қўрсатилган асар. – Б. 107.

¹⁸⁰ Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – Москва: Политиздат, 1947. – С. 132–164.

пайтларда қилинган тадқиқотларда ҳар қандай халқ китоблари романик достонлар бўла олмаслиги изоҳланган. Чунончи, “романик достонлар қаҳрамонлари мифология билан бевосита ворисийлик асосида эмас, балки билвосита ворисийликка эга. Агар романик достонлар қаҳрамонлари мифология билан бевосита алоқадор бўлсалар, улар кучли, жасур ва эл-юрт бахти учун курашувчи оддий инсонлар эмас, балки ҳаётда у ёки бу нарсанинг илк кашфиётчиси ёки бошловчиси бўлган демиурглар (маданий қаҳрамонлар) сифатида талқин этилган бўлур эдилар”¹⁸¹.

Кўринадики, романик достон қаҳрамонлари қанчалар куч-қудрат соҳиби бўлишмасин, улар оддий халқ вакиллари, яъни башарият эришган маданият меваларидан баҳраманд бўлган, барқарор ва ривожланган ижтимоий тузумда эл-юрт озодлиги, бахти ва фаровонлиги, севимли ёри йўлида баҳодирликлар кўрсатиб, ўз мақсадига етувчи ҳақиқий инсонлардир. “Қиссаи Жамшид”нинг қаҳрамонлари эса ҳақиқий демиург қаҳрамонлардир. Чунки, қиссада оламдаги кўпгина кашфиётларнинг пайдо бўлиши, касб-хунарларга асос солиниши Жамшид ва унинг аجدодлари номи билан боғланади.

Асарда асосий сюжет воқеалари бошланмасидан аввал Жамшиднинг ота-боболари таърифи ривоятмуз тарзда келтириб, биринчидан, қаҳрамоннинг шажараси тасвирланади, иккинчидан, ушбу ривоятларни келтириш орқали китобхонга бош қаҳрамоннинг оддий инсон эмаслиги, ундан асар давомида буюк ишлар кутиш мумкинлиги уқтирилади. Учинчидан, ушбу қисса бевосита “Шоҳнома” таъсирида яратилганлиги боис Фирдавсий асаридаги анъанавий сюжет воқеалари тизими ушбу қиссада ҳам сақланиб қолган. Қиссада бу каби қаҳрамонлар таърифлари Каюмарс, Таҳмурас, Ҳушанг каби Жамшиднинг ҳар бир аждоди ҳақида берилган. Баъзи лавҳалар эса айнан “Шоҳнома”дагидек келтирилган.

Қиссада баъзи қаҳрамонлар тасвири анъанавий тарзда, ўзгаришсиз сақланиб қолган. Бироқ қиссанавис бош қаҳрамоннинг насаби ҳақидаги

¹⁸¹ Мирзаева С. Кўрсатилган асар. – Б. 115.

ривоятлар тафсилида “Шоҳнома” билангина кифояланмасдан, бошқа манбалардаги маълумотларни ҳам келтиради. Хусусан, асар бошланмасидаги яна бир ривоятда Жамшиднинг шажараси Нух аллайҳиссаломга бориб тақалади. Даставвал, қиссанавис Нух пайғамбар ҳақидаги бир неча ривоятларни келтиради. Ушбу ривоятларда Нух пайғамбар ва унинг ўғиллари билан боғлиқ воқеалар тасвирланади. Сўнг насаб ҳақида сўз юритиб, Жамшидни Нух пайғамбарнинг авлоди сифатида талқин этади. Демак, муаллиф анъанавий Жамшид образини яратишда кўпгина тарихий-афсонавий манбалардан ижодий фойдаланган. “Шоҳнома”да шоҳлар тарихи ва асосий сюжет воқеалари Каюмарс томонидан подшоҳликка асос солиниши билан бошланса, “Қиссаи Жамшид”да ушбу анъана сақланиб қолингани ҳолда яна бошқа ривоятлар асосида тўлдирилади.

Халқ қиссасида Жамшид образининг ўзига хос талқини оғзаки ва ёзма вариантларни қиёслаш орқали кузатилди.

1. “Қиссаи Жамшид”нинг ёзма вариантыда бош қаҳрамон талқини. Қиссада Жамшид образи ниҳоятда ўзига хос тарзда тасвирланган. Мазкур образ “Қиссаи Жамшид”га анъанавий образ сифатида кўчган бўлса-да, асарда унинг мутлақо янги қирралари намоён бўлган. Жамшид образи қиссада бир томондан, бунёдкор, адолатли ва элпарвар шоҳ, иккинчи томондан, қилган кашфиётларидан мағрурланиб, такаббурликка берилган шахс сифатида анъанавий қиёфасини йўқотмайди. Шу билан бирга Жамшиднинг хислатлари воқеалар ривожидавомида шаклланиб, характерининг янги қирралари намоён бўлиб боради. Масалан, Жамшид дастлаб подшоҳлик тахтига ўтирганида ёш ва ғўр бўлади. Шу сабабли тахт ва ҳукмдорлик масъулиятини ҳис қилмайди, айш-ишратга берилиб кетади. Юртнинг катталари *“бу кичик бола бирла юрт тутиб бўлмас. Жамшид сафар қилсун ва гурбат ихтиёр қилсун. Меҳнат ва машаққат ўтида куйсун. Давлатнинг қадрини билсун ва мусофир бўлсун. Агар бахти толеъ бўлса, худо берса, кейин подшоҳ қилсак бўлур”*, деб уни шаҳардан ҳайдаб, ўрнига акаси Қаҳрамонни подшоҳ қилишади. Демак, қиссада “ҳаёт аччиқ-чучукларини

тотмаган, билим ва ҳаётий тажрибага эга бўлмаган шахс давлатни бошқара олмайди”¹⁸², деган ғоя илгари сурилади. Шу билан бирга мазкур лавҳа воқеалар ривожини ҳаракатга келтиради.

Шундан кейин Жамшиднинг ҳаётида машаққатлар ва зиддиятлар бошланади. Мусофирчиликда яшаб, кўп уқубатлар тортади. У аввал Балхда яшайди, сўнг Туронзаминга боради. Бир куни кўчада унга қиморбоз дуч келади ва унинг Таҳмурас девбанднинг ўғли эканлигини билиб, ўзи билан олиб кетади. Жамшид ундан қимор ўйнашни ўрганади ва моҳир қиморбозга айланади. Шу лавҳадан Жамшиднинг қиморбоз сифатидаги янги қиёфаси намоён бўлади. У қиморбозлар орасида “Мирзо Жамшид” номи билан машҳур бўлади. Бироқ “Қиморбоз Жамшид” қиёфаси бошқа асарлардаги анъанавий образ подшоҳ Жамшидга хос эмас. Яъни Жамшиднинг қиморбозлик хусусияти фақатгина халқ қиссасида ёритилган. Эҳтимол, бу лавҳа айтувчи томонидан йўл-йўлакай киритилгандир. Шундай бўлса-да, ушбу “янгилик” қиссанинг бадиий савиясини туширмайди, аксинча, воқеалар ривожининг қизиқарли тус олишига йўналтиради. Бизнингча, қиссага киритилган ана шу лавҳа асосида ҳозирги кунгача қимор давраларида Жамшид номининг тилга олиниши ёки қиморбозларнинг “Ё Жамшид”, “Мени қўлиммас, Жамшиднинг қўли” деб нард ташлаши мазкур қисса таъсирида пайдо бўлган.

Қисса воқеалари давомида асарга янги образ – Лайливаш киритилган. Қиссанавис томонидан қўшилган мазкур образнинг қиссадаги иштироки бир томондан, воқеаларнинг қизиқарли ривожланишини таъминласа, иккинчи томондан эса бош қаҳрамон Жамшид қиёфасининг янги қирраларини очишга хизмат қилади. Бундан ташқари, ушбу образ орқали сюжетда янги “Жамшид ва Лайливаш” зиддияти пайдо бўладики, бу бевосита воқеалар ривожига кутилмаган лавҳалар юзага келиши учун замин тайёрлайди.

¹⁸²Ҳомидий Ҳ. Фирдавсий ва ўзбек адабиёти. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2012. – Б. 69.

Жамшид тахтга ўтиргач, жуда кўп кашфиётлар қилади. Қиссада бош қаҳрамоннинг яратувчанлик хусусиятлари батафсил келтирилган. *“Ул фикри дақиқ ва ҳаёли амиқ бирла оломи ҳарб тайёр этти, мисли дубулға, совут ва ҳафтон ва жами ҳарбадин: шамиш камон ва тир ва табар ва карнай ул бунёд этти. Олам ичида нечанд шаҳарларни ва қалъаларни ул пайдо қилди. Боргоҳи сароҳзарда, чодирӣ шомӣналарни ул ораста қилди. Кондин олтулар ул чиқорди. Дарёдин дур ва худ ва анбар ул олди. Хушбӯй нимарсалардин мисли мушк ва гулобо фур олам аро ул ёйди. Дарёда кишти бирла юрмаклик ҳам анинг санъатидур. Пахтани торимоқ, иф йигирмоқ ва либос этуб киймоқни ҳам ул таълим берди”*.

Жамшиднинг ушбу бунёдкорлик ғазилати энг қадимги манбаларда, масалан, “Авесто”да ҳам зикр этилган. Бадий асар сифатида қиссадаги Жамшиднинг кашфиётлари “Шоҳнома”даги Жамшид ғазилига ҳам айнан монанддир. Чунки Фирдавсий ўқувчи диққатини кўпроқ Жамшиднинг ана шу хайрли ишларига қаратади. “Қиссаи Жамшид”да ҳам қаҳрамоннинг анъанавий образга хос бўлган ана шу сифатлари, хайрли ва бунёдкорлик ишлари ҳақидаги лавҳалар бойитилган, ғазилатлари турли лавҳалар мисолида янада ривожлантирилган. Бинобарин, қиссада Жамшиднинг уч мингдан ортиқ кашфиётлар қилгани қайд этилган. Демак, Жамшидга хос бўлган, кейинчалик анъанавий сюжетнинг бир қисмига айланган ушбу кашфиётчилик мотиви “Қиссаи Жамшид”да қаҳрамоннинг ижобий хусусиятларини янада бўрттириш ва халқ орасида мадҳ этиш мақсадида анча кенгайтирилади. Чунки қаҳрамонларнинг бундай бунёдкорлик ишлари ҳамма даврларда ҳам халқ томонидан қадрланган.

Жамшид бир қатор кашфиётлар қилгач, Рум подшоҳига унга итоат қилишини сўраб хат ёзади. Подшоҳи Рум унинг таклифини рад этади. Бироқ мамлакатда Жамшидга тенг келадиган паҳлавон топилмагач, Хитой подшоҳининг ўғли Баҳроми Хитойининг отасига мактуб ёзиб, қанча ваъдалар бериб, уни Румга чақиртиради. Шу ўринда қиссага яна бир анъанавий образ Баҳром кириб келади.

Баҳром образи нафақат Шарқ халқлари адабиётида, балки ўзбек мумтоз адабиётида ҳам анъанавий образ сифатида машҳурдир. Баҳромнинг алп келбатли баҳодир эканлиги, моҳир мерганлиги, уddaбурон ва адолатпарварлиги ҳақидаги афсона ва ривоятлар эл орасида кенг тарқалган. Баҳром ҳақидаги дастлабки маълумотлар “Авесто”да битилган. “Авесто”да унинг номи “Вирисрағна”, паҳлавийда тилида “Вараҳрон” деб зикр этилиб, бекиёс куч-қудрат эгаси, маздопарастлик динидаги муҳим ва буюк илоҳлардан бири, ғолиблик маъбуди эканлиги ¹⁸³ зикр қилинган. “Авесто”нинг “Баҳром-Яшт” алқовида қудратли подшоҳ Баҳром ҳукмронлик қилган даврда мамлакатда тинчлик ва осойишталик барқарор бўлганлиги, бало-қазолар эл-юртга йўламай, одамлар уни дуо қилиб яшаганлиги, душман жанг аравасида байроғини ҳилпиратиб келиб, тажовуз қилишга юраги бетлай олмаслиги тасвирланади¹⁸⁴.

Баҳром образи забардаст паҳлавон, моҳир овчи ва адолатпарвар шох тимсолида ўзбек адабиётига ҳам кириб келган ва анъанавий образга айланган. Натижада Баҳром бош қаҳрамон қилиб олинган “Шоҳ Баҳром ва Дилором”, “Баҳром ва Гуландом”, “Қиссаи шаҳзода Баҳром ва маликаи Гуландом” каби халқ қиссалари ҳам вужудга келган. Шунингдек, тадқиқот объектимиз бўлган “Қиссаи Жамшид”га ҳам анъанавий Баҳром образи ёрдамчи персонаж сифатида мавжуд ва бу образ Жамшиднинг кейинги саргузаштларида ўзига хос ўринга эга.

Рум подшоҳи Хунхор амир-умароларидан Баҳромнинг баҳодирлиги довуғини эшитиб, унга катта ишонч билдиради. Ҳаттоки, сеvimли қизи Маликаи Зебоҳусни ва подшоҳлигининг ярмини инъом этишга ваъда беради. Демак, Баҳромнинг паҳлавонлиги, тенги йўқ куч-қудрати ўша пайтларда Хитойдан Румгача овоза бўлиб, етти иқлимгача етган. Бу пайтда Баҳроми Хитойи шикорга кетган эди. Шикордан чорлатиб келади. Баҳром воқеадан хабардор бўлиб, Жамшидга қарши чиқишга норози бўлади.

¹⁸³“Авесто” тарихий-адабий ёдгорлик. Таржимон: А.Маҳкам. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 333.

¹⁸⁴ Бобоев Ҳ., Дўстжонов Т., Ҳасанов С. “Авесто”– шарқ халқларининг бебаҳо ёдгорлиги. – Тошкент: 2004. – Б. 67.

“Жамшид деган андоғ хушхўй ва хушрўй ва хушмашраб подшоҳ эрмишки, ҳар қандоғ киши анинг бирла бир лаҳза хамнишин бўлса, суҳбатидин ҳаргиз умидин узолмас эрмиш. Мен ҳам дахи Жамшидга навкар бўлуб хизмат қилай десам, сен анга ёғий бўлуб, жанг қил дейдурсан. Менга Рум подшоҳининг қизини ва давлатини кераги йўқ, яхши эрнинг хизматида бўлуб турадурман” дейди. Баҳром Жамшиднинг хушфеъл, адолатли подшоҳ эканлигини ва у ҳақдаги яхши таърифларни эшитиб, унга ғойибона меҳри тушиб юрган бўлади. Шу сабабли бундай инсонга қарши жангга боришни хоҳламайди.

Қиссанавис Баҳром образини қиссага олиб кириш орқали, биринчидан, Баҳромнинг Жамшид ҳақидаги мактови билан бош қаҳрамоннинг яна бир қанча ижобий хислатларини эслатиб ўтади; Баҳром тилидан Жамшидни кўкка кўтариб мактайди, фазилатларини бўрттириб кўрсатади, уни халқ суйган қаҳрамонга тенглаштиради. Иккинчидан, подшоҳ Хунхор куръа солдирганда, яъни фол очтирганда, фақат Баҳром Жамшидга тенг келиши мумкинлиги аён бўлади. Баҳромнинг баҳодирлиги кўпгина асарларда мадҳ этилган, тилларда дoston бўлган. Қиссанавис Жамшидга фақатгина Баҳром бас кела олишини таъкидлаш орқали ўқувчига Жамшиднинг ҳам куч-қудратда, паҳлавонликда бекиёс эканлигини уқтириб ўтади.

Баҳроми Хитойи ўзи хоҳламаса-да, отасининг буйруғи билан олтмиш минг лашкар олиб, Румга равона бўлади. Жамшид Баҳроми Хитойининг келиш хабарини эшитиб, ўзининг тўрт минг лашкари билан уни олдини тўсиш учун йўлга чиқади. Улар дарёда тўқнашадилар. Жамшид кўрсаки, Баҳром *“паҳлавони забардаст, олтмиш минг лашкар, ҳар қайсиси бир аждарҳои ҳафтсарки, жанг қилиб олурни иложи йўқ”*. Шунда Жамшиднинг анъанавий образга хос бўлмаган яна бир хислати намоён бўлади. Жамшид бир сиқим туфроқ олиб исмиёт ўқийди. Бир қора бўрон пайдо бўлади ва кемаларни кемаларга уриштириб, пора-пора қилади.

Ўзбек фольклорида афсун-дуоларнинг ўз ўрни бор. Афсун-дуолар халқ маънавий-маиший ҳаётининг ажралмас қисми сифатида жуда қадим замонларда вужудга келган. “Чунки кишилар ўзларининг турли-туман

касалликлардан, офат-фалокатлардан, зиён-заҳматлардан, ўғри ва кароқчилардан, йиртқич ва даррандалардан сақлаш керак бўлганида”¹⁸⁵ ана шу афсунлардан фойдаланган. Табиийки, бу хусусият “халқ китоби” “Қиссаи Жамшид”га ҳам кўчган.

Қиссада Жамшиднинг афсун-дуога, яъни иддачиликка усталиги ғоятда асосли ва таъсирчан тасвирланган. Қаҳрамон оғир вазиятларга тушиб қолганида, муаммони ҳал этиш учун афсундан фойдаланади. *“Аммо подшоҳ Жамшид иддачиликқа устакор эрди. Ҳар нечук бўлса жон қутқармоқ керак деб икки чангалига туфроқ олиб исмиёт ўқуб таишлади, эрса, бир қаро бўрон пайдо бўлди. Кемани кемага уруб, пора-пора қилди. Жамшиднинг тўрт минг лашқари Баҳромнинг олмиш минг лашқари ҳар икки лашқар ул дарёда халок бўлдилар. Подшоҳи Жамшид бир тахта порада қолди. Ул тарафдин Баҳром ҳам бир тахта порада қолди”*.

Бундай сеҳр-жоду усули фантастик эртакларга хос бўлган мотив ҳисобланади. Эртакларда мушкул аҳволга тушиб қолган қаҳрамонлар бир қанча сеҳрли унсурлар, воситалар орқали вазиятдан чиқади. Булар ҳар хил сеҳрли жисмлар, масалан, пат, қил, ёл; олма, таёқ, сув ёки дуо ва исмиётлар бўлиши мумкин. Демак, ушбу лавҳа қиссага эртаклардан ўтиб қолган. Чунки бундай ҳолат жангнома типигаги қиссалар учун ётдир. Одатда жангнома дostonларида қаҳрамоннинг душман билан тўқнашуви жанг ва курашиш саҳналари орқали намоён бўлади. Бундай вазиятларда қаҳрамоннинг ақл билан иш кўриши ёки ҳийладан фойдаланиши романик, яъни ишқий саргузашт дostonларга хос энг оммавий мотивдир.

Гарчанд жангнома типигаги мазкур қиссада бош қаҳрамон айрим ҳолатларда душман чангалидан жанг билан эмас, идда-афсун билан қутулса-да, бу хусусият Жамшиднинг жасурлигига путур етказмайди. Ушбу хислат Жамшид образининг яна бир ўзига хос жиҳатини таъминлайди. Шунингдек, ўқувчида қиссага нисбатан янада қизиқиш ҳамда воқеалар ривожига ишонч

¹⁸⁵ Мирзаева С.Р. Ўзбек халқ афсун-дуоларининг жанр хусусияти ва бадиияти. Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 1993. – Б. 11.

туйғусини оширади. Чунки Жамшид тўрт минг лашкари билан Баҳромнинг олтмиш минг лашкарини жанг қилиб енгиши мантиққа тўғри келмасди. Жанг қилиб енгилди ёки қочиб кетди, дейиш ҳам қаҳрамон номига номуносиб бўларди. Шу сабабли гўянда Жамшидга сеҳргарлик хислатини юктиради. Муаллиф айтувчилик ҳуқуқидан ижодий фойдаланиб, анъанавий образнинг янги бир қиррасини очади.

Баҳром ва Жамшид ҳар қайсиси алоҳида тахта устида Румга етиб боришади. Уларни тантанавор кутиб олишади. Аммо Жамшид ўзининг кимлигини яшириб, *“Жамшид эканим билса муқаррар мани ўлдирадур, эмди не илож этгайман, аммо худога таваккал қилиб, бир иш қилай, шояд ажалим тўлмагон бўлса, бир корга келур”*, деб яна ҳийла ишлатади ва “Баҳроми Хитойининг навкари Носири Хитойиман” дейди. Баҳром лашкарлари орасида бундай паҳлавон, алп келбатли Носир исмли киши йўқлигини билса-да, шундай навкарининг борлиги унинг обрўсини оширганлиги сабабли индамайди. Лекин Жамшиднинг кийган либоси лашкарларга хос эмаслиги, айниқса, куч қудрати Баҳромдан юз чандон зиёда эканлиги кўриниб турарди.

Хунхор шоҳ Баҳромни синаш мақсадида Жамшиднинг бобоси Каюмарс одамнинг ёйини олдириб келтиради ва *“Баҳром шул ёйни беажабона тортса, Жамшид бирла баробар жанг келур. Балки ғолиблиқ қилур. Агар Баҳром бу ёйни тортолмаса, жанг қилолмас”*, деб ҳукм қилади.

Баҳром ёйни қўлига олиб, *“бошини титратиб ёйнинг ичига кирди. Ўқни тушқорғунча бўлмай, бардош қилолмай, ёйни орқасига ёндурди. Аммо бор аъзоси ҳаракатга келди”*. Жамшид эса бобосининг ёйни қўлига олиб, кўзига суртади ва бемалол кўтаради. Шунда подшоҳ Хунхор ва унинг вазирлари бу паҳлавон Баҳроми Хитойининг навкари эмас, Жамшид эканлигини сезишади. Шу ўринда ноқил ёй кўтариш лавҳаси орқали қиссага ўзбекона руҳни ҳам сингдириб юборган. Биламизки, ўзбек миллий достони “Алпомиш”да ҳам ёй кўтариш саҳнаси мавжуд. Ушбу лавҳа ... қадимда

скифларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги мифлар таъсирида эпосга кўчган¹⁸⁶. Бу сахна Алпомишнинг нақадар алп келбатли ва баҳодир эканлигини кўрсатади. Жамшиднинг баҳодирлиги ҳам ана шу ёй кўтариш сахнасида намоён бўлади.

Қиссада жанг лавҳалари ҳам ўта ҳароратли тасвирланган. Жамшиднинг душмани Хунхор филнинг устига минора ўрнатиб, унга тахти равон беркитади. Ўзи тахти равонда қарор топади. Ушбу жанг тасвирлари кўпроқ ҳинд эпоси “Рамаяна” ва “Маҳабҳорат”даги жангларга ўхшаб кетади. Ҳинд эпосларида қаҳрамонларнинг фил устида камон билан жанг олиб боришгани қайд этилган. Ўзбек миллий эпосларида эса от устида қилич билан жанг қилиш сахнаси оммавийдир. Кўринадики, ўзбекча жангга хос бўлмаган мазкур лавҳа адабий таъсир натижасида ўзлашган.

Жанг давомида Жамшиднинг моҳир камонандоз эканлиги намоён бўлади. Бобосининг ёйидан отган битта ўқи барча тўсиқларни ёриб ўтади, Хунхорнинг лашкарини даҳшатга солади. Ҳукамолар “*Жамшид шоҳи камон дейдурлар*”, унга бас келиб бўлмайди, деб кўрқашади. Лекин Хунхорнинг лашкарлари сон-саноқсиз кўп эканлигини кўрган Жамшид ўзини ожиз ҳис қилади ва дўстларига “олти ой муддатда қайтишини айтиб”, бир сиқим тупроқ олиб исмиёт ўқийди. Шунда “*Қаро бўрони азим пайдо бўлди. Айни кўзига туфроқ кириб, кўз очқоли бўлмади*”. Жамшид эса оломон билан аралашиб кўздан ғойиб бўлади. Гарчи ушбу лавҳа профессор Ҳ.Ҳомидий томонидан “...ҳамроҳларини ўз ҳолига ташлаб ғойиб бўлади. Бу асар ғоявий йўналишига, тадрижий тақомилига мантиқан мос эмас”¹⁸⁷ деб баҳоланса-да, фикримизча, воқеалар ривожини шуни тақозо қиларди. Кейин Жамшид дўстларини жанг майдонида ташлаб қочмаган, уларнинг тақдиридан кўнгли тўқ бўлганлиги учун шунга қарор қилган. Буни Маликаи Зебоҳуснга қилган мурожаатидан англаш мумкин: “*Эй маликаи Зебоҳусн, сиз ўзини жигарбанди, сизни ўлтурмас. Сизни худога топшурдим. Шермастни сизга тобишурдим.*

¹⁸⁶ Акрамов Ғ. Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари // Мифологиянинг айрим эпик жанрлар билан ўзаро муносабати. – Тошкент: Фан, 1981. – Б. 149–157.

¹⁸⁷ Ҳомидий Ҳ. Фирдавсий ва ўзбек адабиёти. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2012. – Б. 78.

Бобом бирла тағомни ўлтурур эрди, мен шуни билиб, бу солус боболар мени тутқали кириб экан. Уларни бандга солдим, дедим. Ушбу сўзим буларга фойда қилур, ўлтурмас, уларни ўлумдин қутқордим. Агар мен қўлга тушсам, мени ўлтурур. Чиқиб кетсам, охир бу юртларга лашкар тортиб келуб, шаҳарни олур, буларни интиқомини мендин олур, деб мендин ийманиб, сизларни ўлтурмас. Худои таолодин тилаб олти ойда мендин кўз тутунглар. Худо буюрса, Туронзамин лашкарини олиб келиб, Румга ғоратлар солғаймен”. Кейинги воқеаларда Жамшид дўсти Шермаст Ҳабашийни дорга осилишдан қутқариб қолади, яъни у фақат ўз жонини сақлаб қолиш учун қочиб кетмайди, шунчаки вазиятни ўзгартириш учун шу усулни қўллайди. Демак, Жамшиднинг сеҳрдан иккинчи марта фойдаланиши юқорида таъкидлаганимиздек, унинг паҳлавонлик сифатларига ва қисса воқеаларининг мантикий изчиллигига путур етказмайди, аксинча, қаҳрамоннинг кейинги саргузаштлари учун йўл очади. Жамшиднинг айёрлик ва уддабуронлик хусусиятлари воқеалар давомида янада яққолроқ кўзга ташланиб боради.

Қиссада Баҳром образининг ҳам паҳлавонлик сифатлари, орияти кучлилиги ва мардлик хислатлари идеаллаштирилган. Чунончи, Рум подшоҳи унинг доврўғини эшитиб, катта умидлар билан қизини ваъда қилиб чақиртиради. Баҳром Хунхор кутган жасоратни жангларда намоён этади. Илк бора у жангда Шермасти Ҳабаший билан олишади ва унга заҳм етказади, “... тушгача жанг қилиб, олти паҳлавони номдорни шаҳид этди, тўқуз паҳлавонга шикаст берди”. Кураги ерга тегмаган машҳур баҳодирлар ҳам унинг қудрати олдида маҳв бўлишади. Яна бир дафъа у Фаррухи Одий билан курашади ва жасорат кўрсатади. Унинг жанговарлик маҳорати, куч-қудрати тилга тушади. Ҳатто, тенги йўқ паҳлавонлар ҳам ундан кўрқишади. Охири жангда эса паҳлавон Қазот томонидан ўлдирилади. Баҳроми Хитойи шу тахлитда ҳалок бўлади.

Қиссадаги Баҳроми Хитойи образи “Шоҳнома”даги ёки “Хамса” дostonларидаги Баҳром саргузаштидан олинган бўлса-да, асарда оригинал

сюжет асосида ўзига хос тарзда талқин қилинган. “Шоҳнома”да унинг Яманда вояга етиши, қаҳрамонликлари, овга меҳр қўйиши, муҳаббати ва отасининг ўлиmidан сўнг тахтга ўтириши тасвирланади. Низомийнинг “Ҳафт пайкар” достонида ҳам ушбу воқеа такрорланган. Кейинги ҳамсанависларнинг дostonларидаги, “Ҳашт биҳишт”, “Сабъаи сайёра”ларда анъанавий Баҳром образи билан боғлиқ воқеалар (бир неча ўринда ўзгартиришлар киритилган бўлса-да – М.Ж.) сақланиб қолади. Аммо “Қиссаи Жамшид”да бошқа асарлардаги каби Баҳромнинг туғилиши, вояга етиши ва тахтга ўтириши ҳақида сўз бормайди. Баҳром билан боғлиқ воқеалар Хунхоршоҳнинг мактуб юбориши билан бошланади. Ўша дамда унинг шикорда эканлиги эса анъанавий Баҳром образи каби овга ўчлигига ишорадир. Шу сабабли қиссадаги баъзи ўринларда анъанавийлик сақланиб қолганлигига гувоҳ бўламиз. У бошқа асарлардаги каби тахтга ўтириб подшоҳлик қилмайди. Баҳром билан боғлиқ воқеалар фақатгина жанг тасвирида келади, холос. Унинг характери, ўй-кечинмалари деярли очилмай қолади. Лекин қиссада унинг қаҳрамонлиги тасвири, жасорати яхши тасвирланган. Шунинг учун у иштирок этган жанг тасвирлари бирмунча кизиқарли ва таъсирчандир.

Қиссада Жамшид образи уддабурон, мулоҳазакор, чапдаст образ сифатида тасвирланади. Қиссагўй бош қаҳрамон сифатларини ёритишда Лайливаш, Шермасти Ҳабаший, Баҳром, Маликаи Дилсўз каби Жамшиднинг атрофидаги ёрдамчи образлардан унумли фойдаланади. Натижада қиссага киритилган ҳар бир янги образ бош қаҳрамоннинг қайсидир хусусияти намоён бўлишини таъминлайди. Қиссада Жамшид мавзуси анча кенгаяди, воқеабандлик асосида яхлит сюжетга айлантирилади. Асарнинг бошидан охиригача Жамшиднинг саргузаштлари, олиб борган жанглари, подшоҳлик фаолияти ҳақида сўз борса-да, қиссада бетакрор жанг сахналари, сарой ва кўшклар таърифи, табиат манзаралари ўта маҳорат билан тасвирланади. Шунингдек, қиссанавис бош қаҳрамоннинг ўй-кечинмалари, руҳий олами,

кўнгил изтиробларини ҳам назардан қочирмайди. Ушбу жиҳат қисса бадииятини янада бойитган.

Энг муҳими, анъанавий Жамшид образи воситасида асарда адолатли шоҳ ва адолатпешалик, кашфиётчилик, уддабуронлик, илм-фанга, касб-хунарга меҳр тарғиб-ташвиқ этилади; эл-юрт ғамида, улусни ўйлаб, тинчлик, халқ фаровонлигини ўйлаб, дўстлик, ҳамжиҳатликда яшаш ғоялари улуғланади; китобхон воқеалар жараёнини кузатар экан, кўплаб ҳаёт сабоқларидан баҳраманд бўлиб, панд-ҳикматлар олади. Муаллифнинг ижодий нияти, кўзлаган бош ғояси ҳам шу.

2. “Жамшид қиссаси”нинг оғзаки вариантыда бош қаҳрамон сиймоси. Маълумки, қиссалар оғиздан оғизга ўтиб, авлодлар алмашинуви давомида бадиий жиҳатдан сайқалланиб, халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётнинг уйғунлашуви натижасида китоб ҳолида бизгача етиб келган. Қиссаларда матннинг назм ва наср аралаш ҳолатда келиши табиий. Аммо баъзан қиссаларнинг оғзаки варианты фақат насрдан иборат бўлиши ҳам мумкин.

Қиссаларнинг оғзаки вариантларининг пайдо бўлиши, ўша даврдаги хат-саводи бўлмаган одамлар учун айтиш муддао бўлган. Бундан ташқари, халқ орасида эртақчилар, дoston аytувчи бахшилар, қиссахонлар, ровийлар ҳам бўлганки, улар ҳам маълум даражада оғзаки ижод намуналарининг сақланиб қолинишига ҳисса қўшганлар. Чунончи, кўпгина қиссаларнинг оғзаки вариантлари ҳам яратилиб, ҳозирга қадар етиб келгани бунинг исботидир.

Қиссаларнинг халқ орасида оммалашishiда, одамларга етиб боришида қиссахонларнинг ўрни катта бўлган. “Ўтмишда эпик асарларни халққа етказувчилар қаторида қиссахонлар машҳур бўлган. Қиссахонлар халқ дostonларининг қайта ишланган нусхаларини, қизиқарли таржима ҳикояларни, классик адабиёт намуналаридан “фольклорлаштирилган” вариантларини, турли хил жангномаларни чойхоналарда, ҳар хил йиғинларда

ёдаки ёки қўлёзма ва босма матн асосида ўзларига хос оҳангда ўқиганлар”¹⁸⁸. Фольклоршунос олимлар ана шундай ровийлар томонидан айтилган қиссаларни ёзиб олиб, магнит тасмаларига муҳрлашган. Ушбу захира Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтининг “Фольклор архиви”да сақланади. Мазкур архивда “Жамшид эртаги” ва “Жамшид қиссаси” номли икки хил халқ нусхаси ҳам мавжуд. Қиссанинг икки намунаси ҳам бир айтувчи томонидан, Тожикистон Республикаси Қўрғонтепа вилояти, Ёввон туманида яшовчи Тангиров Холбой акадан “Жамшид эртаги”¹⁸⁹ 1974 йилда, “Жамшид қиссаси”¹⁹⁰ 1977 йил 15 июнда ёзиб олинган.

“Жамшид эртаги” саккиз қисмдан иборат, бироқ уларнинг бешинчи ва олтинчи қисмлари йўқолган. Тўртинчи қисм охири Равшан ва Равшанак, Шермат Шевашийларни қўлга тушгани воқеаси билан тугаб, еттинчи қисм Бодрафторнинг Жамшидни янтоқчи чолнинг уйидан топганлиги воқеаси билан бошланади. Ушбу вариантнинг охири Маликаи Дилсўзни Хўжа Афрўз савдогар қиёфасида Жамшид ва Бодрафторни Партанги Зангининг қўлидан қутқариши билан тугайди. Мазкур нусхада воқеа мантиқан яқунланмаса-да, эртакларга хос “ҳамма мурод-мақсадига етибди” жумласи билан тугалланади. 1977 йилда ёзиб олинган “Жамшид қиссаси”даги воқеалар ривожини нисбатан узоқроқ давом этади. Хусусан, унда воқеаларнинг ечими мавжуд. Биринчи тасмада эса Хунхор, Лайливаш билан боғлиқ зиддиятлар ўз ечимини топмаган. Бизнингча, унинг эртак деб номланишида ҳам англашилмовчилик бор. Чунки асарда эртакларга хос бошланма “Бир бор экан, бир йўқ экан” бошланмаси учрамайди. Иккинчидан, мазкур вариант иккинчи маротаба “қисса” номи билан қайта ёзиб олинган нусха билан сўзма-сўз бир хил. Шу сабабли, мазкур №74 магнит тасмани “Жамшид қиссаси”нинг номукаммал шакли дейиш тўғрироқ бўлади.

¹⁸⁸ Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – Б. 192.

¹⁸⁹ Жамшид эртаги. Айтувчи: Х.Тангиров. ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти Фольклор архиви. Магнит тасма. Инв. №84. 1974.

¹⁹⁰ Жамшид қиссаси. Айтувчи: Х.Тангиров. ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти Фольклор архиви. Магнит тасма. Инв. №102. 1977.

Оғзаки қиссанинг дастлабки намунаси тўлиқ бўлмаганлиги сабабли, иккинчи 1977 йил ёзиб олинган “Жамшид қиссаси”ни таҳлилга тортишни лозим кўрдик. Қисса воқеалари шундай бошланади. Рум шаҳрида Нух пайғамбар подшолик қилиб ўтгач, унинг авлоди Хушанг, Душанг, Пушанг, Алп Фаришта, Довуд Тамруз шоҳлик қилиб, оламдан ўтишади. Кузатганимиздек, қиссанинг бошланиши анъанавий сюжетдаги каби, фақат подшоҳларнинг номланишида фарқ бор.

Жамшиднинг оғзаки қиссаси ёзма вариантидан бирмунча фарқ қилади. Ёзма қиссада Таҳмураснинг ўғли иккита бўлганлиги, каттасининг исми Қахрамон, кичик ўғлининг исми Жамшид эканлиги баён қилинса, оғзаки вариантда Жамшиднинг ака-укаси йўқлиги айтилади. Ҳар икки вариантда ҳам подшоҳнинг ўз фарзандини синаш лавҳаси мавжуд. Ёзма манбада тасвирланишича, бир куни шоҳ Таҳмурас икки ўғли ўйнаб ўтирганида кичигига қараб тикилиб қолади. Шунда онаси “– *Эй подшоҳ, бу ўғлунгизда нима сир кўрдунгиз? – деди. Шоҳ Таҳмурас девбанд айдик, – Бирмунча қўғурчоқ ва бирмунча ошўқ ва ўз холига яраша ўқ-соғдоқ, найза ва қилич олиб келинглар. Мен бу ўғлумни синаб ва озмоиш қилиб, боқай, деди*”¹⁹¹. Буларнинг барчасини тайёр қилишади. Шунда Жамшид бориб “*қўғирчоқларни ташлаб, они ошўқларни олиб, сандўққа суқуб бир фасл ўйнади. Андин ўқ, соғдоқ, найза ва қилични олиб, белига боғлади.*” Шоҳ Таҳмурас Жамшиднинг ҳаракатларини кузатиб, унда подшоҳликка хос белгиларни кўради ва ўз ўрнига подшоҳ қилишини васият қилади. Таҳмурас вафот этгач, ўрнига Жамшид подшоҳ бўлади.

Оғзаки вариантда Довуд Тамруз бир неча йил подшоҳлик қилади. Бирок фарзанди, борми-йўқми билмайди. Шунда хотинини чақириб, “*Эй хотин, бизнинг рўзгор қилгонимизга бир неча йил бўлди. Бизда фарзанд борми, йўқми?*”– дейди. Хотини уларни Жамшид деган ўғли бор эканлигини, айтиш вақтда етти ёшдалигини, ҳар куни қирқ, қирқ беш жўраси билан тоққа чиқиб, қамишдан от қилиб чопиб келишини айтади. Довуд Тамруз Жамшидни олиб

¹⁹¹ Жангномаи подшоҳ Жамшид. Тошбосма. Инв.№118. – Б. 5.

келтириб, *“ўзимдан бўлганми, ўйнашдан бўлганми”* деб синамоқчи бўлади. Жамшиднинг йўлига чиройли безатилган кўғирчоқ билан бобоси Нух пайғамбардан қолган саричой (ёй)ни кўяди. Жамшид келиб, буларни кўради ва отасининг синамоқчи эканлигини билади. Кўғирчоқни синдириб ташлаб, *“Ҳазрати Нух пайғамбардан қолган саричойни олиб, бир тол ўқни солиб тортти. У боши бу бошига жипс тегди. Ҳар бошидан гуриллаб ўт чиқаверди. Ош пишириб, гўшт пишириб тортиб, тўхтатиб жойига қўйиб”* отасининг олдига кириб борди. Довуд Тамруз Жамшидни ўзининг ўғли эканлигини билиб, оқсоқол ақибирларини чакиради. Мен ўлсам, ўрнимга кимни подшоҳ қиласизлар, деб сўрайди. Улар Жамшидни подшоҳ қилишини айтишади. Шунда Довуд Тамруз ундай бўлса, ўлмасимдан ўзим подшоҳ қилай, деб етти ёшли ўғлини тахтга ўтказади.

Кузатганимиздек, ҳар иккала вариантда ҳам Жамшидни синаш лавҳаси мавжуд. Ушбу синов мотиви асосан эртақларга хос бўлиб, аксарият достонларга ҳам кўчган. Масалан, “Алпомиш” достонида Ҳакимбек ҳам синов жараёнида бобоси Алпинбийдан қолган, ўн тўрт ботмон биричдан бўлган парли ёйини кўтаради. Шу пайти Ҳакимбек етти ёшда бўлади. Оғзаки вариантдаги Жамшиднинг ҳам етти ёшида бобосидан қолган ёйни тортиб синовдан ўтиши жараёнлари ўзбек халқ достонлари сюжетларини эслатади.

Қиссанинг ёзма нусхалари 1821 йилдан 1916 йилгача амалга оширилган. Оғзаки варианты эса 1974 ва 1977 йилларда ёзиб олинган. Асарнинг дастлабки ёзма нусхасида Жамшидни синаш мотиви бошқачароқ тасвирланган: отаси кўғурчоқ, ошиқ, ўқ-соғдоқ, қилич каби қурол воситалари орқали унда ҳарбий аслаҳага, давлатни бошқаришга қизиқиши бор-йўқлигини аниқлайди. “Нух пайғамбарнинг ёйи”ни кўтариш лавҳаси қиссага кейинроқ, Хунхор томонидан Баҳромни синаш лавҳасида киритилган. Оғзаки вариантда эса асарнинг бошидаёқ Довуд Тамруз етти ёшли Жамшидга бобоси Нух пайғамбардан қолган ёйни кўтартириб, асли ўзининг насли эканлигини аниқлайди. Демак, ўзбек халқ достони “Алпомиш”га хос бўлган “етти ёшли боланинг бобосидан қолган ёйни кўтариши” лавҳаси қиссанинг

кейинчалик оғиздан оғизга ўтиб сайқалланиши жараёнида қўшилган. Келтирилган ушбу синов мотиви орқали қисса қаҳрамонининг шунчаки жасурлиги эмас, унинг куч-қудрати беқиёслигини тушуниб етилади ва воқеа давомида ундан “катта натижалар” кутилади.

“Мирзо Жамшид” номининг юзага келиши ҳам вариантларда турлича рўй беради. Масалан, оғзаки вариантда Жамшид даставвал қиморбозларга чой ташувчи сифатида ёлланади ва чаққонлиги, меҳнатсеварлиги, уддабуронлиги тилга тушиб, “сен Жамшид эмас экансан, мирзоларга чой куйгич, Мирзо Жамшид экансан” деб мақталади. Натижада Мирзо Жамшид номини олади. Ёзма вариантда эса “Туронзаминга борган Жамшид ўз номини беркитиб, ўзига Мирзо Жамшид от қўйди”, дейилади.

Ёзма вариантда Жамшид буюк кашфиётларни амалга оширгач, Рум подшоҳига “менга бўйсунсин” мазмунида хат ёзади. Жамшид асли Каён шаҳридан бўлади. Демак, у Хунхордан “отасининг юрти”ни талаб қилмайди, шунчаки, уларга тобе бўлишини хоҳлайди. Бу жиҳатдан олиб қараганда, қиссанинг оғзаки ва ёзма вариантыда икки хил ғоянинг ривожланишини кузатамиз. Биринчиси, оғзаки вариантда Жамшид отасининг тахтини, ўз меросини қайтариб олиш учун ҳаракат қилади. Иккинчиси, ёзма вариантда эса Жамшиднинг даставвал ибратли жиҳатлари алоҳида қайд этилиб, ҳукамолар томонидан “подшоҳ Жамшид Машрикдин Мағрибға, Ямандин Ёсарға, Жобалақодин Жобаласоғача, етти иқлимға подшоҳ” бўлиши ва шунга муносиб эканлиги таъкидланиб, ана шу мақсадда, яъни адолатли подшоҳ ҳукмронлигидаги марказлашган давлат барпо этиш ғояси остида ҳаракат қилади. Демак, дастлаб ёзма вариантда тасвирланган асарнинг ғоявий, тасвирий, ҳажмий жиҳатдан кенглиги оғзаки вариантда анча торайган. Агар давр нуқтаи назаридан олиб қарасак, “қисса яшаган давр учун” марказлашган давлат куриш ғоясидан кўра мустақиллик, ўз юртига эгалик қилиш ғояси энг долзарб ҳисобланган.

Қиссада халқ оғзаки ижодининг турли жанрлари уйғунлашиб кетган. Масалан, қийин вазиятда Жамшид қора бўрон ҳосил қилиб, одамлар орасида

“ғойиб” бўлгач, бир чойхоначига дуч келади. Унга ўзини савдогар, деб таништириб, чойхоначи билан кийим-бошларини алмаштиради. Чойхоначи кийимида ўтирган Жамшидни дўстимиз, деб ўйлаган овчилар унга овлаб келган ўлжаларини бериб, кабоб қилишни буюради. Ўзлари чарчаб ухлаб қолади. Жамшид кабоб пишганидан сўнг очликка чидолмай ҳаммасини еб кўяди. Кабобнинг ўрнига сихга эшакнинг тезагини териб чиқади. Ўзи эса қочиб кетади. Жангнома дoston қахрамони характериға мос келмайдиган ушбу лавҳа бизнингча дoston сюжетиға бемақсад киритилган. Бундай хийла-найранг асосида иш кўриш ҳам асосан эртак қахрамонлари учун хосдир. Оғзаки вариантдаги “Жамшид қиссаси”нинг воқеалари айнан сўзма-сўз такрорланган “Жамшид эртаги” деб номланувчи иккинчи магнит тасманинг мавжудлиги фикримизни асослайди. Чунончи “ўзбек сеҳрли-фантастик эртаклари ўз сюжетлари билан халқ дostonларига жуда яқин туради. Ҳатто бир тема, сюжет атрофида ҳам эртак, ҳам дoston ижод этилганини кўриш мумкин”¹⁹². Демак, асар даставвал яратилаётганида, жангнома типидagi анъанавий Жамшид мавзуси асос қилиб олинган ва унга халқ оғзаки ижодидаги турли эртагомуз, ривоятумуз, афсона ва дostonларға хос лавҳалар “ёпиштириб” чиқилган, натижада халқ ижодидаги бир қанча тур, ҳатто жанрлар (қиссанинг ёзма вариантыда наср ва назм аралаш ёзилган – М.Ж.) бир-бириға сингиб, “аралашиб” кетган. Шу сабабли ушбу жангнома асарда эртак, ривоят, афсона ва романик дostonларға хос лавҳаларни кузатиш мумкин.

Оғзаки қиссада халқ эртакларига хос воқеадан воқеаға ўтиш, махсус зачинлар “энди сўз мунда турсин, гапни фалончидан эшитинг; булар йўлда кетаберсин, фалончидан сўз сўзлайлик” каби сўз қурилмаларидан фойдаланилган. Хусусан, қиссахон подшоҳ Жамшидни ўз ҳамроҳлари билан бир ўтинчи чолнинг уйига “яшириб”, сўзни шаҳри Туронда подшоҳ Жамшиднинг ўрнида подшоҳ бўлиб қолган Маликаи Дилсўз воқеаси билан давом эттиради. Яна гапни шу ўринда қолдириб, эътиборни “Жамшид тахтға

¹⁹² Жалолов Ғ. Ўзбек фольклорида жанрлараро муносабат. – Тошкент: Фан, 1979. – Б. 52.

ўтирганидан” аввал содир бўлган воқеага қаратади. Жамшиднинг отаси Довуд Тамруз подшоҳлиги даврида унинг ҳукмида Бодранги Азиз деган айёри бўлганлиги, унинг подшоҳ Тамрузга кўп нафи текканлиги, подшоҳ ўлганидан сўнг айёрликни йиғиштириб, тоат ибодат билан машғуллиги айтилади ва ушбу қисқагина “тушунтириш”дан сўнг сюжетга яна бир қаҳрамон Бодрафтор киритилади. Бодрафтор қисса давомида Жамшидни мушкул вазиятлардан қутқарувчи, чорасиз қолганида ёрдам берувчи энг яхши дўсти, ҳомийси сифатида тасвирланади.

Асарда Жамшиднинг яна бир инсонпарварлик хислати тингловчи эътиборини ўзига тартади. Жамшид жанг майдонида енгилган биронта душманини ўлдиртирмайди, уларга шафқат қилиб, ўз динига киришга даъват қилади, динини қабул қилиб, мусулмон бўлса, яқин ёр-жўрасига айланади.

Оғзаки вариантда ҳам жанг тасвирлари ўта ҳароратли ва жонли тарзда акс эттирилади. Қиссагўй баҳодирларнинг қудратини, жанг лавҳаларини тасвирлашда муболаға, ўхшатиш, жонлантириш, ғулув санъатларидан унумли ва ўринли фойдаланган. *“Партани Занги бориб майдонда турди, филбон филни қўю жуборди. Фил шарқираб, гуркираб келиб урди, Партани Занги тиззаси барабар тупроққа кириб қолди. Калласидан ҳуши қочиб, беҳуш қолди. Ўзига келиб филга шундай қилич солдики, шундай катта фил икки жерга қийқираб айрилиб кетти”*. Буни кўриб, Хунхорнинг бошидан “ҳуши учиб”, аскарларини Румни ичига олиб кириб, дарвозани беркитиб қўяди.

Воқеалар асарда бир маромда давом этмай; тасвир ўрни воқеадан воқеага кўчиши, айниқса, янги образларнинг киритилиши натижасида сюжет лавҳалари тобора қизиқарли тус олади. Сафар мотиви таркибида асарга киритилган ҳар бир янги персонаж орқали қиссанинг воқеа кўлами кенгаяди; тасвирлаш жараёнида ранг-баранглик юзага келади.

Асарда образларнинг характер тизими ҳам ўзига хос тасвирланган. Масалан, Жамшиднинг дўсти Шермат Шевашининг характерида ўзбек йигитларига хос вафодорлик, садоқат ва ўта ориятли тасвирланади. Шермат Шевашининг дор остида ўлимга ҳукм қилинганида ҳам Жамшидга содик

қолиши, дўсти учун жонини аямаслиги ва ўз вазифасига масъулият билан ёндашиши ушбу образнинг ибратли томонидир. Айниқса, Бахроми Хитойи майдонда Шермат Шевашини номини айтиб, майдонталаблик қилганида, Шермат Шевашни Жамшиднинг норозилигига қарамай, “шунча халқни ичида отимни айтиб чиқти, чиқмасам ундан ўлганим яхши” деб майдонга тушади.

Шунингдек, қиссада аёллар образи ҳам эътиборга лойиқ. Қиссада мард, жасур, ифбатли, оқила аёллар образининг типик вакили сифатида Маликаи Дилсўзнинг “жамиятда ўз ўрнига эга аёл” тарзида тасвирланиши асар яратилган даврдаги аёлларга бўлган “паст” назарнинг йўқолиши ва жамият бошқарувига аёлларнинг жалб этилиши билан белгиланади. Асарда аёлларнинг ҳам ижтимоий ҳаётда эркаклар билан тенг бўла олиши, яъни жамият бошқарувида иштирок эта олиши ифода этилади. Чунончи, Маликаи Дилсўз Жамшид Хунхор билан жанг қилгани Румга кетганида унинг ўрнига мамлакатга подшоҳ бўлгани; канизаклари билан савдогар қиёфасида шаҳри Болғорга бориб, Жамшид ва Бодрафторни асирликдан озод этгани; неча номдор паҳлавонлар юраги дов бермай турганида Бахроми Хитойи билан жанг қилгани майдонга чиққани; Семурғ қушни маслаҳати билан паҳлавон Қазот ёрдамида Фаррухи Одийни мағлуб этиб, Жамшидни ўлимдан қутқаргани каби лавҳаларда Дилсўз тимсолида жамиятнинг мард, жасур ва оқила аёллари мадҳ этилади. Шунинг баробарида, Маликаи Дилсўзнинг ўзбек аёлларига хос бўлган ифбатлилик, ор-номуслилик сифатлари ҳам бўрттириб кўрсатилади. Масалан, Дилсўзнинг чиройини кўриб, Лайливаш, Дев Хомонбобо, Сайфи Содук, Зарринқабо каби ошиқлар парвона бўлади. Бироқ у “кўз очиб кўрган ёри” Жамшидга ҳар доим содиқ қолади. Ҳатто, Лайливашнинг қўлида чорасиз қолганида ҳам “ёримга хиёнат қилганимдан ўлганим яхшироқ”, деб ўзини дарёга ташлайди.

Яна бир лавҳада малика Лайливашнинг қўлига тушишни хоҳламай, ўрмон тарафга қочиб кетади. У ерда бир ботқоққа ботиб қолади, унга Семурғ қуш ёрдам беради. Семурғ қушнинг маслаҳати билан “бир қўли билан дарёдан балиқ тутиб, иккинчи қўли билан қуёшга тутиб пишириб ейдиган”

пахлавон Довуд Қазотдан ёрдам сўрайди. Қазотнинг сифатлари ўзбек халқ оғзаки ижодидаги “Эр Хубби” афсонасининг қаҳрамони Хуббига жуда ўхшатиб тасвирланади.

Бир ўринда қиссага анъанавий туш мотиви киритилган. Бодрафторнинг отаси Бодранги Азиз бомдод номозидан кейин мудраб ухлаб шундай туш кўради: тушида ўғли Бодрафторни “калласидан бир жилон, оёғидан бир жилон” кўтариб кетаётганини кўради. Ва ўғлини бошига ташвиш тушганини сезади. Ўзбек фольклорида туш мотивини чуқур таҳлил этган фольклоршунос Ж.Эшонқулов таъбирича, “Одатда, сахар пайти барча зиён-заҳматлар, яъни тун (зулмат) кучлари чекиниб, ёруғлик (кун) ҳукми қарор топади ва шу пайт кўрилган тушлар албатта рўёбга ошади, деб англанади”¹⁹³. Бодранги Азиз ҳам ушбу тушини айна сахар палласи кўради. Келтирилган ушбу мисолдаги туш мотиви “сюжет тизимидаги халқаларнинг бир-бирига боғланиши” учун хизмат этади. Чунончи, тасвирланаётган хатар мотиви, яъни Бодрафтор ва Маликанинг бошига мушкул иш тушганлиги, асир олинганлиги Бодранги Азизга туш орқали аён бўлади. Бодранги Азиз таъбирчилар илонни “Ўнгда кўрсанг ганч, тушда кўрсанг янч” дейдилар деб, йўлга тушади ва бориб Бодрафтор ва Маликаи Дилсўзни қутқаради. Бироқ йўлда улар яна хатарга дуч келишади. Маликаи Дилсўз Лайливашнинг кўлига асир тушади. Шунда малика иффатини сақлаб қолиш учун, “Лайливашнинг сассиқ кучоғида ётгандан ўлганим афзал” деб ўзини дарёга ташлайди. Дарёда уни бир катта балиқ бутунлигича ютиб юборади. Бахман Косарўйнинг одамлари балиқни дарёдан тортиб олади. Балиқни ёрса, ичидан малика чиқади. Бодрафтор, Бодранги Азиз, Фаррухи Одий, Қазот келиб маликани қутқаради.

Қиссадаги айрим лавҳалар халқ оғзаки ижодидан ташқари ёзма адабиёт сюжетида ҳам ўхшашиб кетади. Масалан, Сорий Наърадевнинг Маликаи Моҳрўйни тошга чизилган суратида кўриб севиб қолиши, худди “Сабъаи

¹⁹³ Эшонқулов Ж. Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадий талқини. Филол. фан. докт. дисс. – Тошкент, 2010. – Б. 152.

сайёр”даги Баҳромни Дилоромнинг суратини кўриб ошику бекарор бўлиб қолгани каби тасвирланади.

Қиссанинг охири Камаки Каёнийнинг бобоси, дадаси ва Подшоҳ Жамшидни неча минг аскарини қутқариб, Қийтус Фарангини ўзларига тобе қилиб, Маликаи Мохрўйни “ўн тўрт яшар келинчакдек” қилиб Рум шаҳрига келгани воқеаси билан тамом бўлади. Гарчанд оғзаки вариантдаги воқеалар тафсилоти ёзма вариантга нисбатан “эртароқ” яқунланган бўлса-да, унда воқеалар ўз ечимини топганлиги боис уни тўлиқ вариант дейиш мумкин.

Кўриниб турибдики, халқ қиссасида бир томондан, гўянда анъанавий образ Жамшид саргузашти билан боғлиқ воқеага янгидан-янги лавҳалар, халқ достонлари, эртакларига хос мотивларни олиб кирган, иккинчи томондан, воқеалар ривожини тақозосини ўлароқ ўнлаб янги образларни яратиш, асар сюжети зиддиятини оширган. Натижада оддий китобхон адабий-эстетик завқ оладиган ўзига хос асар яратишга эришган.

3. 2. “Қиссаи Жамшид” асарининг поэтик хусусиятлари

Ўзбек халқ китоби “Қиссаи Жамшид” XVIII аср охири XIX аср бошлари ўзбек насрининг бадий жихатдан ўзига хос имкониятлари ҳақида маълумот беради. Мазкур даврда кўпгина қиссаларнинг яратилиши, аввало, ўзбек адабиётининг бойишига хизмат қилган. Чунончи ўз даврининг адабий асар бадийи, поэтик лавҳалар тасвири, бадий-тасвирий ифодалар кўлами ва қаҳрамон ички оламининг ёритилиши каби жихатларни ўзида мужассамлаштирган мазкур асар замонавий ўзбек насрини яратилишига ҳам замин ҳозирлаган. Иккинчидан, шу даврда яратилган қиссаларга ўзбек халқининг орзу-умидлари, ўй-кечинмалари, турмуш тарзи ва кундалик ташвишлари сингдирилган. Учинчидан, мазкур асар қисса яратилган давр адабий тилининг ўзига хослиги ҳақида ҳам маълумот беради.

Одатда, бадий асарни поэтик жихатдан тафтиш этишда, асарда бадий тасвирий воситалардан фойдаланилганлик, қаҳрамонларнинг ташқи қиёфаси нечоғлик маҳорат билан чизилганлиги, образ руҳий оламининг ёритилиши

каби масалаларга эътибор қаратилади. “Қиссаи Жамшид”нинг ўзига хос жиҳатлари мазкур масалалар асосида кузатилди.

Асарни бадий жиҳатдан безашда жонлантириш муҳим аҳамиятга эга. Муаллиф жонлантириш воситасида “инсонга ва жонли мавжудотларга хос белгиларни табиат ҳодисаларига, нарсаларга ва тушунчаларга кўчиради”¹⁹⁴. Бошқача қилиб айтганда, “тирик нарсаларнинг хусусиятларини жонсиз ашёларга нисбат бериш *жонлантириш* деб аталади”¹⁹⁵. Масалан, қиссада жонли мавжудотга хос “қараш” хусусиятини жонсиз нарса бойликка кўчиради: “*Давлат сенга боқай деса, унамайдурсан*”.

Бадий тасвир жараёнида ўхшатишнинг ўз ўрни бор. Ўхшатиш орқали ўқувчига маълум бўлган бирон-бир предметга хос хусусият тасвирланаётган нарса ёки ҳодисага кўчирилади. “Ўхшатишлар “-дек”, “-дай”, “ўхшаш”, “худди”, “монанд”, “гўё”, “мисли”, “сингари”, “каби”, “янглиғ”, “-симон” каби сўз ва қўшимчалар ёрдамида юзага келтирилади. Ўхшатиш тасвирланаётган нарса-ҳодиса ёки унинг асосий белгиларини ёрқинроқ, аниқроқ қилиб кўрсатишга хизмат қилади”¹⁹⁶. Масалан, қиссагўй Лайливанинг Маликаи Дилсўзга бўлган муҳаббати тасвирлашда қуйидаги ўхшатишдан фойдаланади: “кучоқиға кирса, *ўтга куйгондек* зоҳир бўлуб тоқат қилолмас эди”. Шунингдек, қиссада баъзи муболағали ўхшатишларни ҳам кузатиш мумкин. Масалан, “халқнинг қони *дарёдек оқти* ва жасади *тоғдек думаланди*”, “қирон қилдиларки, *ел бирла туфроқ олишқондек*”, “бир мушт урдик, боши *сабчадек узулиб кетти*” каби. Қиссагўй ушбу ўхшатишлар орқали бадий воқеликни ўқувчи кўз ўнгида аниқ гавдалантиришга эришган. Қиссада қўлланилган “пахлавонларнинг боши *сойни тошидек* ҳар жойда тўда тўда бўлди”, “йироқдин бир нимарса кўрдиларки, кўзи фарқи сарида *товус пархундек*”, “Маликани *гулдек бадани* хун олуда бўлди”, “ўқни гўёки *қор ёмғурдек* ёғдирди”, “*минордек* бир одам”,

¹⁹⁴ Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: Шарқ, 2008. – Б. 137.

¹⁹⁵ Султон И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 2005. – Б. 139.

¹⁹⁶ Худойбердиев Э. Кўрсатилган асар. – Б. 134.

“бошига жиға санчибдур *катта теракдек*”, “андоғ тафтиш қилдики, гўёким шаҳарга *ўт олгондек бўлди*”, “чеҳраси *заъфарондек* сорғайибдур”, “хар бир одийни қад қомати *минордек*”, “кўзи *пиёладек бўлубдур*”, “хазон *яфрозидек* титради”, “бу наъранинг ўзи андоқ эшитилдики, осмон *ёрилгондек бўлди*”, “белидан ханжарини олиб, шернинг қорнига андоғ урдики, *гўёки бағри тўкулиб тушди*” каби бетакрор ўхшатишлар асарнинг бадий-эстетик, таъсирчанлик хусусиятини оширган. Шунингдек, қиссада руҳият тасвирини кучайтириш мақсадида киритилган интим тасвирлар ва ҳолатлар ўзбекона шарм пардаси ортида “қоғозга ўралиб” берилган.

Бадий асарда сўз ўз маъносидан ташқари турли-туман кўчма маъноларда ҳам ишлатилади. Бундай метафоралар қиссада ҳам учрайди: “*дарё лабига*”, “*сувни лабида*”, “*булоқ лабига*”, “*тоғнинг қоқ белида*”, “*хандақнинг лабига*”, “*нақибни оғзига*”, “*зиндон яқосига*”, “*зиндон бошига*”, “*зиндон лабида*”, “*уй юзида*”.

Халқ китоби “Қиссаи Жамшид”да муболаға санъатидан ҳам унумли фойдаланилган. Масалан, Маликаи Дилсўзнинг жамолини васф эта туриб, “*хусн ва жамоли офтобга ғалаба қилур эрди*”, “*Маликаи Дилсўз офтоб, мен зарра*”, деб таърифлайди. Муболаға санъатидан фойдаланиш, асосан, романик асарларда етакчилик қилса-да, мазкур жангнома типигаги қиссада ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Чунончи, қиссанинг кўпгина ўринларида муболағавий, ҳатто, ўта муболаға – иғроқ тасвирларни учратамиз. Айниқса, жанг сахналари тасвири ва тарафларнинг ҳужум жараёнини тасвирлашда қаҳрамонларнинг келбат ва салобатини тасвирлашда бу санъатдан моҳирона фойдаланилган. Масалан, қиссагўй лашкарларнинг оммавий тарзда, ёпирилиб ҳужумга ўтиши жараёнини тасвирлай туриб, “*Жамшид кўрдуки, осмон кўрунодир, ер кўринмайдур*” дейди. Яъни, лашкарлар шу даражада кўпки, кўз кўриши мумкин бўлган чегарагача бўлган барча ҳудудни эгаллаб олган. Бундай муболағали тасвирлар қиссанинг кўп лавҳаларида учрайди. Чунончи, “*қаро кечада қаро паласини узасида қаро чумолини кўзига ниш тикон урар эрди*”, “*ерга андоғ урдики, тахтаи замин узра нақш боғлади*”,

“чорбоғни тўрт тарафидин андоғ ўқ ёздурдиларки, рўзи равшанда офтоб ўқни соясида ҳаргиз ерга тушмади”, “бу девзоднинг ёнчилгон устихонларини овози батамом Румга эшитилди”, “андоғ мажлис қилдиларки, парилар рашк айлади”, “ёйнинг икки бошини бир ерга келтуруб, ёндурмай бир пиёла чой ичгунча ҳаёл қилиб тутиб турди”, “қизларни вой энага, деган овозига чаҳор боғни томлари дарз кетти”, “Бомоннинг наъраси бир кеча кундузлик ерга эшитилди”. Бундай тасвирлар қиссанинг том маънодаги ўзбекча жангнома эканлигини “мана-мен” деб кўрсатиб турибди.

Қиссада паҳлавонларнинг хатти-ҳаракати, ташқи кўриниши – портрети тасвирида ҳам муболағадан фойдаланилади. Лайливаш дўсти Фаррухи Одийни шундай таърифлайди: *“Тун ярми бор эрди бир паҳлавони одий забардаст пайдо бўлди. Анинг ҳайбатидан осмону замин ларзага келадур. Карвон халқи қўрқуб олдиға чиқиб таклиф қилдук. Мен уч кун турғизиб, саккиз юз қўй сўйуб, меҳмондорлик қилиб ўткардим. Ҳар еганида олтмиш – етмиш қўйни гўштини ёлғиз ер эрди.”* Ушбу лавҳа гиперболага ҳам мисол бўла олиши мумкин. Бадий адабиётда ўта орттириб тасвирлаш, катталаштириш гипербола дейилади. Масалан, қиссада паҳлавонларнинг қад-қомати ўта катталаштириб тасвирланади: *“Шул аснода орқа тарафдин минордек бир нимарса пайдо бўлди. Боши булутда келадур”.*

Шунингдек, бадий асарда бунинг акси ҳам учраши мумкин. Яъни нарс-ҳодисаларнинг ҳажми, кўлами ҳақиқатга мос келмайдиган даражада кичрайтириб тасвирланса, бундай ҳолатни литота дейилади. *“Хўжаи Валоғуҳар кўрдуки, маликани оғзига солса бўғзидан илоннамо ўтуб кетгудек. Малика мунинг назарида бир нўхотча бор”, “Фаррухиод Хўжанинг танҳо кўрмаб эрди, чароки муни назарида бир қуртча бор эрди”.* Ҳар иккала мисолда ҳам литота санъати қўлланилган. Биринчисида Фаррухиоднинг жуда катта гавдасини таърифлаш баробарида, маликанинг ўта нозик, кичиккина жуссасини тасвирлайди. Иккинчи мисолда ҳам ўқувчи тасаввурида Фаррухиоднинг ҳайбатли қоматини тасвирлаш учун Хўжа Валоғуҳарнинг жуссасини “қуртча” кичрайтиради. Қиссанинг яна бир ўрнида паҳлавон

Баҳром рақибини менсимаслигини литота ёрдамида ифодалаган. *“Баҳромнинг ачиги келди, айдики, бу чумолини бир уруб ўқумда юмалатай, деб даханаки терни чиллаи камонга банд қилди.”*

Бадий асарда баён оҳангининг ўзгариб туришини таъминловчи оҳанг воситалари ҳам мавжуд. Бу жараёни адабиётшунос олим Иззат Султон шундай изоҳлайди: *“Ҳаётдаги каби персонажларнинг руҳий ҳолатлари ўзгариб, гоҳ осойишта, гоҳ жўшқин бўлиб тургани учун, бадий тилда баён оҳанги ифода этилмоқчи бўлган мазмунга қараб турланиб туради”*¹⁹⁷. Оҳанг воситаларининг энг кўп ишлатиладиган тури инверсиядир. *“Инверсия деб гапдаги сўзларнинг одатдаги ўрнининг алмаштирилишига”* айтилади. Масалан, ўзбек тили услубий қондасига кўра гапнинг бошида эга, охирида кесим келиши керак. Бироқ инверсия жараёни юз берганида бу тартиб ўзгаради. Бу ўзгаришдан мақсад *“асосий фикрни олдинга олиб чиқиб уқтирмоқдир.”* Мисол учун, қиссада келтирилган *“Олти ойдан кейин Румга элчи юборди, менга итоат қилсун деб”* жумласи қоидага кўра бундай тузилиши керак эди: *“Олти ойдан кейин менга итоат қилсин, деб Румга элчи юборди”* ёки *“бул ҳам жаҳонни дод адл бирла обод айлади ва бунёд”, “Рум подшоҳидин нома келибдур, сизни таклиф қилгали, деди”* сингари жумлаларда ҳам инверсия мавжуддир.

Тил адабий асар яратилишида энг муҳим омил, унинг сарсинжи ҳисобланади. Чунки, рассом ўз тасаввурини турли ранглар воситасида акс эттиргани сингари, ёзувчи ҳам ижод жараёнида *“ўз қуроли”* – тилни ишга солади. Шу сабабли, бадий асар таҳлили давомида ижодкор мавжуд тил имкониятларидан нечоғлик фойдалана олганлигига ҳам эътибор берилади.

Халқ томонидан яратилган мазкур қиссанинг ҳам тил хусусияти ўзига хос. Унда қўлланилган турли маънодаги бирикмалар қисса тилининг бойишига хизмат қилган. Бундай *“тағмаъноли”* сўзлар асар тилини бадий жиҳатдан безаб, маъновий салмоғини оширган. *“Қиссаи Жамшид”*да қуйидаги тағмаъноли бирикмалар учрайди: *“Сиёмакни қонини тилади”*

¹⁹⁷Султон И. Кўрсатилган асар. – Б. 140.

(Сиёмакнинг ўлими учун қасос олмоқчи бўлди), *“дев устига юборди”* (дев билан жанг қилиш учун юборди), *“емак ва ичмакдин икки лабини тикиб”* (парҳезкорлик), *“хоб ва оромни ўзига ҳаром этиб”* (бедорлик), *“девлар жанги учун юзланди”* (девлар билан жанг қилишга тайёрланди), *“қўлга тушқон”* (асир бўлган), *“юрт тутиб бўлмас”* (юртни бошқара олмайди), *“меҳнат ва машаққат ўтида куйсун”* (меҳнат қилсин), *“ёғийга тушуб”* (асир бўлиб), *“бир пиёла чой ичгунча”* (бир муддат), *“муҳаббат қозонида қайнагон”* (меҳридан баҳраманд бўлган), *“макру ҳийласини кўкка учуруб”* (ҳийласини йўқ қилиб), *“қўлидин ҳеч иш келмади”* (топшириқни бажара олмади), *“кўнгли айланса”* (рози бўлса), *“юрагига ларза тушсун”* (кўрксин), *“риштаи умри бу оламдин тижор”* (ўлади), *“паймонаси тўлибдур”* (ўлими яқинлашгани), *“осмонга учмас, ерга кирмас”* (ҳеч қаерда йўқ), *“азроилни чангалидин”* (ўлимдан), *“бир пой турар эрди”* (ёлғиз), *“кўксидаги олмасига”* (кўкрагига), *“суҳбатидин ҳаргиз умидин узолмас эрмиш”* (яна суҳбатлашиш орзусида юриш), *“эрни кўнглуни қолдурмас”* (рози бўлса керак), *“маликани олсам”* (маликага уйлансам), *“кўнглимга келгони”* (фикрим), *“улуғ туқгонлар”* (қариндошлар), *“чиёт богини ичида бутагон дарахтни бих ва бунёдидин узуб ташлайдур”* (ўлдиради), *“савдода кўзингиз пишсун”* (савдо сирларини ўрганиш), *“бир кўзи олдида ва бир кўзи орқасида”* (аянчли аҳволда), *“ўтни бошлаб келибсиз”* (хавфли одамларни), *“ёдлансам юрагим лахта лахта қон бўладур”* (соғиниб азобланиш), *“ишқида кабоб қилди”* (севиб қолиш) кабилар. Бу мисолларни узоқ давом эттириш мумкин. Баъзан қаҳрамон, баъзан қиссагўй тилидан айтилган мазкур бирикмалар қисса тилининг бадий жиҳатдан бой эканлигини тасдиқлайди. Шунингдек, ушбу бирикмалар асарнинг бадий тилида тасвир аниқлигини, иккинчи томондан матннинг жонли халқ тилига яқинлигини, тушунарлилигини оширган.

Бундан ташқари, қиссада синоним бирликлар ҳам учрайди. Қиссагўй ўз асарида бир маъноли ибораларни турли шаклда қўллаши орқали қисса тили жозибасини янада оширади. Чунончи, *“салтанат тахтида қарор топти”*, *“жаҳонни ўз тасарруфида кўрди”* (подшоҳ бўлди), *“ниҳонхонаи адам сори*

интиқол қилдилар”, “охир ал-амр ер остида манзил этти”, “олами фонийдин жаҳони боқийга интиқол этди” (вафот этди), “қўзига илмади”, “назарига келтурмади” (менсимади), “ошиқу беқарор бўлди”, “беихтиёр ошиқ бўлди”, “ошиқу нигорон бўлди” (севиб қолди), “бор аъзосига ларза пайдо бўлди”, “хафт андомига ларза тушти”, “юраги орсикти”, “заҳараси ёрилди”, “баданида ҳар тор мўйки бор эрди, жомасидан сарбдор қилди”, “ғазаблари даржўш келди”, “итлиги тути”, “отаи ғазабни жўшқа келди” (жаҳли чиқди), “писанд айлаб”, “ақида боғлаб” (ишониб), “юз ва қўзини йиртиб”, “чарх уруб” (жазавага тушиб), “бошига келгон хикояларни”, “бу фалак кажрафторини”, “бу фалак ғаддоридин шикоятлар” (саргузаштларини) каби маъноларда қўлланилган мазкур синоним бирикмалар бир хил ҳолатни турлича тасвирлаш имконини яратган.

Бадий асарда омоним сўзлар, баъзан ўз маъносида, баъзан эса кўчма маънода ишлатилади. Масалан, қиссада от сўзи турли маъноларда, ранг-баранг товланишда ишлатилади.

1. от – ҳайвон турини билдиради: “*отни эшокдин ўз хили бирла ул жудо қилди*”, “*менга от тортсунким, жангга ўзим борадурман*”;
2. от – киши исмини англатади: “*Аммо Сиёмак шоҳни бир ўғли бор эрди, Ҳушанг отлиғ*”, “*кичик ўғулларини оти Канъон эрди*”;
3. от – иш-ҳаракатни билдиради: “*тўққуз юз паҳлавон бирла отланди*”, “*мен ҳар чанд баҳодир бўлсам ҳам беш ўнни отиб қолурман*”;
4. “от” сўзи “муқаррар” сифатловчиси билан бирикиб, иборавий бирикмани ҳам ҳосил этади ва қиссада “*муқаррарот*” – “*тақдир*” маъносида ишлатилади. “*Кунлардин бир кун Манҳаёни ғайби ва Модароилардин андоғ нидо қилдиларки, мундин кейин худоваши айтмагил, муқарраротқа бўюн сунгил, кулбаи ахзонингдин чиқиб, лашкар яроғини тузатгил ва ер юзини ул малъунлар шаридин пок этгил*”.

Шунингдек, қиссада юз сўзи ҳам турли маъноларда ишлатилган. Мисол учун, “*юзларини хокдин ва қўлларини девлар қонидин пок айлаб, тахт устида қарор олдилар*”, “*мен сизлардин айрилиб, отамни юзига нечук боқай*”

(инсоннинг юзи маъносида); *“девлар жанги учун юзланди”* (иш-ҳаракат маъносида); *“Подшоҳи Турон тўрт юз қирқ тўрт шаҳри Ҳиндистонни тикти”*, *“Они орқасидин етти юз айёри бирла Келгун Румийни буюрди”* (ҳисоб, сон маъносида); *“Маликаи Дилсўз хушрўйлиқда Маликаи Зебоҳусндин юз чандон зиёда эрди”* (сифат маъносида); *“пулни юзидин ҳар ким иззат қилур”*, *“агар беодоблик қилса, уй юзида ўлтиринглар, деди”*, *“девлар айдики, дарёнинг ул юзида олти юз дев бор”*, *“бул тоғни ул юзида қизимни эрга бериб эрдим, меҳмондорлиқга чорлади”* (кўчма маънода – метафора), *“ул тоғни оғирлиқи олти юз ботмон эрди”* (ўлчов маъносида) қўлланилган.

Бундан ташқари, қиссанинг бадий тилида бир маънога эга, бироқ турли шаклда ёзилувчи синоним сўзларни ҳам учратамиз. Ёзувчи, одатда, бир сўзни қайта-қайта такрорламаслик учун унинг синонимларидан фойдаланади. Синоним сўзлардан моҳирона фойдаланиш бадий асар тилининг бойишига кўмаклашади. Масалан, қиссада “кийим” маъносини англатувчи турли синонимлардан моҳирона фойдаланилади. *“Мани бу жомаларимни сиз олинг”*, *“Бу гулханчи севинуб, либосларини ечиб берди”*, *“Қартон Зангига киши юбордики, жанг силоҳини кийиб келсун деб”*, *“эй бўтам, сиз мунда кийимингизни қуришиб соя олиб ўлтуринг, деди”*. Таъкидлаш жоизки, ёзувчидан вазият ва ҳолатга кўра синонимик сўзлардан тўғри келадиганини танлаб олиш талаб этилади. Бунда сўзларнинг ижобий ва салбий бўёқдорлик хусусиятига ҳам алоҳида эътибор бериш лозим. Масалан, ўзбек тилидаги “юз” сўзининг “бет”, “афт”, “башара”, “турқ” каби салбий ва “чеҳра”, “ораз” каби ижобий синонимлари мавжуд. Булардан матн тақозосига кўра тўғрисиани танлай билиш, муаллиф маҳоратига боғлиқ. *“Синонимлардан тўғри ва унумли фойдаланиш бадий тилнинг ранг-баранглигига, такрорийликнинг камайишига ва услубнинг равонлигига йўл очади”*¹⁹⁸. Қиссадаги ҳар бир синоним сўз вазият ва ҳолатга мос равишда танланган. Масалан, *“балиқ бирлан овқат қилур эрдилар”*. Ушбу гапдаги овқат сўзининг ўрнига унинг синоними ғазо ёки емиш ишлатиб бўлмайди. Кейинги

¹⁹⁸ Худойбердиев Э. Кўрсатилган асар. – Б. 123.

мисоллардаги синоним сўзлар ҳам ўз ўрнида, тўғри қўлланилган: *“Камак мен мусофирман, деб емиш тилади”, “уч кунда бир ғазо берадур, булар ўлгудек бўлди”, “Қаландарларни кўрди, сўранглар қайдин келибдур, деб таом чиқорди”*.

Бадий асарда қарама-қарши маъноли сўзлар ҳам кўп учрайди. “Антонимлардан ёзувчилар кўпинча турли кишилар ёки ҳодисаларни бири-бирига қарама-қарши қўйиш, контраст ҳолатлар ҳосил этиш мақсадида фойдаланадилар”¹⁹⁹. Қиссагўй “Қиссаи Жамшид”да куйидаги антоним сўзларни ишлатади: *“улар лашкари бекарон бирла пайдо бўлди, бириси узун, бириси қисқа”, “эй бобо, бу исмиётни шундоқ бирла ўқудимки, бу чоҳ бир қулоч бўлса, бу камон узун келмас. Агар минг қулоч бўлса, қисқа келмас деди”, “Бир баланд тахтқа малика чиқиб ўлтурди. Пастроқ бир тахтда подшоҳ Жамшид ўлтурди.”*, *“Дўстунгга дўст, душманинга душман бўлай, деб аҳд қилди”*. Демак қиссанинг тил заҳираси анча бой, қиссагўй ранг-баранг сўзлар ёрдамида воқеаларни жонли тасвирлашга эришган.

“Қиссаи Жамшид”да адабий тилнинг ўз давридаги мавжуд имкониятларидан тўла баҳраманд бўлган ва ўзига хос тил хусусиятларига эга асар, дейиш мумкин. Чунончи, қиссада адабий тилнинг кўпгина шакллари мисол топиш мумкин.

“Қиссаи Жамшид”нинг оғзаки варианты ҳам ўзига хос образли ва жонли чиққан. Қиссагўйнинг тилимизда мавжуд бўлган бир қатор тасвирий-ифодавий воситалардан унумли ва моҳирона фойдалангани қиссанинг ютуғидир. Асар тилида ўша давр тилининг “луғат таркибида энди пайдо бўлган” *“электр чирогои”, “дурбин”, “обед”, “солдат”* каби неологизмлар ва *“чет тиллардан олинган, лекин миллий тил лексик қатламига кирмайдиган” “совсем”, “приказ”, “занят”, “неужели”* каби варваризмлар учрайди.

Шунингдек, қиссада ирония (киноя)вий жумлалар ҳам учрайди. Жувозкаш чолни бир уриб бошини осмонга учириб юборган Жамшид унинг кампирига шундай дейди: *“момо, сизларни каллаларингиз бўш бўлама, мен*

¹⁹⁹ Худойбердиев Э. Кўрсатилган асар. – Б. 124.

ахир бобонинг соқолига бир нарса қўнган экан, шуни олайин десам, калласи узилиб кетди-ку”.

“Баъзан сўз ва иборалар шундай тартибда жойлаштириладики, гўё бирининг маъноси кейингиси томонидан кучайтириб, ривожлантириб борилгандек бўлади. Бу кучайтириш, деб аталади”²⁰⁰. Қиссагўй томонидан қайта-қайта тилга олинадиган мазкур жумла бунга мисол бўла олади. “Осмоннинг ости, жернинг усти, етти иқлим, дев, пари, инс-жинсга подшо бўлди”.

Мазкур асар тилида ҳикматли сўз, афоризмлар ҳам кўп учрайди: “Бўрининг боласи бўри бўлади, йўлбарснинг боласи йўлбарс бўлади, тулкининг боласи тулки бўлади”.

Шунингдек, асарда ўхшатиш санъатидан ҳам моҳирона фойдаланилган: “Хушрўйлиги Юсуф пайғамбарча, қади-қомати Алича, одамгарчилиги Хотамтойча экан”, “олти юзта полвонини қип-қизил, жап-жанги гиламдек тузиб”.

Айниқса, қиссагўй томонидан муболаға санъатининг ранг-баранг кўринишларининг қўлланилиши асар бадииятини янада оширган: “Бир ўйин бўлди осмонда фаришта, кўкта турган парилар тамошо қилди”, “етти тегирмон тоши боғланган гурзиси билан урди, аммо чивин чаққандай бўлмади”, “сен уришни билмас экансан, деб бир урди, калласи узилиб осмонга кетди”, “бу аскарларнинг сонини худо билмаса, бандаси билмайди. Булардан тангадай жойга кун тушмайди, таёқ ташласа ерга тушмайди”, “Жамшид ўн икки табақ ошни кўрдим демай шибириб урди”, “маликанинг осмонда фаришта, кўкда турган париларга жамоли галаба қилур эрди”. Кўриниб турибдики, парчада ифрок санъати ҳам маҳорат билан ишлатилган.

Асарда портрет тасвирининг ҳам ўзига хос намуналари, ранг-баранг кўринишлари яратилганлигини кузатиш мумкин: Маликаи Дилсўз ҳақида сўз кетганда, “ўттиз икки зулпини киптига тайлаб, юзига уна-элик уруб, бошига балхий рўмолин чирмаб, оёғига тилла ковуш кийиб” ёки канизаклар тилга

²⁰⁰ Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: Шарқ, 2008. – Б. 152.

олинганди, “оёғига қизил хиром этик, белига гулдор рўмол, эғнига беқасам тўну бошига саллани тайлаб”.

Қиссада қуйидагича сажъ санъати қўлланган жумлалар ҳам мавжуд: *“Тепадан ўчоқ қўйдириб, туя тевани сўйдириб, мусофирни тилагандек тўйдириб”, “кечани кеча қилиб, кундузни кундуз қилиб, кўзини жулдуз қилиб”, “очилмаган бўҳчамни ўзинг очтинг, сочилмаган бўҳчамни ўзинг чочтинг”.*

Кўринадики, “Қиссаи Жамшид”нинг халқ варианты ҳам тил ва бадиий хусусиятига кўра ўзига хос бир наср намунасидир. Қисса бадиий санъатларга бойлиги, ранг-баранг тасвирлар, қаҳрамонлар таърифидан тортиб, уларнинг руҳий олами ҳам ўз даврининг тил имкониятларидан тўла фойдаланган ҳолда берилган.

УЧИНЧИ БОБ БЎЙИЧА ХУЛОСА

“Қиссаи Жамшид”даги Жамшид образининг бадиий талқини ҳамда қиссанинг поэтик хусусиятлари юзасидан қуйидаги хулосага келинди:

1. Ўзбек адабиётидаги Жамшид образи қиссанавислар томонидан қайта ишланган, унга ўзбек йигитларига хос чапанилик, уддабуронлик, дўстга садоқат, ёрга вафодорлик, катталарга ҳурмат ва сўзда собитлик хислатлари сингдирилган. Унинг атрофида бўлган қаҳрамонларда ҳам ўзбек халқ эртаклари, ўзбек халқ дostonларида учрайдиган образларга хос қиёфа мужассамлашган.

2. Қиссада воқеадан воқеага кўчишда қиссанавис томонидан “энди гап бу ёқда турсин, гапни фалончидан эшитайлик”, “бу йўлда кета турсин, навбатни фалончига берайлик” каби ўзбек халқ эртакларига хос бошланмаларнинг келтирилиши, эртақ унсурлари, ҳатто баъзи эртақ қаҳрамонларининг киритилганлиги халқ оғзаки ижодининг ёзма адабиёт билан уйғунлашувига далил бўла олади.

3. Оғзаки “Жамшид қиссаси” ҳозирга қадар илм-фанда мавжуд Жамшид саргузашти билан боғлиқ сюжетларга солиштириб чиқилганда

асарда Жамшиднинг анъанавий хислат ва фазилатлари сақланганлиги, бироқ янги киритилган турли образлар орқали қаҳрамонда ноанъанавий хусусият ва кирралар намоён бўлгани аниқланди. Диққатга молик жиҳати шундаки, қиссада бош қаҳрамон Жамшид сиймосида подшоҳлик, ҳомийликдан кўра, тадбиркорлик, ишбилармонлик, топқирлик ва уддабуронлик сифатлари устунлик қилади.

4. Халқ китоби “Қиссаи Жамшид”да ўша давр қиссаларига хос бўлган ҳамд, қиссага хос бошланма ва қаҳрамоннинг шажараси берилган ва бу шакл давр қиссачилигининг анъанавий қолипи ҳисобланган. Асарнинг ўзбекча ёзма варианты назм ва наср уйғунлигида баён этилади. Қиссанинг бадиий жиҳатдан мукаммаллигини таъминлаган ушбу жиҳат асарнинг форсча ва оғзаки вариантларида учрамайди.

5. Қиссанинг поэтик хусусияти ҳам ўзига хос. Унда ранг-баранг бадиий-тасвирий воситалар ва бадиий санъатлардан унумли фойдаланилган. Ёзма вариант бирмунча сайқалланган тасвирларда тафсилотлар ўта бўрттирилиб ёки ўта нафислаштирилиб берилса, оғзаки вариантда эса оддий сўзлашув услубида воқеалар лўнда баён этилади.

Демак, Жамшид қиссаси ҳам анъанавий сюжет асосида яратилган бўлса-да, ўзбек адабиётида қайта ишланиб, ўзига хос оригинал асарга айланган. У китобхонни адолатпешалик, мардлик, садоқат, уддабуронлик, илм, касб-хунар эгаллаш, сабр-қаноатли бўлиш, мураккаб вазиятлардан ақл-фаросат, тадбиркорлик билан чиқиб кета олишга даъват этади.

ХУЛОСА

Ўзбек мумтоз адабиётида Жамшид образининг бадий талқини, образнинг келиб чиқиши, тадрижий тақомили ҳамда ўзбек адабиётидаги «Қиссаи Жамшид»нинг яратилиши ва ундаги бош қаҳрамон талқинининг ўзаро қиёсий таҳлил этиш қуйидаги хулосаларни чиқариш имкониятини беради:

1. Жамшид номи Йима, Яма тарзида ҳам номланган ва бу номларнинг этимологик маъноси унинг фаолияти билан боғлиқ маълумотларга мос келади. Шоҳ Жамшид ҳақидаги дастлабки маълумотлар «Авесто»да берилган бўлиб, китобда Жамшидга хос бўлган мураккаб характер – образнинг бир асарда икки хил қиёфада намоён бўлиши кейинчалик анъанага айланди. «Авесто»даги Йимага хос бўлган адолатли ҳукмдор, кашфиётчи ва ҳомийлик каби сифатлар; такаббурлик, манманлик сингари салбий иллатлар кейинги даврларда яратилган асарлардаги Жамшид образининг шаклланиши ва ривожланишига асос бўлган.

2. Жамшид образининг буюк қудрати, кашфиётчилиги, айниқса девларни бўйсундириши ҳақидаги афсоналар кейинчалик форс мифологиясида Жамшид ва Сулаймон бир образ деган талқинни юзага келишига сабаб бўлган. Жамшид образи Эрон мифологиясида Тангри сифатида улуғланиб, эртақларда унинг илоҳий қудрат эгаси, буюк подшоҳ ва сеҳрли тилсим соҳиби каби сифатлари мадҳ этилган. Ҳинд мифологиясига кўра, Яма ва унинг эгизак синглиси дастлабки яратилган одамлар сифатида инсоният кўпайишини бошлаб берган; тўй, эр-хотинлик мавзуси мазкур образ билан боғлиқ тарзда пайдо бўлган. «Авесто»даги Жамшид мавзуси эрон, ҳинд манбалари орқали тарихий асарларга кириб келган.

3. Жамшид образи тарихий манбаларда алоҳида мавзу сифатида ёритилган. Тарихчи Дийнаварий Жамшидни Нух пайғамбарнинг авлоди сифатида талқин этиб, «Авесто»даги сюжетга бироз ўзгартириш киритди. Дийнаварийнинг мазкур талқини кейинги яратилган тарихий асарларда учрамагани ҳолда ўзбек адабиётидаги Жамшид қиссасида акс этган.

Саолибийда анъанавий Жамшид қиёфаси сақланиб қолган. Табарий Жамшид билан боғлиқ анъанавий сюжетни бирмунча ўзгартириб, сюжет қамровини кенгайтирган. Беруний Жамшид ҳақида қадимги тарихий-афсонавий китоблардан олинган лавҳаларни бир ерга жамлаб, воқеалар тизимини «Жамшид ва Наврўз» мавзуси атрофида ёритган. Мирхонд Жамшид мавзусига даврнинг ижтимоий-сиёсий муаммоларини сингдириб, образга маълум вазифа юклаган. Алишер Навоий турли афсоналардаги Жамшид ҳақидаги маълумотларни бир тизимга келтирган, натижада, ўзбек адабиётида яхлит Жамшид тарихи яратилган.

4. Фирдавсий Жамшиднинг «Авесто»даги қиёфасига ижодий ишлов бериб, уни бадиий қаҳрамон сифатида қайта яратган. Халқ оғзаки ижодида кўчиб юрган Жамшид образи ва у билан боғлиқ тарқоқ воқеалар «Шоҳнома»да бир сюжетга тизилган. Натижада Жамшид образи бадиий адабиётда ўзининг мукаммал қиёфасига эга бўлган, ушбу жараён кейинги ёзма ва оғзаки адабиётда Жамшид мавзусининг қайта ишланишига катта таъсир кўрсатган, хусусан ўзбек адабиётидаги «Қиссаи Жамшид» китоби «Шоҳнома» таъсирида яратилган.

5. Ўзбек мумтоз шеъриятига шоҳ Жамшид образи тайёр шаклланган қиёфада кириб келган. Мазкур образ шеъриятда муаллиф мақсадини амалга оширувчи восита сифатида қўлланилган. Жамшидга хос хусусиятлар лирикада муайян маънони юзага чиқариш йўлида поэтик вазифани бажарган. Натижада, мумтоз шеърият маъно кўлами жиҳатидан эски, айнаи дамда умумбашарий мавзулар билан бойиган.

6. Мумтоз лирикада жоми Жам тасаввуфий тимсол, сирли тилсимот сифатида ориф инсон қалби, илоҳий ишқ манзили – кўнгил маъноларини англатиб, жоми Жам тимсоли кўнгилни покловчи, илоҳий ишққа даъват этувчи вазифалари орқали лириканинг тасаввуфий, диний-маърифий қимматини янада оширган. Шеъриятда Жамшид ва жом образи бадиий санъат турлари талмеҳ, ташбеҳ, истиора, муболаға, тазод санъатларини ҳосил қилиш учун манба вазифасини ўтаган. Тасаввуфий ғазалларда жоми Жам

асосан икки хил талқинда: ўткинчи дунё ҳашамати ёки ориф инсон кўнгли сифатида ифодаланган.

7. Алишер Навоий «Хамса» дostonларида бош қаҳрамонлар тимсолини Жамшидга қиёслаб, образларни янада ёрқин тасвирлашга эришган. Асарнинг муқаддима ва хотима қисмларида, тарихий шахслар таърифида, қаҳрамонларнинг сифатларини очишда Жамшид образига мурожаат этган. «Хамса»да анъанавий Жамшид образи ўзига хос тарихий ҳамда бадиий тимсол сифатида талқин этилган. Муаллиф «Сабъи сайёр» ва «Садди Искандарий» дostonларида Жамшид ҳақидаги ривоятлардан фойдаланиб, Зайд Захҳоб, Жоми жаҳоннамо ва Жоми ишратфизо ҳақидаги ҳикоятларни яратган.

8. Ўзбек адабиётидаги анъанавий Жамшид мавзуси халқ қиссалари орқали кенг оммалашган. XIX асрда Ўзбекистондаги тарихий шароит, босмахоналарнинг такомиллашиши, ижтимоий зарурат ҳамда халқ томонидан насрий асарларга қизиқиш, эҳтиёж туфайли «шоҳномахонлик» ва адабий таъсир натижасида бир қанча қиссалар яратилган. Жумладан, «Қиссаи Жамшид» китоби ҳам мана шу даврда юзага келган. Бироқ қиссаларнинг яратилиш шакли ёзма бўлганлиги сабабли фольклоршунослик назаридан, асарнинг аниқ муаллифи бўлмай, халқ ижоди маҳсули сифатида қаралгани боис адабиёт тарихи эътиборидан четда қолган.

9. Қиссада Жамшид образи бош қаҳрамон сифатида барча воқеаларнинг марказида келтирилган. Асардаги Жамшиднинг тахтга ўтириши, ўз ватанидан қувғин бўлиши, бошқа мамлакат подшоҳлигини қимор орқали ютиб олиши, марказлашган давлат қуриш учун жангу жадаллар олиб бориши ва ҳатто севги-муҳаббат саргузаштлари анъанавий Жамшид сюжетидан фарқ қилади. Шу билан бирга қиссада мазкур образнинг «Авесто»даги икки хил тасвири, бунёдкор – кашфиётчи ҳамда такаббур – манман қиёфаси; тарихий асарлардаги пайғамбар авлоди сифатидаги талқини, мураккаб характери; мумтоз асарлардаги сеҳрли тилсим эгаси, буюк қудрат соҳиби каби анъанавий қиёфаси ҳам сақланган.

10. «Қиссаи Жамшид» асари қаҳрамонлик руҳида яратилгани боис барча образлар келбат ва салобат, зарб ва қудрат, шаклу шамойил, у ёки бу ҳунар, ҳарбий санъатни эгаллаганлиги, ақл-тадбирдаги ўрни нуктаи назаридан ўзига хос тарзда тасвирланган; уларнинг руҳий олами бетакрор, айрича кўтаринкилик, оғзаки ижодга хос услубда берилган. Қисса таркибида келадиган шеърӣй парчаларда кўпинча баҳодирлар олишувининг маҳобатли туси, табиатнинг гўзал манзаралари, қаҳрамонлар қиёфаси, психологик ҳолатлар акс этган, баъзилари панднома моҳиятга эга. Қисса воқеаларига ўзбек халқ эртаклари, афсоналари ва дostonларидаги лавҳалар, шунингдек мумтоз адабиёт намуналаридан байтлар киритилиб, мазмунан умумий сюжетга синдирилиб юборилган.

11. «Қиссаи Жамшид»нинг ёзма вариантларида ўша давр қиссаларига хос бўлган анъанавӣй кириш, ҳамд, формулавӣй бошланма ва бош қаҳрамоннинг шажараси берилган ва бу қолипланган шакл давр қиссачилигининг ўзига хос жиҳатини таъминлаган. Шунингдек, қиссада назм ва наср уйғунлашиб кетган бўлиб, ўзбек халқ дostonчилигига хос ушбу ҳолат асарнинг форсча ва оғзаки вариантларида учрамайди. Қиссанинг тил хусусияти, бадий тасвир услуби ҳам ўзига хос. Унда ранг-баранг бадий санъатлар ва бадий тасвир воситаларидан унумли фойдаланилган. Ёзма вариант бирмунча сайқалланган, тасвирлар ва тафсилотлар ўта бўрттирилиб ёки нафислаштирилиб берилган. Оғзаки вариантда эса оддий сўзлашув услуби устунлик қилади. Адабиётшуносликда бугунга қадар «Қиссаи Жамшид»га таржима асар сифатида қаралар эди. Қиёсий-типологик таҳлил жараёнида бу фикрнинг асоссиз эканлиги аниқланди. Ўзбекча «Жамшид қиссаси» ўзига хос поэтик хусусиятга эга, анъанавӣй сюжет замирида мустақил яратилган ўзбек халқ китоби, деган хулосага келинди.

Тадқиқот давомида аниқланган «Қиссаи Жамшид» асарининг мукаммал нусхалари, ёзма ва оғзаки вариантлари ўзбек адабиётида халқ оғзаки ижодининг ёзма адабиёт билан уйғунлашгани ҳамда кейинги давр ўзбек насри ривожига замин бўлиб хизмат қилганини кўрсатади.

Диссертация натижасига кўра мазкур тадқиқот келажакдаги қуйидаги вазифаларни амалга оширишни тавсия этади:

1. XVIII-XIX асрларда яратилиб, қўлёзмалар фондида бутун, тўлалигича сақланаётган халқ қиссаларини алоҳида тадқиқотлар доирасида – ҳар бирини мустақил сюжетлар тизими, ғоявий-бадий тил хусусияти, поэтикаси доирасида ўрганиш зарур.

2. Ҳозиргача таржима асосида, соф туркий тилда ёки адабий алоқалар таъсирида яратилганлигидан қатъий назар умумий «халқ китоблари» номи билан юритилаётган мазкур манбаларни жанр хусусиятига кўра қайта таснифлаш, жорий алифбога табдил қилиш ва нашр эттириш ўзбек адабиёти тарихида XIX аср насрчилигига оид бўшлиқни тўлдириш имкониятини беради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ижтимоий-сиёсий адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий олами юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир // Халқ сўзи, 2017 йил, 4 август.
2. Мирзиёев Ш.М. “Ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётини халқаро миқёсда ўрганиш ва тарғиб қилишнинг долзарб масалалари” мавзусидаги халқаро конференция иштирокчиларига йўллаган табриги // Халқ сўзи, 2018 йил 8 август.
3. Каримов И. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – 137 б.
4. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008. – 80 б.

2. Манбалар

5. أبو حنیفة الدینوری . کتاب الاخبار الطوال . Тошбосма, ЎЗР ФА ШИ Инв. №17049. 1330 й. (ҳижрий)
6. Dinavari Abi Hanifah Ahmad Davud. al-Akhbar al-Tiwal. Edited by Umar Faruq al-Tabba. Beirut: Dar al-Arqam ibn Abl al-Arqam, 1995 y.
7. تاریخ الطبری. Тошбосма, ЎЗР ФА ШИ Инв. №18038.
8. Tha'alibi, Abu Mansur. Ghurar Akhbar Mulak al-Furs wa Siyarihim.ed. and trans. H.Zotenberg. Paris: Imprimeriye Nationale, 1900 y.
9. قصا جمشید. Қўлёзма, ЎЗР ФА ШИ Инв. №Р:6143. 1237 й. (ҳижрий)
10. پادشاه جمشید. Қўлёзма, ЎЗР ФА ШИ Инв. №Р:11510-П. 1323 й. (ҳижрий)
11. جنگناما پادشاه جمشید. Тошбосма, ЎЗР ФА ШИ Инв. №4857, №17904, №10627, №10933, №1577, №20380.
12. جنگناما پادشاه جمشید. Тошбосма, ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Адабиёт ва санъат музейи фонди, Инв. №118. 1335 й. (ҳижрий)
13. جنگنامی پادشاه جمشید بین تهمورس دوبند. Тошбосма, ЎЗР ФА ШИ Инв. №4712, №16655.
14. هیکایتی جهان حوشایان جمشیدشاه. Ҳикояти жаҳон хушоён Жамшидшоҳ. Қўлёзма, ЎЗР ФА ШИ Инв. №Р:4498. 1325 й. (ҳижрий)
15. جمشیدناما. Қўлёзма, ЎЗР ФА ШИ Инв. №11653-П.

3. Илмий – назарий адабиётлар

16. Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. – Тошкент: Фан, 1968. – 471 б.
17. Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. 1-китоб. – Тошкент: Ўқитувчи, 1967. – 384 б.
18. Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. 2-китоб. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 346 б.
19. Абдуллаев И. Бухоронинг арабийнавис шоирлари. – Тошкент: Фан, 1965. – 165 б.
20. Абдуллаев И. Берунийга замондош шоирлар. – Тошкент: Фан, 1975. – 128 б.
21. Абдуллаев И. Поэзия на арабском языке в Средней Азии и Хорасане X начала XI в. – Тошкент: Фан, 1984. – 92 с.
22. Абдуллаев И. Абу Мансур ас-Саолибий. – Тошкент: Фан, 1992. – 94 б.
23. Абдуллаев И. Марказий Осиёда Ислом маданияти. – Тошкент: Шарқ, 2005. – 384 б.
24. عبداحسين زرينكوب. نامورناما. – تهران، ۱۳۹۲. – ص. ۹۹.
25. Абулқосим Исмоилпур. “Шоҳнома”да Кайхусрав афсонаси: // Сино. – 2011. – №41-42. – 236 б.
26. “Авесто” тарихий-адабий ёдгорлик. Таржимон: А.Маҳкам. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 384 б.
27. “Авесто” – Ўрта Осиё халқлари маданияти тарихида // Республика илмий-амалий анжуман материаллари, – Нукус-Хива, 2001. – 105 б.
28. Авесто яшт китоби. Таржимон: М.Исҳоқов. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 128 б.
29. Акромов Ғ. Мифологиянинг айрим эпик жанрлар билан ўзаро муносабати // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлар. – Тошкент: Фан, 1997. – 159 б.
30. Алишер Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – 462 б.
31. Алишер Навоий ижодини ўрганиш масалалари. – Самарқанд: СамДУ, 1981. – 108 б.
32. Аттот Фаридуддин. Илоҳийнома. – Тошкент: Муסיқа, 2007. – 225 б.
33. Бадиий ижод ҳақида. – Тошкент: Ёзувчи, 1960. – 236 б.
34. Бобоев Ҳ, Дўстжонов Т, Ҳасанов С. “Авесто” – шарқ халқларининг бебаҳо ёдгорлиги. – Тошкент: 2004. – 322 б.

35. “Болам Жамшид” эртаги. ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти “Фольклор архиви” Инв. № $\frac{1786}{6}$.
36. Брагинский И.С. Очерки из истории таджикской литературы. – Сталинабад. 1956. – 191 с.
37. Edward G. Browne. A Literary History of Persia from the Earliest times until Firdausi. – London: Fisher Unwin Ltd, 1909. – 282 p.
38. Жалолов А. Ўзбек маърифатпарвар-демократик адабиёти. – Тошкент: Фан, 1978. – 187 б.
39. Жалолов Ғ. Ўзбек фольклорида жанрлараро муносабат. – Тошкент: Фан, 1979. – 190 б.
40. Жалолов Ғ. Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1976. – 156 б.
41. John R. Hinnells. Persian mythology. – London: Chancellor PRESS, 1973. – 228 p.
42. Жўраев М., Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. – 184 б.
43. Имомов К. Ўзбек халқ прозаси. – Тошкент: Фан, 1981. – 101 б.
44. Имомов К. Ўзбек халқ насри поэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008. – 250 б.
45. Ипак йўли афсоналари. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи: М.Жўраев. – Тошкент: Фан, 1993. – 128 б.
46. Каримова Н. Ўзбек халқ ривоятларининг жанрий белгилари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002. №3. – 136 б.
47. Каттабеков А. Тарихий материал ва индивидуал услуб // Ўзбек тили ва адабиёти. 1979. №5. – 128 б.
48. Комилов Н. Маънолар оламига сафар. – Тошкент: Тамаддун, 2012. – 316 б.
49. Лутфий. Девон. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт – матбаа ижодий уйи, 2012. – 412 б.
50. Лосева И.Н., Капустин Н.С., Кирсанова О.Т., Тахтамышев В.Г. Мифологический словарь. – Ростов-на-Дону, Феникс, – 1997. – 576 с.
51. Мажидов Р. “Халқ китоблари” термини ҳақида // Адабиётшуносликка оид тадқиқотлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – 269 б.
52. Macdonell A.A. Vedic Mythology. – Strassburg, 1897. – 237 с.
53. Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – 383 б.

54. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1965. – 745 б.
55. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976. – 664 б.
56. Маҳмудов Т. “Авесто” ҳақида. – Тошкент: Шарқ, 2000. – 63 б.
57. Маҳмудова Р. Халқ китоблари ва айрим қиссалар // Адабий мерос. 2-сон. – Тошкент: Фан, 1971. – 289 б.
58. Машраб Бобораҳим. Меҳрибоним қайдасан. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990.
59. Medvedev A.P. The Avestan “Yima’s Town” in Historical and Archayeological Perspective...2002. – 128 p.
60. Mirkhond. History of the Early kings of Persia, trans. David Shea. – London: The Oriental translation fond, 1832. – 441 p.
61. Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. – Тошкент: Фан, 1979. – 152 б.
62. Муборак мактублар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – 304 б.
63. Муҳиддинов М. Нурли қалблар гулшани. – Тошкент: Фан, 2007. – 168 б.
64. Мўминов Ғ. Ўзбек совет адабиёти тараққиётида фольклорнинг роли. – Тошкент: Фан, 1985. – 128 б.
65. Навоий А. 1-10 томлар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 2011.
66. Навоий А. Искандарнома. Нашрга тайёрловчи: О.Тожибоева. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2013. – 132 б.
67. Навоий асарлари луғати. (Тузувчилар П.Шамсиев, С.Иброҳимов). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. – 784 б.
68. Орзибеков Р. Ўзбек адабиёти тарихи. Миллий уйғониш даври. – Самарқанд: СамДУ, 2003. – 238 б.
69. Ouseley W., Efq. Epitome of the ancient history of Persia. Extracted and translated from the “Jehan Ara”. – London, 1799. – 146 p.
70. Орзибеков Р. Ўзбек адабиёти тарихи. (XVII–XVIII асрлар). – Самарқанд: СамДУ, 2004. – 122 б.
71. Оқбўтаев Х. Халқ китоблари ва адиблар // Адабий мерос. 1(55). – Тошкент: Фан, 1991. – 187 б.
72. Панчатантра ёхуд беш муқаддас китоб. Таржимон: И.Ғофуров. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2013. – 336 б.
73. Персидские народные сказки. – Москва: 1987. – 504 с.

74. Рак. И.В. Мифы Древнего и раннесредневекового Ирана. – Москва: Летний сад, 1998. – 560 с.
75. Ригведа. Перевод: Т.Я.Елизаренковой. – Москва, 1989. – 968 с.
76. Reuben Levy. Persian literature an introduction. – London: Oxford University press, 1923. – 248 p.
77. Рустамий А. Адиблар одобидан адаблар. – Тошкент: Маънавият, 2003. – 112 б.
78. Самозванцев А. Мифология Востока. – Москва: Алтейа, 2000. – 332 с.
79. Сеидов М. Из истории азербайджано-армянских литературных связей. – Ереван, 1960. – 344 с.
80. Сказки и легенды горных таджиков. – Москва: 1990. – 238 с.
81. Средневековая персидская проза. – Москва: Правда, 1986. – 480 с.
82. Таджикские народные сказки. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 304 с.
83. تحلیل نمادین افسانه ملک جمشید. تورج زینی وند/فصلنامه فرهنگ و ادبیات – ص. ۹۴. عامه/سال ۴، شماره ۸، بهار ۱۳۹۵
84. The story-book of the shah or legends of old Persia. By Ella C. Sykes. – London, 1901. – 388 p.
85. The three dervishes and other Persian tales and legends. By Reuben Levy. – London: Humphrey Milford Oxford university press, 1923. – 412 p.
86. The Mythology of all races/ in thirteen volumes/ Iranian by Albert J.Carnoy. – London: Marshall Jones Company, 1917. – 342 p.
87. Типология народного эпоса. – Москва: Наука, 1975. – 328 с.
88. Толстов С.П. Древний Хорезм. – Москва, 1948. – 312 с.
89. Фирдавсий А. Шохнома. Таржимонлар: Ш.Шомухамедов, Ж.Жабборов, Назармат, Ҳ.Ғулом. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. – 736 б.
90. Фольклор. Образ и поэтическое слово в контексте. – Москва: Наука, 1984. – 344 с.
91. Фольклор, литература и история Востока. – Тошкент: Фан, 1984. – 422 с.
92. Фольклор. Поэтика и традиция. – Москва: Наука, 1982. – 344 с.
93. Форс халқ эртаклари. – Тошкент: Ўзбекистон ФА нашриёти, 1961. – 161 б.
94. Холматов Ш.К. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. – Самарқанд: 1979. – 100 б.
95. Шодиев Э. Алишер Навоий ва форс-тожик адиблари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989. – 142 б.

96. Шомусаров Ш.Г. Типология и взаимосвязь фольклора тюркских и арабских народов. – Москва: Академкнига, 2010. – 304 с.
97. Шомусаров Ш.Г. Араб – ўзбек фольклор алоқалари (тарихий – қиёсий таҳлил). – Тошкент: Фан, 2002. – 318 б.
98. Шомуҳамедов Ш.М. Форст-тожик адабиёти классиклари ижодида гуманизм. – Тошкент: Фан, 1968. – 432 б.
99. Ўзбек ва тожик адабиётларида жанр масалалари. Илмий асарлар тўплами. – Самарқанд: 1982. – 114 б.
100. Ўзбек насри тарихидан. – Тошкент: Фан, 1982. – 196 б.
101. Ўзбек тили ва адабиёти масалалари (Мақолалар тўплами). – Тошкент: Фан, 2005. – 102 б.
102. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. В том. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. 2003. – 704 б.
103. Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент: Фан. 1981, – 234 б.
104. Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. 4-китоб. – Тошкент: Фан, 2011. – 160 б.
105. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 360 б.
106. Қудратуллаев Ҳ. Насрий асарлар тарихи ва жанрий муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2000. №4. – 132 б.
107. Ғуломов Я. Хоразмнинг суғориш тарихи. – Тошкент: 1959. – 324 б.
108. Ҳакимов М. Алишер Навоий лирикаси ва халқ оғзаки ижоди. – Тошкент: Фан, 1979. – 196 б.
109. Ҳофиз Хоразмий. Девон. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 1981. – 304 б.
110. Ҳомидов Ҳ. Авестодан Шохномага. – Тошкент: Шарқ, 2007. – 148 б.
111. Ҳомидов Ҳ. “Авесто” файзлари. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 2001. – 96 б.
112. Ҳомидий Ҳ. Фирдавсий ва ўзбек адабиёти. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2012. – 192 б.
113. Ҳомидий Ҳ., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлари луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1967. – 300 б.
114. Ҳувайдо Хожаназар. Девон. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007. – 304 б.

4. Диссертация ва диссертация авторефератлари

115. Бобоев Ш.А. Мифологические предпосылки “Шахнаме” Фирдоуси (в мифологической и героической части). Автореф. дисс. канд. филол. н. – Душанбе, 2007. – 23 с.
116. Владимир П. Деревообработка в эпоху палеометалла: Северная Азия: дисс. докт. ист. н. – Новосибирск, 2003. – 501 с.
117. Джурабаев Дж.Х. Из истории жилищной культуры таджиков: дисс. канд. ист. н. – Худжанд, 2002. – 208с.
118. Ghazzal Dabiri. The Origins and Development of Persian Epics. A dissertation submitted in partial satisfaction of therequirements for the degreeye Doctor of Philosophy in Near Eastern Languages and Cultures University of California, Los Angeles, 2007. – P 211.
119. Yuhan Sohrab-Dinshaw Vevaina. Studiyes in Zoroastrian Exegesis and Hermeneutics with a Critical Edition of the *Sudgar Nask* of *Denkard* Book 9. Doctor of Philosophy in the subject of Iranian and Persian Studiyes. Harvard University Cambridge, – Massachusetts, 2007, – P 375.
120. Жумаев З.Х. Ўзбек халқ тарихий ривоятлари (ўрганилиши, ўзига хос хусусиятлари ва таснифи). Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 2005. – 152 б.
121. Жўраев Ҳ.А. Алишер Навоий лирикасида воқелик ва унинг поэтик талқинлари. Филол. фан. докт. дисс. – Тошкент: 2008. – 328 б.
122. Зоҳидов Н. Насри арабизабони адабиёти форсу-тожик дар асрҳои VIII-IX. дисс. докт. филол. н. – Хўжанд, 2004. – 387 с.
123. Ишмуратов М.Ж. “Авесто”да мифологик қатлам (табиат культлари асосида). Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент: 2002. – 156 б.
124. Кириченко В.В. Культурно-исторические процессы на территории Центрального Предкавказья в скифское время : на материалах Ставрополя: дисс. канд. ист. н – Ставрополь, 2008. – 465 с.
125. Козлова Н.К. Восточнославянские мифологические рассказы о змеях. Систематика. Исследование. дисс. докт. филол. н. – Москва, 2007. – 769 с.
126. Лушникова А.В. Модель универсума древних календарей: На материале языков разных семей: дисс. докт. филол. н. – Москва, 2006. – 331 с.
127. Лобанкова И.П. Опыт реконструкции культуры протогорода: на примере историко-археологического памятника Аркаим: дисс. канд. культ. н. – Екатеринбург, 2009. – 184 с.

128. Мылнок В. Деревообработка в эпоху палеометалла: Северная Азия: дисс. докт. ист. н. – Новосибирск, 2003. – 456 с.
129. Михайлов Ю.И. Мировоззрение древних обществ юга Западной Сибири в эпоху бронзы: дисс. докт. ист. н. – Кемерово, 2004. – 482 с.
130. Нурманов Ф.И. Хизр образининг генезиси, унинг ўзбек фольклоридаги талқини. Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 2007. – 142 б.
131. Огудин В.Л. Природные места поклонения в религиозных представлениях современного населения Ферганы: дисс. докт. ист. н. – Москва, 2003. – 391 с.
132. Омид Шива. Поэма “Шахнаме” Фирдоуси как источник по изучению этногеографии, истории и культуры ираноязычных народов: автореф. дисс. канд. ист. н. – Душанбе, 2013. – 48 с.
133. Пикалов Д.В. Космогонические воззрения в символике и обрядности скифо-савроматских и сарматских племен Северного Кавказа : дисс. канд. ист. н.: – Ставрополь, 2000. – 223 с.
134. Семененко А.А. Изучение Ригведы в дореволюционной России: 1830 - 1917 гг.: дисс. канд. ист. н. – Воронеж, 2011. – 290 с.
135. Силаева В.Л. Подмена реальности как социокультурный механизм виртуализации общества: дисс. канд. филос. н. – Москва, 2004. – 115 с.
136. Тоҳиров С. Ўзбек мумтоз адабиётида туркум сюжетлар ва “Нўх манзар”. Филол. фан. номз. дисс. – Самарқанд, 2005. – 150 б.
137. Холмуродов А. Ўзбек қиссачилиги: тараққиёт муаммолари (XX аср сўнги чораги). Филол. фан. докт. дисс. – Тошкент: 2008. – 290 б.
138. Хўжаев Т.Р. XV аср биринчи ярми ўзбек адабиёти ва фольклор. Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент: 1995. – 131 б.
139. Ҳасанов А. “Жоми Жам”и Авҳадии Мароғайи ва мавқеи он дар назми ирфонӣ. Филол. фан. номз. дисс. – Хўжанд: 1999. – 174 б.

5. Интернет сайтлари

140. <http://www.academia.edu>
141. <http://www.archive.org>
142. <http://www.e-adabiyot.uz>
143. <http://www.mith.ru>
144. <http://www.scholar.google.ru>
145. <http://www.wikipedia.org>
146. <http://www.ziyonet.uz>